

ՆՈՐԱԿԱՆՔ

ԳԻՏԱԿՐԹԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԴԱԴԱՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԸ ԵՎ ԲԱՔՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ 2006

9(47.925)

7-12

«ՆՈՐԱՎԱՆՔ»
ԳԻՏԱԿՐԹԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԴԱԴԱՅԱՆ

**ՀԱՅԵՐԸ ԵՎ ԲԱՔՈՒՆ
(1850-ական թթ. - 1920թ.)**

*Նվիրվում է Հայաստանի Հանրապետության
անկախության 15-ամյակին*

Երևան – 2006

3966

Գիտական խմբագիրներ
ԳԱԳԻԿ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
«Նորավանք» ԳԿՀ գործադիր տնօրեն
ԱՄԱՏՈՒՆԻ ՎԻՐԱԲՅԱՆ
ՀՀ Ազգային արխիվի տնօրեն

Դադայան Խ.Զ.

Դ 123

Հայերը և Բաքուն (1850-ական թթ. - 1920թ.). - Եր.: «Նորավանք» ԳԿՀ, 2006. - 241 էջ:

Այս գիրքը ամենատաղանդաշատ ու ստեղծարար համայնքներից մեկի՝ բաքվահայության պատմությունն է: Փաստված է հայոց վիթխարի ներդրումը նավթարդյունաբերությունում, առևտրատնտեսական գործունեության այլ ոլորտներում, Բաքվի կայացման գործում:

Ներկայացված է 1918թ. թուրքերի և ադրբեջանցիների կողմից Բաքվում իրականացված հայոց ցեղասպանության ողջ զարհուրանքը, առաջադրված են դրանից բխող ֆինանսանյութական փոխհատուցման իրավական հիմքերը: Վեր են հանվել և նորովի վերլուծվել հայ-ադրբեջանական, հայ-թուրքական փոխհարաբերությունների, Լեոնային Ղարաբաղի հիմնահարցի պատմական արմատները:

Նախատեսված է պատմաբանների, հասարակական-քաղաքական խնդիրներով զբաղվողների, ընթերցողների լայն շրջանակի համար:

ԳՄԴ 63.3 (22)

ՆԱԽԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱԴԵՆ

Մեծ դժվարությամբ ստեղծված այս գիրքն ունի նախապատմություն: Դեռևս 2001թ. դեկտեմբերին «Ազգ» օրաթերթը տպագրեց իմ «Բաքվի հայկական նավթը» ծավալուն հրապարակումը, որտեղ փաստական ու վիճակագրական տվյալների հիման վրա ապացուցել էի, որ նավթարդյունաբերությունը՝ որպես արդյունաբերական ճյուղ, հիմնել ու զարգացրել են հայերը, ցույց էի տվել հայ նավթարդյունաբերողների վիթխարի դերակատարությունը Բաքվի, նույնն է թե՛ Ռուսական կայսրության և համաշխարհային նավթարդյունաբերությունում: 2002թ. ապրիլին այդ հրապարակումը ռուսերեն թարգմանությամբ լույս տեսավ «Голос Армении» լրագրում, որից հետո այն անսպասելիորեն արժանացավ գնահատանքի՝ մրցանակի:

Լեոնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի շուրջ օրավոր ահագնացող թուրք-ադրբեջանական հոխորտանքները, ինդիքը ռազմական ճանապարհով լուծելու սպառնալիքները ստիպեցին ընդլայնել ուսումնասիրության շրջանակները, և 2004թ. հունիս-հոկտեմբեր ամիսներին «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթը տպագրեց «Հայերը և Բաքուն» հրապարակումը՝ աշխատության լրագրային, համառոտ տարբերակը:

Այս գիրքն ունի մի շարք առանձնահատկություններ ու շերտեր: Այստեղ անգամ փորձ է արվել հայ-ադրբեջանաթուրքական հարաբերությունների համալիրը դիտարկել Բաքվում հայերի հետ կատարվածի տեսանկյունից: Պատմել ճշմարտությունը այն համայնքի մասին, որը հիմնեց նավթարդյունաբերությունը, արտադրական բազմաթիվ ճյուղեր, զարգացրեց առևտուրը, մշակույթը, կրթությունը, առողջապահությունը, Բաքուն դարձրեց քաղաք, ստեղծեց, արարեց, կառուցեց և որպես վարձք... ստացավ բնաջնջում: (1918թ. սեպտեմբեր-նոյեմբերին՝ ընդամենը երկու ամսվա ընթացքում, թուրքերն ու ադրբեջանցիները Բաքվում կոտորեցին շուրջ 30 հազար անմեղ հայի: Դա ցեղասպանություն էր՝ ազգային պատկանելության հատկանիշի հիման վրա գործված, նախապես ծրագրված և իրականացված զանգվածային ոճրագործություն, որն ինչքան էլ թաքցված, կոծկված, լռության մատնված լինի՝ միննույն է,

վաղեմության ժամկետ չունի: Թուրքիան ստեղծեց Ադրբեջանի Հանրապետությունը, թուրքերն իրենց խայտառակ պարապմունքը՝ հայաստանությունը, սովորեցրին կրտսեր ցեղակիցներին, 1915-ի եղեռնը 1918-ին կրկնեցին Բաքվում, Բաքվի ու Ելիզավետպոլի նահանգներում: Ընթերցողը կկարդա բաքվահայոց ցեղասպանության սահմոկեցուցիչ տեսարանների մասին և կխորհի, թե որտեղից են ծլարձակում հայ-ադրբեջանական փոխհարաբերությունների արմատները:

Բաքվի ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ու դատապարտման ուղղությամբ առկա է լրջագույն կոման. 1918թ. վերջին Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչները նյութական վնասի չափը պարզելու նպատակով ստեղծել են Վերստուգիչ հանձնաժողով և Թուրքիային պարտապան ճանաչել մի փոխհատուցման, որի ֆինանսական համարժեքն այսօրվա հաշվարկով կազմում է ահռելի գումար:

Այս գիրքն ունի մի առանձնահատկություն ևս՝ ինքնաճանաչողական բնույթ ունի, և ես այն գրել եմ հատուկ ազգակիցներիս համար: Անցյալ դարի 50-ական թվականների աշխարհավարման ձգտող ուժերից մեկն այսպիսի հրահանգ էր տալիս. «*Ժողովուրդն առանց պատմության նույնն է, ինչ երեխան առանց ծնողների: Նա ամեն ինչ պետք է սկսի սկզբից, և այդ խմորից կարելի է ուզած բանը թխել: Այդ երեխային կարելի է ներարկել սեփական աշխարհընկալումը, սեփական մտածելակերպը: Զրկե՛ք նրանց անցյալից, ազգային ոգուց: Բացահայտորեն մի՛ քանդե՛ք նրանց պատմական հուշարձանները, բայց և մի՛ վերանորոգե՛ք, թողե՛ք, որ ժամանակը քանդի դրանք:*

Այդպես կարելի է ամբողջ ժողովուրդներ դիմագրկել: Սկզբում դրանք զրկվում են պատմությունից և ավանդույթներից, ապա մենք ձևավորում ենք մեր ցանկացածով, մեզ ձեռնտու կերպով:

Եթե մենք չենք ուզում դիմագրկվել, տարրալուծվել, ուզում ենք պահպանել մեր ինքնատիպ տեսակը, այո, պիտի հիմնվենք մեր պատմության և ավանդույթների վրա ու կարողանանք դասեր քաղել, ինչը հաջողությամբ կատարել ենք դարեր շարունակ: Սա գիրք-նախազգուշացում է, որով ազգակիցներին կոչ եմ անում խորհել ազգի ու հայրենիքի ճակատագրի, նրանց հանդեպ յուրաքանչյուրիս պատասխանատվական վերաբերմունքի մասին: Որովհետև ժամանակակից աշխարհում ոչ մի բոլոր չի դադարում երկրների կողմից այլ երկրների «խաղաղ» նվա-

ձումը՝ գրեթե միաժամանակ սկսվում են տնտեսական էքսպանսիա և տեղեկատվական պատերազմ, որոնց նպատակն է ստեղծել խմոր՝ ուզած բանը թխելու համար: Կկարողանա՞նք դիմագրավել այդ մարտահրավերին. ոչ մի բոլոր չեմ կասկածում, դրա բանալին մեր ձեռքում է, դա մեր միասնությունն է:

Այս գրքի վրա աշխատելիս խորագույն ավստասանք եմ ապրել մի բանի առնչությամբ՝ ցանկացած հետազոտողի համար սպանիչ են «հասու չեն» բառերը, և ինձ հասու չեն եղել բազմաթիվ արխիվային փաստաթղթեր, որոնք կլրացնեին աշխատության պակասությունները: Այդ վկայագրերը գտնվում են Անկարայում ու Բաքվում, Թբիլիսիում ու Բեռլինում, Մոսկվայում ու Մանկտ Պետերբուրգում, Փարիզում ու Լոնդոնում...

Հեղինակ
Հունիս, 2006թ.

ՎԱՍՆ ԲԱՔՎԻ ՆԱՎԹԻ

Ի սկզբանե ասենք, որ մենք ամեննին նպատակ չունենք պարզելու ադրբեջանական ժողովրդի ծագման պատմությունը: Փաստենք միայն, որ մինչև 1918թ. «ադրբեջանցի» հասկացություն չի եղել, բոլորը նրանց կոչել են թաթարներ կամ մուսուլմաններ: Ռուս կովկասագետ Ն.Ջեյդիցը 1870թ. գրել է. «*Բաքվի նահանգի թաթարները ծագում են զանազան թուրքական ցեղերից, որոնք այս երկրամաս են տեղափոխվել սելջուկների, մոնղոլների, Սև ու Սպիտակ ոչխարավորների, թուրքմենների և սեֆյանների ասպատակությունների ու երկրամասին տիրելու օրոք: Այդ տարբեր ցեղերը, միախառնվելով երկրամասի նախկին բնակիչների հետ ինչպես Արևելյան Անդրկովկասում, այնպես էլ Պարսկաստանի հյուսիսային մասում, կազմավորեցին թյուրք լեզու թուրքերենի (օսմանյան թուրքերի), կումիկերենի, նոդայերենի և ջադաթայերենի միջինը: ...Ատրպատականի թաթարների նոր ժողովրդի կազմի մեջ մտան մարդկային տոհմի զանազան ցեղախմբերի ներկայացուցիչները»¹:*

1907թ. նույնանման միտք է կրկնվում «Վավկազակի կալենդար» տարեգրքում. «*Բաքվում, ինչպես նաև առհասարակ Բաքվի նահանգում, ամենից շատն ատրպատականական թաթարներն են: Նրանք պատկանում են մոնղոլական ռասային և թյուրքական սերնդին, խոսում են պարսից լեզվի ազդեցությանը ենթարկված բարբառով: Աջակցություն ստանալով պարսից շահերի կողմից՝ նրանք նախորդ հարյուրամյակում Ատրպատականից տեղափոխվեցին Անդրկովկասի հարավարևելյան մաս և ծովամերձ շրջան՝ Բաքվից մինչև Դերբենտ»²:*

¹ Список населенных мест Российской Империи по Кавказскому краю. Бакинская губерния, Тифлис, 1870г., стр. 85, 87. Ռուս. թարգ. հեղ.:

² Кавказский календарь на 1908 год, Тифлис, 1907г., стр. 71. Ռուս. թարգ. հեղ.:

Այս մեջբերումներից հետո, Ռուսաստանի ու Ղրիմի թաթարներին չվիրավորելու և ընթերցողին շփոթմունքի մեջ չզցելու համար, այսուհետև կօգտագործենք «ադրբեջանցի» եզրը:

Իսկ ինչպե՞ս են ստուգաբանվում Ադրբեջան և Բաքու բառերը: Ադրբեջան պարսկերեն նշանակում է. ազեր՝ կրակ և բայջան՝ երկիր, այսինքն՝ կրակի երկիր: Մեր լեզվով մինչև XXդ. 20-ական թթ. Բաքու բառաձևի փոխարեն գործածվել է Բագու ձևը, և դա, ըստ մեզ, ծագում էր բազին բառից, այսինքն՝ նորից առնչություն ուներ կրակի հետ: }

Ո՞րն էր այս ամենի պատճառը: Ք.Ճ.ա. VI դարում այստեղ գոյություն ուներ կրակի պաշտամունք: Կրակապաշտների տաճարները գոյատևեցին մինչև 624թ., երբ վրաց Իրակլի թագավորը, Մուղանի տափաստաններով պարսից դեմ արշավանքի գնալիս, ավերեց դրանք, որոնք 12 տարի անց Պարսկաստանը նվաճած արաբները վերականգնեցին:³

Արաբ պատմիչ Իստահրին վկայում է, որ VIIIդ. տեղացիները, փայտ չունենալով, օգտագործում էին նավթով ներծծված հող¹:

Նավթահորերից մեկում հայտնաբերվել է արաբերեն արձանագրաքար, ըստ որի՝ այդ հորը 1594թ. հայտնաբերել էր Մուհամեդ-Նուրի որդի Ալլահյարը և օգտագործման տվել սելիդներին²:

1723թ. Ռուսաստանը Պարսկաստանից նվաճեց Բաքվի խառնությունը: Պյոտր I կայսրը Բաքուն գրաված գեներալ Մատյուշկինին գրեց. «*Սպիտակ նավթից հազար փուլ* կամ որքան հնարավոր է ուղարկել և վարպետ գտնել*»³:

Նավթի մասին կա ևս մեկ, չգիտես ինչու անուշադրության մատնված, բայց վերին աստիճանի հետաքրքրական հիշատակություն: Անանիա Շիրակացին (VIIդ.) իր հոչակավոր «Աշխարհացոյցում» նշում է Մեծ Հայքի օգտակար հանածոները և բնական հարստությունները. դրանք էին՝ երկաթը, ածուխը, նավթը, սալա-

¹ Обзор Бакинской нефтяной промышленности за два года национализации 1920-1922 (6. м. и г.), стр. 11.

² Сборник сведений о Кавказе, т. II, Тифлис, 1872г., стр. 23.

³ Обзор Бакинской ..., стр. 11.

կը, ձիկը, զառիկը, քարախունկը, «ակն բյուրեղը», աղերը, «ջերմուկը»: Աղբյուրի հեղինակները գրում են. «Մրանք բոլորը, քաջառությանը սալակի և ձիկի, լավ հայտնի են և նրանցից շատերը լայն տարածում ունեն Հայկական լեռնաշխարհում: Մալակը և ձիկը մեզ համար դեռևս մնում են անծանոթ: Մակայն կարելի է ենթադրել, որ դրանք երկուսն էլ բնական նավթամթերքներին պատկանող նյութեր են, որովհետև «Աշխարհացոյցում» դրանք երկուսն էլ հիշատակված են նավթի հետ միասին»:

Մեծն իմաստունը ի՞նչ էր նկատի ունեցել, Մեծ Հայքի ո՞ր մասում գիտեր նավթի առկայության մասին: Աշխարհի շատ լեզուներում այսօր գործածվում է նավթ բառը. արդյոք այն չի ծագել հայերենից: Ահա հարցեր, որոնց պատասխանները ապագա ուսումնասիրողները պետք է տան:

XVIII դ. Ռուսաստանն սկսեց զավթողական քաղաքականություն իրականացնել Կովկասում և Անդրկովկասում: 1801թ. նվաճվեց Վրաստանը, իսկ 1813թ. հոկտեմբերի 12-ի Գյուլիստանի դաշնագրով Պարսկաստանից Ռուսաստանին անցան Ղարաբաղի, Բաքվի, Շեքիի (Նուխի), Շիրվանի (Շամախ), Դերբենտի, Ղուբայի և Թալիշի խանությունները (Գյանջայի խանությունը ռուսական տիրապետության ներքո էր անցել 1804-ից):

Ռուսաստանի կողմից Անդրկովկասի նվաճումը (1829թ. նաև Երևանի խանությունը) ոչ միայն վիթխարի ռազմաքաղաքական իրողություն էր, այլև տնտեսական բուռն զարգացման լայն հնարավորություններ էր ընձեռում: Երկրամասում ստեղծվեցին միանգամայն նոր տնտեսական փոխհարաբերություններ, ինչը լավագույնս բնորոշել է Դավիթ Անանունը*՝ գրելով. «Այդ ժամանակ երկրի առևտրաարդյունաբերական զարգացումը գտնվում էր նախնական աստիճանի վրա: Առևտուրը հիմնականում մի նպատակ ուներ՝ բավարարել տեղական բնակչության համեստ պահանջները: Առևտրի առջև լայն ասպարեզ չկար. յուրաքանչյուր

խանություն մի ինքնամփոփ մաքսային միավոր էր, որ խոչընդոտներ էր հարուցում առևտրի զարգացման համար: Էլ չենք ասում երկրի հեղհեղուկ վիճակը:

Դրությունը փոխվեց, երբ երկրին տիրացան ռուսները: Նախ փլվեցին բոլոր խանական միջնորմները, որոնք դժվարացնում էին ամեն մի փոխանակություն: Ապա Անդրկովկասը անմիջական հարաբերությունների մեջ մտավ մի ընդարձակ և համեմատաբար բարձր կուլտուրա ունեցող երկրի հետ, ինչպիսին էր Ռուսաստանը: Երկրորդ, Անդրկովկասում հաստատվեց մի սովոր տարր. ռուս պաշտոնեությունը և զորքը, որը, որպես սպառող, նոր պահանջներ առաջադրեց երկրի առևտրին: Եվ այդ տարրը նման չէր նախկին պաշտոնեությանը. նա ոչ միայն բաժին էր ստանում երկրի արտադրած բարիքներից, այլև վճարում էր ստացած բաժնի արժեքը: Ռուսները խոշոր քանակությամբ դրամ մտցրեցին Անդրկովկաս: Մշտական պատերազմները խոշոր ծախքերի դուռ էին բացում: Բնակչությունն, այսպիսով, հնարավորություն ուներ դրամի վերածել իր մթերքները և արհեստի արդյունքները: Իսկ դա նշան էր, որ հին կայացած իրավիճակը տեղի էր տալիս, երկրի բնատնտեսության հիմքերը խախտվում են և սկիզբ է առնում ապրանքների արտադրող, ապրանքներով փոխհարաբերություն, ստեղծող հասարակարգը:

Ռուսական տիրապետությունն Անդրկովկասի տնտեսական կյանքի համար ունեցավ հեղաշրջող նշանակություն»:

Ռուսական տարրը չինովնիկությունը և զինուժը, տնտեսվարող սուբյեկտ չէր, բայց այն նվաճող էր, իշխանություն, որը պետք է տնտեսական գործունեություն իրականացներ: Ում միջոցով և ինչպե՞ս. Անդրկովկասի երեք հիմնական ժողովուրդների՝ հայերի, վրացիների և թաթարների (իմա՝ աղրբեջանցիների) միջոցով: Վերջիններս իրենց նիստուկացով, քոչվորությամբ, մտածելակերպով պարզապես իսպառ գուրկ էին տնտեսական որևէ

* Ռ.Աբրահամյան, Բ.Թումանյան, Թ.Հակոբյան, Ս.Մելիք-Բախշյան, *Անանիա Շիրակացի*, Ե., 1958թ., էջ 112:

* Դ.Անանուն, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը XIX դարում (1800-1870), հտ. Ա. Թիֆլիս, 1916թ., էջ 190-191:

գործունեություն ծավալելու ունակությունից: Վրացիների ավելի քան 80 տոկոսը գյուղաբնակ էր և նույնպես որևէ փորձառություն չուներ: Հայերը, նրանք էին, որ իրենց մեջ պահպանել էին առևտրատնտեսական գործունեության 23 դարի ավանդույթներ և հայտնվելով ընդհանուր պետության կազմում, քաղաքական, իրավական, տնտեսական միևնույն ասպարեզում՝ անմիջապես ստանձնեցին առաջատարի դեր:¹

Ռուսական իշխանության տնտեսվարման հիմնական ձևը կապալաատվությունն էր, և հենց հայերը դարձան կապալառուներ ոտք դնելով արևելահայության նախնական կապիտալի ձևավորման փուլ: Գյուլիստանի դաշնագրից անմիջապես հետո ռուսական իշխանությունը սկսեցին ուշադրություն դարձրեց Բաքվի նավթին: 1813-1825թթ. նավթը և աղը կապալառության էին հանձնվում՝ գանձարանին բերելով տարեկան 130 հազար ռուբլու եկամուտ (77%-ը նավթից, 23%-ը աղից): Հարկ է նշել, որ այդ ժամանակ նավթը արդյունաբերական ոչ մի նշանակություն չուներ, օգտագործվում էր լուսավորության, կաշիները, անիվները յուղելու համար և անասուններին մաշկային հիվանդություններից բուժելու նպատակով: Նավթի վերամշակման առաջին փորձը կատարվեց 1823-ին. Վլադիմիրի նահանգից Դուբինին եղբայրները՝ կոմսուհի Պանինայի ճորտերը, Մոզդոկում արտադրություն հիմնեցին՝ «սև նավթը սպիտակի վերածելու համար»: Ստացված «ֆոտոգենը» կերոսինը, սկսեցին ուղարկել Մոսկվա ու Նիժնի Նովգորոդ, սակայն դա ոչ մի ուշադրության չարժանացավ¹:

1825թ. կառավարությունն սկսեց ինքը տնօրինել նավթահանքերը, բայց չկարողացավ, իսկ եկամուտը նվազեց՝ հասնելով 76 հազ. ռուբլու: Հաջորդ տարի պետությունը հրաժարվեց իր մենաշնորհից և նավթադաշտերը վարձակալության տվեց ադրբեջանցիներին: 1826-1832թթ. տեղացիներից ստացված եկամուտն այնքան ողորմելի էր, որ կառավարությունը կրկին իր ձեռքն առավ նավթարդյունահանումը, սակայն՝ կրկին անհաջող, նավ-

¹ Обзор Бакинской ..., стр. 9.

թահորերի և ադահանքերի տարեկան եկամուտը միջին հաշվով կազմում էր 100 հազ. ռ., և սա պետությանն ստիպեց 1850-ից լիովին հրաժարվել արդյունահանումից և անցնել կապալաատվության: 1850-1854թթ. խոշորագույն կապալառուներ դարձան թիֆլիսաբնակ վաճառականներ՝ Կուկուջանյանը, Բաբանասյանը և գեներալ Տեր-Ղուկասյանը՝ տարեկան 110 հազ. ռ. վարձավճարով, 1854-1863թթ. Տեր-Ղուկասյանը՝ 117 հազ. ռուբլով, 1863-1867թթ. Հովհ. Միրզոյանը՝ 162 հազարով և 1867-1873թթ. նույն Միրզոյանը՝ 136 հազ. ռուբլով¹:

Հայ դրամատերերի այս քայլն առանձնակի ուշադրության է արժանի: Բանն այն է, որ ըստ պաշտոնական տվյալների, 1846թ. Ռուսաստանի հետ Անդրկովկասի ամբողջ առևտուրը գտնվում էր հայերի ձեռքում և կազմում էր 5.534.600 ռուբլի²: 1850-ից սկսած Բաքվի նավթադաշտերի կապալառությունը վկայում էր, որ զանազան կապալներով հարստացած հայոց առևտրական կապիտալի ներկայացուցիչները, որոնք ներդրման նոր ոլորտներ և դրսևորելով շրջահայացություն, վերակողմնորոշվեցին և անցում կատարեցին դեռևս սաղմնային վիճակում գտնվող նավթարդյունաբերություն, որը հենց իրենք պիտի զարգացնեին: Չարգացնեին և անուղղակի պատճառ դառնային հայոց ապագա ողբերգության...³

Շարունակենք դիտարկել այդ ընթացքը:

Նավթը ստանում էին հորերից. դրանք 25-30 մ խորությամբ ձագարաձև փոսեր էին, որոնք սկսում էին խորացնել: Նավթը ջրի հետ դուրս էր գալիս, բայց լինելով ավելի թեթև՝ նստում էր երեսին: Այն հավաքում էին, լցնում տիկերի մեջ ու եզալույծ սայլերով, էշերով կամ ուղտերով փոխադրում: Քիչ չէին դեպքերը, երբ գազի հետ միախառնված նավթը դուրս էր ժայթքում շատրվանի տեսքով՝ միանգամից հարստացնելով տիրոջը (1877թ. այդպիսի մի շատրվան խփեց Հովհ. Միրզոյանին պատկանող նավթահորից, և

¹ Ст. Гулишамбаров, Очерк развития и современное состояние нефтяной промышленности Бакинского района (Сборник сведений о Кавказе, т. VII, Тифлис, 1880г., стр. 333).

² Դ. Անանյան, Ռուսահայերի ..., էջ 193:

ապշեցուցիչն այն է, որ դա տևեց ամբողջ 7 տարի):

Ստացվող, այսպես կոչված, հում նավթը շատ նեղ կիրառում ուներ, անհրաժեշտ էր այն վերամշակել, և դրա առաջին փորձը կատարեց ռուսական առևտրական կապիտալի ներկայացուցիչ, մանուֆակտուրիստ Կոկորևը*, որը 1857թ. Սուրախանում* հիմնեց գտարան և 1863թ. ստացավ «սպիտակ լուսավորող նյութ»՝ կերոսին: Նրա օրինակին անմիջապես հետևեցին հայերը. 1862-ին կերոսինի գործարան հիմնեց Ա.Վերմիշյանը, 1863-ին՝ Ջ.Մելիքյանը, 1865-ին՝ Թաթոսյանը, 1869-ին՝ Տեր-Հակոբյանը, Շարաբանդյանը, 1870-ին՝ Քալանթարյանը, 1871-ին՝ Դիլդարյանը, Թառայանը¹: Սրանով փաստորեն հիմք դրվեց բուն նավթարդյունաբերությանը:

Ըսկ ի՞նչ էր իրենից ներկայացնում Բաքուն: 1851թ. ականատես Կ.Սպասկի-Ավտոմոնովը գրում էր. «Բաքուն կազմված է չափազանց նեղ ու ծուռմոտիկ փողոցներից, որոնցով հազիվ կարելի է ոտքով կամ հեծյալ անցնել: Հրապարակները փոքր են ու տձև, շուկայի փողոցն էլ է նեղ, կրպակներն անդուր են: Բերդում ու շրջակայքում կա 1992 տուն, 505 կրպակ, 29 փողոց, 3 հրապարակ ու 2 կամուրջ: Ոչ մի գործարան չկա, առևտրական հաստատություններ գոյություն չունեն: Բոլոր տեղական վաճառականները 294-ն են, որոնցից 75-ը՝ նավատերեր, 67-ը՝ զբաղվում են ֆարրիկային ու մանուֆակտուրային, 291-ը՝ այլ ապրանքների առևտրով, այլքաղաքային առևտրականներ են 28-ը, պարսկահպատակ՝ 2-ը»²:

Կասպյան մարզի ահա այս գավառական քաղաքը, որ VI դ. հիմնել էր պարսից Նուշիրվան շահը, 1859թ. նոյեմբերի 6-ին դարձավ նոր ձևավորված Բաքվի նահանգի վարչական կենտրոնը:

Նավթարդյունաբերությունն սկսեց զարգանալ ծնելով և ավիշ հաղորդելով բաքվահայության ապագա գերեզմանափորին: Չնայած կապալատվությունը կայսրությանը զգալի օգուտ

¹ Сборник сведений ..., стр. 80. Ե. Թոփչևան, Լոյս պատկերագրող օրացոյց հանդես 1904թ., Թիֆլիս, 1903թ., էջ 195:

² Кавказский календарь на 1852 год, Тифлис, 1851 г., стр. 304., 306: Ռուս. թարգ. հեղ.:

բերեց (բավական է ասել, որ եթե 1863թ. արտադրվեց 340 հազար, ապա 1872-ին՝ 1.535.981 փուխ նավթ)¹, սակայն այդ համակարգը էական թերություն ուներ. դա նրա ժամանակավոր, ժամկետային բնույթն էր: Ըստ սահմանված կարգի, նավթատարածքը վարձակալության էր տրվում քառամյա ժամկետով, և դրա տերը, բնականաբար, շահագրգռված չէր խոշոր ներդրումներ կատարելու, նոր հորատանցքեր փորելու, երկրաբանական-հետախուզական որոնումներ կատարելու հարցում, որովհետև ժամկետը լրանալուց հետո մեկ ուրիշը կարող էր ավելի բարձր գին վճարել և տեր դառնալ: Դա ակնհայտորեն կասեցնում էր նավթարդյունաբերության զարգացումը, այնինչ կայսրությունը տնտեսական առաջընթաց էր ապրում, կարիք էր զգում ավելի շատ նավթի ու նավթամթերքների, և ռուսական շուկայում իշխող դիրքը պատկանում էր ամերիկյան նավթին: Ահա այս պայմաններում կառավարությունը դիմեց արմատական, հեղափոխական, տնտեսագիտորեն խելացի հաշվարկված քայլի՝ որոշեց նավթադաշտերը վաճառել որպես մասնավոր սեփականություն: Սա անչափ կարևոր իրադարձություն էր, որը հետագայում վիթխարի նշանակություն ունեցավ թե՛ քաղաքական, թե՛ տնտեսական, թե՛ սոցիալական և թե՛ ազգամիջյան հարաբերությունների տեսակետից:

1872թ. նոյեմբերին կառավարությունը աճուրդի դրեց 460 դեսյատին* ընդհանուր տարածքով 68 նավթաբեր տեղամաս սահմանելով 552.240 ո. մեկնարկային գին: Աճուրդի արդյունքներն ապշեցուցիչ էին՝ պետական գանձարանը մեկնարկային գնի դիմաց ստացավ 2.980.307 ռուբլի: Սեփականատեր դարձան 12 ռուսներ, որոնք մուծեցին 1.485.860 ռուբլի (1.333.328 ո. 60 դեսյատինի դիմաց վճարեցին Կոկորևը և Գուբոնինը), 11 հայ անհատներ (Հովհ.Միրզոյան, Գ.Լիանոսյան, Բեժանյան, Օնիկյան, Վերմիշյան, Ծուրինյան, Լալայան, Ղարաբեկյան, Տեր-Հակոբյան, Բ. և Պ.Սարգսյան եղբայրներ) և մեկ հայկական ընկերություն՝ «Սոուչաստնիկի» անվամբ (հիմնադիրներ՝ Բոգդան Դոլուխանյան, Մի-

¹ Ст. Гулишамбаров, Очерк развития..., стр. 335.

նա Վաճկաճյան, Ս. Կվիտկո), որոնք վճարեցին 1.459.182 ռ., իսկ միայն Հովհ. Միրզոյանը՝ 1 մլն 220 հազար՝ 40 դեսյատինի համար¹:

Ո՞վ էր Հովհաննես Մինասի Միրզոյանը (*Иван Минаевич Мирзоев*)։ Այս թիֆլիսցին հայոց առևտրական կապիտալի տիպական ներկայացուցիչ էր, որն առհասարակ Կովկասում առաջինը նկատեց նավթարդյունաբերության հեռանկարայնությունը, դարձավ առաջին պրոֆեսիոնալ նավթարդյունաբերողը և Բաքվի նավթաբիզնեսի «հայրերից» մեկը։ Նա ի սկզբանե զբաղվում էր հայ վաճառականության դարավոր ավանդույթներ ունեցող գործունեությամբ՝ հում մետաքսի առևտրով։ 1853թ. ուներ չթի կրպակ։ Ապա Նուխի քաղաքում հիմնեց մետաքսի գործարան և մեծ կապիտալ վաստակեց։ 1855-ին վճարելով ամենաբարձր գին՝ տարեկան 312 հազ. ռ., մինչև 1863թ. վարձակալեց Կասպից ծով թափվող Քոնի գետաբերանում գտնվող Սադիանի ձկնավայրը, որտեղ աշխատում էր 2500 մարդ։ Բաքվից բացի, նա 1867-ից վարձակալեց նաև Դերբենտի քաղաքային վարչության տարածքի, Ղայթաղ-Թաբասարայի նավթատարածքները։ 1865-1885թթ. տարեկան 13.250 ռուբլով վարձակալեց Գրոզնիում հայտնաբերված ընդամենը երկու նավթաղբյուրները, արդյունահանումը հասցրեց 66.500 փթի, հիմնեց կերոսինի ստացման գործարան, ուր հիմնականում հայեր էին աշխատում։ Բացի այդ, 1878-1886թթ. տարեկան 7.850 ռուբլով վարձակալել և շահագործում էր Ելիզավետպոլի նահանգի Չաղլուի պաղլեղի գործարանը²։

Բաքվի նավթարդյունաբերությունում Հովհ. Միրզոյանի գործունեությունը հիմնականում կարելի է բնութագրել առաջին բառով։ Նա առաջինն էր, որ 1868թ. Սուրախանում հիմնեց կերոսինի երկու գործարան և ստացավ 260 հազ. ռուբլու 160 հազ. փութ կերոսին (նավթի 1 միավորից ստացվում էր 30% կերոսին) ու եղավ առաջինը, ով արտահանեց կերոսինը։ Դա առասպելական քանակ էր. բավական է ասել, որ այդ տարի Բաքվի մյուս 21 գտա-

րանները միասին արտադրեցին ընդամենը 64 հազ. ռուբլու 60 հազ. փութ կերոսին։ Հովհ. Միրզոյանը 1867թ. արդյունահանեց 665 հազ. փութ նավթ, 1868-ին՝ 716 հազ., 1872-ին՝ 1 մլն 365 հազ. փութ, իսկ 1871թ. Բալախանում հիմնեց առաջին արդյունաբերական հորատանցքը, 1872-ին՝ երկրորդը³։ Դրանից հետո էր, որ նավթարդյունաբերողներն անցան հորատանցքային արդյունահանման, և 1879թ. այլևս ոչ մի նավթահոր չմնաց։

Հովհ. Միրզոյանի մահից (1885թ.) հետո նրա այրի Դարյան, որդիները՝ մոսկովյան ժամանակավոր 1-ին գիլդիայի վաճառականներ, ազնվականներ Գրիգորը, Մելքոնը և դուստրը՝ իշխանուհի Մարիա Արդուրյան-Երկայնաբազուկը, 1886թ. 2,1 մլն ռուբլի հիմնադիր կապիտալով ստեղծեցին «Միրզոյան եղբայրներ և ընկ.» նավթարդյունաբերական և առևտրական ընկերությունը։ Լինելով Թիֆլիսի արիստոկրատ վերնախավի ներկայացուցիչներ՝ Միրզոյանները խելամտություն ունեցան իրենց ֆիրմայի գործերը հանձնել նավթային գործի պրոֆեսիոնալներին։ Ընկերության վարչության խորհրդի նախագահն էր Բ. Առդանյանը, տնօրեններ՝ Դ. Խարազյանը, Մ. Դոլուխանյանը, Հովհ. Գարսոյանը, Տ. Էնֆիաջյանը, որոնց շնորհիվ «Միրզոյան եղբայրներ և ընկ.» ֆիրման դարձավ ամենակայուն և արդյունավետ նավթարդյունաբերական ձեռնարկություններից մեկը՝ միջին հաշվով տարեկան արդյունահանելով շուրջ 15 մլն փութ նավթ²։

Ֆիրմային էին պատկանում նավթաղաշտեր Բալախանում ու Սաբունչիում, գործարանային շինություններ Սուրախանում, նավթամուղ Բալախանում, կերոսինի ու քսայուղերի գործարան Բաքվում, բացի այդ՝ զանազան արհեստանոցներ ու քիմիական լաբորատորիա, նավամատույց Կասպից ծովի ափին, 4 առագաստանավ («Մոսկվա», «Արսենի», «Պրուսիա», «Ման-Դադա»), արտադրական տարածքներ Բաթումում, նավթամթերքների պահեստարաններ՝ Մոսկվայում, Ցարիցինում և Նիժնի Նովգորոդում³։

¹ Ст. Гулишамбаров, Очерк развития..., стр. 345.

² Ежегодник Баку и его район -1912, Баку, 1912г., стр. 140.

³ Устав нефтепромышленного и торгового товарищества "Братьев Мирзоевых и К0", Тифлис, 1901г.

¹ Նշվ. աշխ., էջ. 343-344:

² Кавказский календарь на 1878 год, Тифлис, 1877г., стр. 210.

«Միրզոյան եղբայրներ և ընկ.» ֆիրման մնաց լավագույն հայապատկան ձեռնարկություններից մեկը ընդհուպ մինչև 1918թ. ողբերգությունը:

Այժմ նորից անդրադառնանք 1872թ. և հարցնենք՝ աճուրդին մասնակցեցի՞ն, արդյոք, աղբբեջանցիներ: Այո, երկու հոգի: Մեկը՝ Մելիմխանովը, 1 ռ. մեկնարկային արժեքով մեկ տեղամասի համար վճարեց 3000 ռ.¹ և ոչ մի դերակատարություն չունեցավ նավթարդյունաբերությունում: Իսկ մյուսը Հաջի Ջեյնալ Աբդին Թադինն էր, որին հարկ է ավելի մանրամասնորեն անդրադառնալ: Ամբողջ նախահեղափոխական շրջանում եղել է երեք համեմատաբար խոշոր աղբբեջանցի նավթարդյունաբերող (մյուս երկուսն էին Մուսա Նադիրը և Շամսի Ասադուլանը), սակայն Թադինը միակն էր, որ հայերից սովորելով, հայերի նմանողությամբ իր կապիտալի մի մասը ծառայեցրեց ազգակիցներին՝ դարձավ մի շարք մահմեդական ուսումնական հաստատությունների հոգաբարձու և կառուցեց Բաքվի թատրոնի շենքը:

Թադինի բիզնես մտնելը զավեշտ էր: Նա արհեստավոր էր պատշար, և անհայտ պատճառներով ընկերակցեց Բադրասար և Պողոս Սարգսյան եղբայրներին, երեքով վճարեցին 14.961 ռ. ու դարձան 20 տեղամասերի համատերեր²: 1882թ. նրանք մասնակցեցին Մոսկվայում կայացած Համառուսական արդյունաբերագեղարվեստական ցուցահանդեսին և արտադրած կերոսինի համար արժանացան բրոնզե մեդալի³: Դրանից հետո Սարգսյան եղբայրները նավթաբիզնեսում գրեթե չեն հիշատակվում, հայտնի է միայն, որ Պ.Սարգսյանը Բաքվի քաղաքային դումայի անդամ էր և Բաքվի հայկական արական երկդասյա դպրոցի հոգաբարձական խորհրդի անդամ: Նրա կինը՝ Եղիսաբեթը, հայ մամուլի պատմության լավագույն պարբերականներից մեկի՝ «Մշակի» գաղափարների թունդ համակիրն էր և իրենց պատկանող շոգենավը

¹ Ст. Гулишамбаров, Очерк развития..., стр. 343.

² Նույն տեղում:

³ Всероссийская промышленно-художественная выставка 1882г. в Москве. Список экспонатов, удостоенных похвальных грамот, М., 1882г., стр. 205.

կոչել էր պարբերականի հիմնադիր-խմբագրի անունով՝ «Գրիգոր Արծրունի»: Ճակատագրի հեգնանքով բոլշևիկներն այդ նավը բռնազավթեցին և 1921թ. հանձնեցին «Ագրնևթ» պետական նավթարդյունաբերական ընկերությանը⁴:

Թադինի բիզնեսն ունեցավ զվարճախառն ավարտ, բայց այդ մասին քիչ հետո:

Եվ այսպես, 1873թ. հունվարի 1-ից Բաքվի նավթարդյունաբերությունում հայտնվեցին առաջին սեփականատերերը, որոնք կարող էին ըստ հայեցողության տնօրինել իրենց նավթը, տեղամասերը վաճառել, վարձակալության տալ, զանազան գործարքներ կատարել, հիմնել բաժնետիրական ընկերություններ և այլն: Այս մասնավորեցումը սկիզբ դրեց ոչ միայն «նավթային տենդի», այլև ֆինանսական խոշոր ներդրումների, բնակչության թվի կտրուկ աճի, քաղաքի բուռն զարգացման:

3966
Եթե 1813-1873թթ. նավթարդյունաբերության ծագման, սաղմնավորման փուլն էր, ապա 1873-1899թթ. հսկայաքայլ առաջընթացի շրջանն էր, որը նախանշեց պատմական օրինաչափության վերածվող աշխարհաքաղաքական շահերի և ազգամիջյան փոխհարաբերությունների զարգացումներ: Զարգացումներ, որոնք թափ էին առնում արդյունահանված, վերամշակված և արտահանված նավթի յուրաքանչյուր փթի հետ:

Եթե 1850թ. արդյունահանվել էր 260 հազ. փութ, 1863-ին՝ 340 հազ., ապա 1872-ին՝ 1.535.981², իսկ 1896-ին՝ 386 մլն³: Եթե 1862թ. Բաքուն ուներ 13.392 բնակիչ, 1873-ին՝ 15.604⁴, ապա 1886-ին քաղաքում բնակվում էր 37.530 մուսուլման, 24.490 հայ, 21.390 ռուս, 1897-ին՝ 46.255 մուսուլման, 19.099 հայ, 38.965 ռուս⁵:

Մասնավորեցումն ստեղծեց այնպիսի մի իրավիճակ, որը

¹ Обзор Бакинской..., стр. 185.

² Ст. Гулишамбаров, Очерк развития..., стр. 334-335.

³ Обзор Бакинской нефтяной промышленности за 1896г., Баку, 1897г., стр. 21.

⁴ Кавказский календарь на 1874 год, Тифлис, 1873г., стр. 171.

⁵ Բ.Իշխանեան, Վիճակագրական ուսումնասիրութիւն անդրկովկասեան ժողովուրդների, Բաքու, 1919թ., էջ 183:

տնտեսական ազատություններ էր տրամադրում ու երաշխավորում կապիտալի ներդրումից ստացվող կայուն, բարձր եկամուտներ: Դա պատճառ դարձավ, որ ամբողջ Անդրկովկասից և Ռուսաստանից նավթարդյունաբերություն մուտք գործեն ոչ միայն ֆինանսական ներդրումներ, այլև Բաքվում բնակություն հաստատեն ամենատարբեր ազգությունների ներկայացուցիչներ, ինչի հետևանքով քաղաքը դարձավ բազմազգ:

Նավթարդյունաբերության այս հեռանկարը նկատեցին ժամանակի ռուսական կապիտալի խոշորագույն ներկայացուցիչները և հատկապես ռուսահպատակ շվեդներ Նոբել եղբայրները*, որոնք Ռուսաստանում ստեղծել էին ավելի քան 30 արդյունաբերական ձեռնարկություն: 1875թ. նրանք Բաքվում ձեռք բերեցին կերոսինի մի փոքրիկ գործարան, նավթադաշտեր ու եվրոպացու հիմնարարությամբ չորս տարի նախապատրաստական աշխատանքներ ծավալեցին: 1879-ից սկսած «Նոբել եղբայրներ» ֆիրման հիմնեց նավթի արդյունահանման, վերամշակման, արտահանման վիթխարի արդիական մի համակարգ՝ բազմաթիվ օժանդակ ենթակառույցներով, որն իր տնտեսական ցուցանիշներով Բաքվի նավթարդյունաբերությունում առաջնային տեղ զբաղեց... մինչև ասպարեզ իջավ Ստեփան Լիանոսյանը:

1877թ. ռուսական կառավարությունը ձեռնարկեց մի նոր արմատական, տնտեսապես տրամաբանված քայլ՝ նավթարդյունաբերությունում վերացրեց ակցիզային հարկը, ինչի հետևանքով նավթի գինը նվազեց շուրջ երեք անգամ, և 1883թ. ամերիկյան նավթը լիովին դուրս մղվեց ռուսական շուկայից: Աշխարհը «բաժանվեց» երկու նավթարտադրող երկրների՝ ԱՄՆ-ի ու Ռուսաստանի (իմա՝ Բաքվի) միջև:

Ինչպես իրավացիորեն նշվում է աղբյուրներից մեկում. «Ռուսական արդյունաբերության ճյուղերից և ոչ մեկը այդքան էական դեր չէր խաղում համաշխարհային կապիտալիստական տնտեսությունում, որքան նավթայինը. ընդհուպ մինչև XXդ. սկիզբ Բաքվի շրջանը համաշխարհային նավթարդյունահանման

երկու գլխավոր կենտրոններից մեկն էր (ԱՄՆ նավթային շրջանների հետ մեկտեղ)»: Այս բաժանումն ապագայում ունենալու էր լրջագույն ռազմաքաղաքական և տնտեսական հետևանքներ:

1885թ. նավթարդյունաբերություն ոտք դրեց Եվրոպայի խոշորագույն բանկային ֆիրմաներից մեկը՝ Փարիզի «Ռոտշիլդ եղբայրներ» բանկային տունը, որն զբաղվում էր Ֆրանսիայում Ռուսական կայսրության պետական փոխառությունները գետնողելով: Ալֆոնս և Էդմոնդ Ռոտշիլդները իրենց հզոր կապիտալով ձեռք բերեցին բազմաթիվ նավթատարածքներ, Բաթումում կառուցեցին վերամշակման գործարաններ, պահեստներ և դարձան արտահանման առաջատար: Իսկ նրանց «Կասպից-սևծովյան ընկերությունն»* իր տնտեսական ցուցանիշներով կայուն կերպով զբաղեցրեց երկրորդ տեղը:

Այժմ խոսենք նավթարդյունաբերական աստիճանակարգում չորրորդ տեղն զբաղեցնող «Կասպից ընկերակցություն» ֆիրմայի և դարաբաղցիներ Պողոս, Արշակ, Հակոբ, Աբրահամ Հովսեփի Ղուկասյանների մասին: Ճակատագրի հեգնանքով՝ այս չորս եղբայրների կամ ծննդյան, կամ մահվան թվականներն են հայտնի, այնինչ Ղուկասյանները մեր ժողովրդի անհուկորեն նվիրված մարդիկ էին: Հակոբին կանդրադատնանք առանձին, որովհետև միայն նա էր, որ առնչություն չունեի նավթաբիզնեսի հետ, բայց հենց նա էր, որ ափիբերան կրեց բաքվահայության ողբերգությունը...

1878թ. շուշեցիներ Սամվել Բաղիրյանը* և Հարություն (Արտեմ) Մաղաթյանը միանալով Բրունո դե Բուրի հետ՝ հիմնում են «Կասպից ընկերակցություն» նավթարդյունաբերական և առևտրական ֆիրման: Նույն 1878թ. Ղարաբաղից Բաքու է գալիս դպրոցավարտ 20-ամյա Պողոս Ղուկասյանը, արագ ծանոթանում նավթաբիզնեսին, բնաձիր աչքաբացությամբ ընկալում նավթարդյունաբերության հեռանկարները և 27 հազ. ռուբլով նախ ձեռք է բերում Ս.Բաղիրյանի մասնաբաժինը, ապա՝ Հ.Մաղաթյանինը և

* Монополистический капитал в нефтяной промышленности России (1883-1914). Документы и материалы, М.-Л., 1961г., стр. 8-9. Ռուս. թարգ. հեղ.:

ինքն է ընկերակցում Բ. դե Բուրին: Նրանց բիզնեսն այնքան է ծաղկում, զարգանում, որ 9 տարի անց առաջնակարգ դիրք է գրավում նավթարդյունաբերությունում և 1886թ. վերածվում բաժնետիրական ընկերության՝ 2 մլն ռ. հիմնադիր կապիտալով¹: Այդ ընթացքում դպրոցն ավարտելուց հետո Բաքու են գալիս Պողոսի եղբայրները՝ Արշակը, Հակոբը և Աբրահամը: 1888-ին Բ. դե Բուրի մահից հետո եղբայրները, ինչպես նաև նրանց ազգական Հովհ. Տեր-Մարկոսյանը դառնում են «Կասպից ընկերակցության» լիակատար սեփականատերեր:

1884թ. հունվարի 24-ին տեղի ունեցավ նշանակալի իրադարձություն՝ ստեղծվեց «Բաքվի նավթարդյունաբերողների համագումարներ» (ԲՆՀ)* մարմինը, որն առհասարակ Ռուսաստանի ճյուղային, կորպորատիվ կազմակերպությունների առաջնեկն էր: 1890թ. ԲՆՀ խորհրդի նախագահ ընտրվեց Պ.Ղուկասյանը, իսկ 1896-ին պաշտոնը «գիջեց» Արշակին, որը մեծագույն պրոֆեսիոնալիզմով ու հմտությամբ այդ կազմակերպությունը ղեկավարեց մինչև վերջ՝ 1918թ.:

Պ.Ղուկասյանը 1897թ. Ս.Յակովլևի հետ 1 մլն ռ. հիմնադիր կապիտալով հիմնեց «Կասպից խողովամուղը»: Բաքվի Ստարո-Պոլիցեյսկայա փողոցում գտնվող նրա ֆիրման առաջիններից մեկը սկսեց նավթարդյունաբերության համար վաճառել տարատեսակ արտասահմանյան սարքավորումներ, խողովակներ, երկաթեղեն, շարժիչներ, էլեկտրակայաններ: Նա նշանակվեց Մայկոպի «Կոլխիդա» նավթարդյունաբերական և առևտրային ընկերության տնօրեններից մեկը և, ըստ էության, առաջին հայն էր, որ XIXդ. վերջին - XXդ. սկզբին դարձավ համառուսաստանյան չափանիշների արդյունաբերող: Երբ 1906թ. կազմավորվեց Ռուսաստանի Պետական խորհուրդը՝ 12 տեղ հատկացվեց երկրի արդյունաբերական և առևտրային վերնախավին. Պ.Ղուկասյանի հեղինակությունն ու անուրանալի ներդրումն այնքան մեծ էին, որ նա

¹ Ա.Սարուխան, Աղեքսանդր Մանթաշեանց մեծ վաճառականն ու բարեգործը: Հիշողություններ իր մահուան 20-ամեակի առթիւ, Վիեննա, 1931թ., էջ 41-44:

ընտրվեց այդ բարձրագույն մարմնի անդամ ու տեղափոխվեց մայրաքաղաք:

Աբրահամ Ղուկասյանը համալսարանական կրթություն ստացավ Գերմանիայում, ու երբ Պ.Ղուկասյանն ու Ալ.Մանթաշյանը 1902թ. Անգլիայում հիմնեցին *Homelight Oil Co* ֆիրման՝ փիլիսոփայության դոկտորը հաստատվեց Լոնդոնում՝ որպես մշտական ներկայացուցիչ:

Ամփոփելով Բաքվի նավթարդյունաբերության կայացման 1873-1899թթ. շրջանի վերաբերյալ մեր խոսքը՝ նշենք մեկ փաստ. 1889թ. Բաքվում գրանցված էր 69 նավթարդյունաբերական ֆիրմա, որից 12-ը (այդ թվում 9 հայկական և մեկ ադրբեջանական) արդյունահանում չէին ունեցել: Մնացած 58 ընկերությունները միասին վերցրած արտադրել էին 192.247.663 փութ նավթ: Այդ ընկերություններից հայկական էին 34-ը, որոնք արդյունահանել էին 93.891.585 փութ: Ադրբեջանական էին ընդամենը 3-ը, որոնք ստացել էին 14.472.370 փութ, և այդ քանակից 13.981.105 փութը՝ միայն Թաղիներ¹: Կարծում ենք, մեկնաբանություններն ավելորդ են:

Այժմ ժամանակն է անդրադառնալու մեծ հային, մի մարդու, առանց որի անհնար է պատկերացում կազմել թե՛ Բաքվի, թե՛ համաշխարհային նավթարդյունաբերության մասին: Մի մարդու, առանց որի հնարավոր չէ գաղափար ունենալ հայի էության, ձեռներեցության և աշխատասիրության մասին: Առանց որի հայ ժողովրդի պատմությունն առհասարակ թերի է:

Խոսքը *Ալեքսանդր Հովհաննեսի Մանթաշյանցի* (1842-1911) մասին է:

Հայոց «նավթարքայի» մերձավոր գործակիցներից մեկը՝ Առաքել Սարուխանը, որ 1921թ. կարողացավ փախչել բոլշևիկյան Բաքվից, հայտնվեց Վիեննայի Միսիթարյանների մոտ, զբաղվեց հայագիտությամբ և ստեղծեց մի շարք արժեքավոր աշխատու-

¹ Սա սեփական հաշվարկ է: Օգտվել ենք *Сборник статистических сведений о русской и американской нефтяной промышленности, Баку, 1890г.* աղբյուրից, որի 1-5 էջերում տպագրված աղյուսակի հիման վրա կատարել ենք թվաբանական պարզ գործողություն:

թյուններ, 1931թ. լույս ընծայեց մի գիրք, որով արտահայտեց իր անսահման սերն ու հարգանքը: Ըստ մեզ, Ա.Սարուխանը գիրքը գրել է վախը սրտում, դիտավորյալ թույլ է տվել որոշ անճշտություններ, շատ բաների մասին խոսել է մշուշոտ ակնարկներով, քանզի հուշագրության գործող անձանցից շատերը ողջ էին և հանդիսանում էին համաշխարհային նավթաբիզնեսի ազդեցիկ դեմքեր: Բայց դա ազնիվ, անկեղծ և ճշմարտացի գիրք էր:

Ա.Սարուխանն իր հուշագրությունն սկսում է այսպիսի տողերով. «Ես գրում եմ Մանթաշյանց (ց-ով), որովհետև հանգուցյալն իր անունը հայերեն ստորագրում էր Մանթաշեանց: Ռուսերեն՝ ըստ իշխող սովորության՝ Манташев, նույնը և օտար լեզուներով՝ Mantacheff: Մկզբում օգտագործել է նաև Mantachoff, օ-ով, այս պատճառով էլ նրա հին՝ Մանչեստրի ծանոթները մինչև վերջ նրա անունը գրում և արտասանում էին Մենթեշով՝ անգլերեն հնչմամբ»: Մենք անթույլատրելի ենք համարում այն, որ այսօր գրեթե բոլորը հայերեն օգտագործում են Մանթաշով ձևը (թերևս, անտեղյակությունից), այդ իսկ պատճառով հավատարիմ մնալով հենց ազգանվան տիրոջը՝ մենք ստորև կգործածենք Մանթաշյանց-ը:

Մենք քանիցս գրել ենք, որ հայոց բազմադարյա բիզնեսի գագաթներից մեկի՝ Ալ. Մանթաշյանցի կյանքն ու գործն արժանի են լուրջ, ծանրակշիռ, մանրակրկիտ մենագրության, սակայն նրան ըմբռնել անհնար է առանց Բաքվի նավթի: Այդ իսկ պատճառով, էլնելով մեր գրքի բնույթից ու շրջանակներից, կլուսաբանենք միայն նավթարդյունաբերությունում նրա դերակատարությունը:

1889թ. սկզբին շուշեցի Միքայել Արամյանցը, որն իր հայրենակից դարաբաղցիներ Ա.Շատուրյանի, Գ.Առափեյանի և Գ.Թումայանի հետ հանդիսանում էր «Ա.Շատուրյան և այլք» («А.Шатуров и другие») նավթարդյունաբերական ընկերության համասեփականատեր, ժամանեց Թիֆլիս և Կովկասի ամենաառաջնակարգ Առևտրային բանկի խորհրդի փոխնախագահ (1890-ից՝ ցկյանս նախագահ), ամենախոշոր բաժնետեր Ալ.Մանթաշյանցից վարկ

¹ Ա.Սարուխան, Աղեքսանդր Մանթաշեանց..., էջ 5:

խնդրեց՝ վազոն-ցիստերններ ձեռք բերելու նպատակով: Այդ խնդրանքը պատահական չէր. Արամյանցն ու Մանթաշյանցը միմյանց ճանաչում էին պատանեկան տարիներից, երբ Թավրիզում զբաղվում էին մանուֆակտուրայի առևտրով. առաջինը վաճառական Թառումյանի օգնականն էր, երկրորդը՝ իր հոր¹:

Ալ.Մանթաշյանցը, որ վաղուց էր նկատել նավթի հեռանկարայնությունը, Մ.Արամյանցին առաջարկեց իր սեփական գումարը (50 հազ. ռ.), բայց պայմանով, որ դառնա նրանց ֆիրմայի փայատեր: Այդպես էլ վարվեցին, և Ալ.Մանթաշյանցը մուտք գործեց Բաքվի նավթարդյունաբերություն՝ «Ա.Շ.Մանթաշյանց առևտրային տուն» ֆիրմայի ցուցանակի ներքո:

Արդեն նույն թվականի նոյեմբերի 27-ին նավթարդյունաբերողների V համագումարի անունից նա մի զեկուցագիր² ներկայացրեց ֆինանսների նախարարության տուրքերի հավաքման դեպարտամենտին, ուր տնտեսագիտական լրջագույն վերլուծություն էր կատարել՝ համեմատելով ռուսական և ամերիկյան նավթարդյունաբերությունները և առաջարկել մի շարք միջոցառումներ, որոնց իրականացման շնորհիվ Բաքվի նավթը կարող էր տիրապետող դառնալ համաշխարհային շուկայում: Այդ նույն զեկուցագրում նա մասնավորապես նշում էր. «Անձամբ ես զբաղվում եմ տարեկան ավելի քան 2 մլն փութ կերոսին Անգլիա արտահանելով և տիրում եմ երկու հեղուկատար ծովային շոգենավերի, որոնք երթնեկում են Բաթումի ու Լոնդոնի միջև և ուղարկվում են Ամերիկա»:

Այս զեկուցագիրը յուրատեսակ «այցեքարտ» էր. Բաքվի նավթարդյունաբերությունն ոտք դրեց մի մեծ անհատականություն, որն իր շուրջը համախմբեց բոլոր մանր ու մեծ հայ նավթարդյունաբերողներին, դարձավ նրանց առաջնորդը, գործընկերը, օգնականն ու պատվարը և ձևավորեց այնպիսի մի հասկացություն, որը մենք անվանում ենք «հայկական նավթ»: Ասպարեզ իջավ մի

¹ Ավելի մանրամասն տես մեր «10 կապիտալիստ» գիրքը, էջ 53-59:

² Монополистический капитал..., стр. 130-134.

նոր դերակատար, որն ի չիք պիտի դարձներ Նոբելների և Ռոտշիլդների բոլոր փորձերը՝ մենաստիություն ենթարկելու նավթարդյունաբերությունը, ընդ որում՝ դա պիտի աներ բացառապես տնտեսական մրցակցության ճանապարհով: Եկավ նա, առանց որի կարծիքը հաշվի առնելու հնարավոր չէր որևէ խնդիր լուծել:

1889թ. սեպտեմբերի տվյալներով, Ռոտշիլդների «Կասպից-սնծովյան ընկերությունը» Բաթումից արտահանման մենատերն էր: Պայմանագրային հիմունքներով այն 2280 ցիստերններով (ցիստերնների ընդհանուր թիվն էր 4195) 50 նավթարդյունաբերական ֆիրմաներից կերոսին էր ստանում և իրացնում արտասահմանյան շուկաներում¹: Ալ.Մանթաշյանցը Բաթումում կառուցեց մետաղյա տակառների պատրաստման գործարան և միայն 1898թ. 3,2 մլն փութ կերոսինի այդպիսի տակառ արտահանեց²: Հավելենք նաև, որ 1896թ. Բաթումից արդեն նավթ և նավթամթերքներ էր արտահանում 13 ֆիրմա, որոնցից 4-ը հայապատկան էին (Օովիանյան եղբայրների, Խաչատրյանցի, Շահբազյանի), իսկ Ալ.Մանթաշյանցը զիջում էր միայն Ռոտշիլդներին ու Նոբելներին³:

1892թ. նոյեմբեր-մարտ ամիսներին Դոնի Ռոստովում կայացան բանակցություններ, որոնց մասնակցում էին կերոսին արտադրող յոթ խոշորագույն ընկերություններ՝ «Նոբել եղբայրները», Պ.Ղուկասյանի «Կասպից ընկերակցությունը», «Ս.Ս.Շիբան և ընկ.», ինչպես նաև դրանից մեկ տարի առաջ ստեղծված «Բաքվի ստանդարտ» միավորման անդամները՝ Մանթաշյանցը, Գ.Լիանոսյանը, Բուդաղյանը և... Թադիևը: Այս ֆիրմաները միասին վերցրած տարեկան արտադրում էին շուրջ 44 մլն փութ կերոսին, որից 17 մլն-ը՝ «Նոբել եղբայրները»: Բանակցությունների նպատակը հետևյալն էր՝ ստեղծել «Բաքվի կերոսինի գործարանատերերի միություն», որի փաստացի տերը կդառնար «Նոբել եղբայրները»: Գիտակցելով, որ կերոսինի արտահանման մենաշնորհը

¹ Նշվ. աշխ., էջ 673:

² Նշվ. աշխ., էջ 232:

³ Обзор ... за 1896г., стр. 178.

կանցնի միմյանց հետ ձեռք ձեռքի գործող Նոբելներին ու Ռոտշիլդներին՝ Ալ.Մանթաշյանցը հրաժարվեց մտնել այդ միության մեջ: Ավելին, նա մյուս հայ գործարարների հետ ստեղծեց ինքնուրույն միավորում, որի մասնակիցները 1893թ. նոյեմբերի 27-ին կայացրին առանձին համաձայնություն և կնքեցին «Բաքվի կերոսինի գործարանատերերի միության 2-րդ խմբի պայմանագիր»: Դա լուրջ հակահարված էր Նոբելների և Ռոտշիլդների մենաստի-րական ձգտումներին, ահա թե ինչու 1894թ. փետրվարին 1-ին և 2-րդ խմբերի միջև ձեռք բերվեց համաձայնություն՝ արտաքին շուկաներում համատեղ գործողությունների շուրջ, այն պայմանով, որ յուրաքանչյուր խումբ կունենար էական ինքնուրույնություն: Միաժամանակ համաձայնագիր ստորագրվեց Ալ.Մանթաշյանցի հայկական խմբավորման և «Բաքվի կերոսինի գործարանատերերի միության» միջև, որով արտասահմանյան շուկաները բաժանվում էին ռուսական արտահանողների միջև: Այսինքն, ակնհայտ է, որ Ալ.Մանթաշյանցի շնորհիվ հայ գործարանատերերը հնարավորություն ստացան անարգել դուրս գալ համաշխարհային շուկա: Եվ միայն դրանից հետո, 1895թ. մարտի 2-ին Է.Նոբելը «Ստանդարտ օյլի»^{*} ներկայացուցիչ Ու.Լիբին նախնական պայմանավորվածություն ձեռք բերեցին՝ համաշխարհային նավթային շուկան բաժանելու մասին: Դրա համաձայն, ԱՄՆ-ին բաժին էր ընկնելու նավթամթերքների մատակարարման 75%-ը, Ռուսաստանին՝ 25%-ը¹:

Այս ամենի մեջ չենք կարող աչքաթող անել մի կարևորագույն դիտարկում. էներգետիկական պաշարը, դիցուք՝ նավթը և նավթամթերքները, դեռևս միջազգային քաղաքականության, ներազդման գործիք չէին, քանզի պայմանավորվածություններ էին ձեռք բերում ոչ թե երկրները, այլ ֆիրմաները: Եվ այդ ասպարեզում վիթխարի էր հայ նավթարդյունաբերողների դերակատարությունը: Եթե միայն նրանք իմանային...

Ալ.Մանթաշյանցի շնորհիվ մուտքը նավթարդյունաբերու-

¹ Монополистический капитал..., стр. 177, 679.

թյուն պայմանավորված էր մի քանի հիմնական գործոններով. նախ, լինելով Կովկասի խոշորագույն ֆինանսական հաստատության՝ Թիֆլիսի Առևտրային բանկի վարչության նախագահ՝ նա տիրում էր դրամական զգալի միջոցների, իսկ նավթարդյունաբերությունը շարունակ պահանջում էր նորանոր ներդրումներ: Երկրորդ, գտնվելով մշտական կապի ու շփումների մեջ Եվրոպայի հետ (ի մասնավորի, Մանչեստրում ու Փարիզում)՝ Ալ.Մանթաշյանցը գործնականորեն էր տիրապետում բիզնեսի կառավարման արդիական մեթոդներին ու մեխանիզմներին: Երրորդը նրա գուտ մարդկային բարձր հատկանիշներն էին, որոնք արտահայտվում էին խոր ազգասիրությամբ, այլազգիների և անգամ մրցակիցների հանդեպ բարի, ջերմ, հանդուրժողական վերաբերմունքով:

Ալ.Մանթաշյանցի բիզնեսը թելադրում էր նոր զարգացում, և նա ձեռնամուխ եղավ արմատական քայլի. խոշոր գումարներ վճարելով իր գործընկերներին՝ Գ.Առափեյանին, Գ.Թումայանին և Ա.Մատուրյանին, նա դարձավ ֆիրմայի սեփականատերը: Թողեց միայն Մ.Արամյանցին, և դա Ալ.Մանթաշյանց-մարդուն բնութագրող հետաքրքիր դրվագ է:

Մ.Արամյանցը չէր ցանկանում նավթարդյունաբերությունից դուրս գալ և ասում է.

- Մի՛ անիր այդ բանը, Ալեքսանդր: Մի մոռացիր, որ իմ շնորհիվ Բաքու եկար:

Մանթաշյանցը մի պահ մտածում է և վրացահայի իր բարբառով պատասխանում.

- Դրուստ իս ասում, Միքել ջան...

Պայմանավորվում են հետևյալ կերպ. Ալ.Մանթաշյանցին պատկանելու էր ապագա կազմակերպության 75% բաժնեմասը, Մ.Արամյանցին՝ 25%-ը, ընդ որում՝ վերջինս չէր միջամտելու բիզնեսին, շահույթ չէր ստանալու արտասահմանի հետ կապված գործարքներից: Դա Մ.Արամյանցին հնարավորություն էր տալիս խորամուխ չլինել նավթաբիզնեսի բարդագույն վայրիվերումների մեջ, ապրել ապահով և անհոգ կյանքով. դա էր պատճառը, որ

հետագայում նա վաճառեց Բաքվի իր շքեղ առանձնատունը, 10 մլն ռուբլի գումարով տեղափոխվեց Թիֆլիս և դարձավ քաղաքի ամենանշանավոր բարերարներից մեկը: Ճակատագրի հեգնա-նքով նա մասնակցեց մտերիմ ընկերոջ՝ Ալ.Մանթաշյանցի հուղարկավորությանը, իսկ ինքը 1922թ. բուլշևիկյան Վրաստանի մայրաքաղաքում, զրկված ամբողջ ունեցվածքից և ապրելու տարրական պայմաններից, վախճանվեց լիակատար թշվառության մեջ*...

Եվ այսպես, 1899թ. հունիսի 11-ին հաստատվեց «Ա.Ն. Մանթաշյանց և ընկ.» (*Нефтепромышленное и торговое общество «А.И.Манташев и К°»*) ֆիրմայի կանոնադրությունը¹, համաձայն որի հիմնադիրներն էին Թիֆլիսի 1-ին գիլդիայի վաճառական Ալ.Մանթաշյանցը, Բաքվի 1-ին գիլդիայի վաճառական Մ.Արամյանցը, իսկ հիմնադիր կապիտալը կազմում էր 22 մլն ռ. (88.000 բաժնետոմս՝ յուրաքանչյուրը 250 ռ. արժողությամբ): Ըստ կանոնադրության 22-րդ կետի, ընկերությունը ղեկավարում էր 5 տնօրեններից բաղկացած խորհուրդը, որոնց ընտրում էր բաժնետերերի ընդհանուր ժողովը:

Կանոնադրությանը նախորդել էր (1899թ. հունվարի 12) Ալ.Մանթաշյանցի և Մ.Արամյանցի ստորագրությամբ մի վերին աստիճանի ուշագրավ բացատրագիր², որով հիմնադիրները ներկայացնում էին ֆիրմայի ունեցվածքն ու հիմնավորում ընկերության ստեղծման անհրաժեշտությունը: Համաձայն այդ փաստաթղթի, ֆիրման ուներ 173 դեսյատին նավթաբեր տարածքներ Բալխանում, Սաբունչիում, Ռոմանում, Զաբրաթում, Բիբի-Շեյբաթում և Ապշերոնյան թերակղզու այլ վայրերում: Ընդ որում, այդ հողատարածքներից 147,7 դեսյատինն ընկերության սեփականությունն էր, իսկ մնացածը վարձակալված էր:

Ֆիրմային էին պատկանում նաև Սև քաղաքում՝ կերոսինի

¹ Устав нефтепромышленного и торгового общества «А.И. Манташев и К0», Тифлис, СПб, 1899г.

² Монополистический капитал..., стр. 231-233.

գործարան՝ նավթի և մագուիթի պահեստարաններով, Սպիտակ քաղաքում՝ քսայուղերի ստացման գործարան, որն ուներ 100 սա-
ժեն* երկարությամբ նավամատույց և մոլիչ կայանք, Ջաբրաթում՝
հատուկ մեխանիկական արհեստանոց և 50 վերստ* երկարությամբ
նավթամուղ, Բաթումում՝ մետաղյա ու փայտե տակառների պատ-
րաստման գործարան, ինչպես նաև կերոսինի ու քսայուղերի պա-
հեստարաններ և մոլիչ կայանք: Նավթարտահանման կայան կար
նաև Օդեսայում՝ 100 վագոն-ցիստերներով, որոնք երթնեկում էին
Ռուսաստանի հարավարևմտյան երկաթգծերով: Ի վերջո, ընկերու-
թյունը գրասենյակներ, գործակալություններ և պահեստարաններ
ուներ Զմյուռնիայում, Սալոնիկում, Կոստանդնուպոլսում, Ալեք-
սանդրիայում, Կահիրեում, Պորտ Սալիդում, Դամիեթում, Մարսե-
լում, Լոնդոնում, Բոմբեյում ու Շանհայում:

Նավթի արդյունահանումը արտահայտվում էր հետևյալ
թվերով. 1895-ին՝ 30 մլն փութ, 1896-ին՝ 31.5 մլն, 1897-ին՝ 48 մլն,
1898-ին՝ 52 մլն: Բացատրագրի հեղինակները նշում էին, որ ար-
դյունահանումը կատարվել է իրենց տնօրինության տակ եղած
նավթաբեր տարածքների 1/5 մասի (36 1/3 դես.) ընդամենը 70
հորատանցքներից: Ահա թե ինչու խնդրում էին թույլ տալ հիմնել
բաժնետիրական ընկերություն (այսինքն, ֆինանսական միջոցներ
ներգրավել)՝ հիմնադիր կապիտալը սահմանելով 22 մլն ռուբլի:
Այս վերջին ցուցանիշով «Ա.Ն.Սանթաշյանց և ընկ.» ֆիրման 10
տարի շարունակ (1899-1909) հանդիսացավ ամենախոշորը
ռուսական նավթարդյունաբերությունում:

Այդպես ասպարեզ իջավ մի արդյունաբերական հսկա, որն իր
տնտեսական ցուցանիշներով երրորդն էր, բայց եթե հաշվի առնենք,
որ «Ա.Ն.Սանթաշյանց և ընկ.» ֆիրման մշտապես ձեռք ձեռքի տված
համագործակցում էր մյուս հայկական ձեռնարկությունների հետ,
ապա պարզորոշ է դառնում, որ «հայկական նավթը» ակնհայտորեն
իշխող դիրք էր գրավում և վճռական ձայն ուներ:

Բաքվի նավթարդյունաբերությունում սկսվեց մի նոր բար-
դագույն շրջան, որը նախանշելու էր աշխարհաքաղաքական

աներևակայելի զարգացումներ, կանխորոշելու էր Անդրկովկասի
ապագան, ներագդելու էր արևելահայության ճակատագրի վրա:

Այդ շրջանն ուներ երեք բնորոշ առանձնահատկություն. ա)
բուն նավթարդյունաբերության բուռն զարգացում՝ պայմանավոր-
ված օտարերկրյա և «ոչ տեղական» ռուսական բանկային կապի-
տալի ներխուժմամբ, բ) բանվորահեղափոխական շարժում, գ)
Առաջին համաշխարհային պատերազմ, դ) ազգամիջյան ընդհա-
րում: Սույն զլխում մենք կանդրադառնանք առաջինին, քանզի ար-
տահանված յուրաքանչյուր նոր փթի հետ նավթարդյունաբերու-
թյունը վերածվում էր Քրոնոսի, որը կուլ էր տալու իր զավակներին:

Ինչպես վերևում նշել ենք՝ աշխարհը «բաժանված» էր երկու
նավթային գերտերությունների՝ ԱՄՆ-ի և Ռուսաստանի միջև:
Ընդ որում, վերջինս Բաքվից բացի այլ նավթավայր չուներ և XXդ.
սկզբին նավթարդյունաբերությունից ստանում էր տարեկան 100
մլն ռ. եկամուտ: Սակայն վառելիքաէներգետիկական պահան-
ջարկի մեծացումը՝ պայմանավորված թե՛ քաղաքացիական և թե՛
ռազմական գործոններով, եվրոպական պետություններին՝ Անգ-
լիային, Ֆրանսիային, Գերմանիային, ստիպեց սևեռուն ուշադրու-
թյուն դարձնել Բաքվին: Ամենաեռանդունը անգլիացիներն էին:

Անգլիական կապիտալը Բաքվի նավթարդյունաբերություն
մուտք գործեց 1890-ական թվականների վերջերին, երբ համաշ-
խարհային շուկայում բարձրացան նավթի ու նավթամթերքների,
հատկապես՝ կերոսինի, գները: Կովկասի նավթադրյուններին
տիրելու նպատակով 1897-1901թթ. Լոնդոնի Սիթիում ստեղծվեց
10 ընկերություն՝ 53 մլն ռ. հիմնական կապիտալով: Դրանցից
վեցը հիմնել էր մի խումբ, որը ղեկավարում էր Անգլիական բանկի
տնօրեններից մեկը՝ Է.Գուբարդը, և որի կազմի մեջ մտնում էին
Հ.Գլադստոնը, Դ.Քիթսոնը, Չ.Մուրը, Ու.Ջոնսոնը, Բ. և Ու.Վերներ-
ները: Մտաբերո՞ւմ էք վերերում հիշատակված աղբբեջանցի Թա-
դինին. 1897թ. վերջին անգլիացիները նրան առաջարկեցին վա-
ճառել բիզնեսը: Թադինը Բիբի-Նեյբաթի իր նավթադաշտերի,
կերոսինի-քսայուղի և ածխաթթվի գործարանների, նավթամուղի,

նավթատար նավատորմիղի, երկաթուղային ցիստերնների լրակազմի, Ռուսաստանի տարբեր քաղաքներում գտնվող կերոսինի ու մագուրի պահեստարանների դիմաց պահանջեց 5 մլն ռ., չնայած այդ ամենի վրա ծախսել էր 200 հազ. ռ. և վաղուց արդեն մի քանի անգամ ավելի շահույթ ստացել: Անգլիացիները համաձայնվեցին, սակայն պայմանով, որ միանվագ կվճարեն 500 հազ. ռ., իսկ մնացած գումարը՝ մաս-մաս, մի քանի տարվա ընթացքում: Գործարքը կայացավ, ինչի արդյունքում ստեղծվեց «Ռուսական նավթի ու հեղուկ վառելիքի արդյունահանման ընկերությունը» (կրճատ՝ «Օլեում»)՝ 1,2 մլն ֆունտ ստերլինգ հիմնական կապիտալով, և Թադինն ակտիվ բիզնեսից դուրս մնաց: Սակայն զավեշտն այն էր, որ հորատանցքներից մեկը «խելագարվեց» և սկսեց օրական 15 տոննա նավթ արտաժայթքել. անգլիացիները մնացած 4,5 մլն ռուբլին ադրբեջանցուն վճարեցին հենց այդ նավթի վաճառքի գումարներից...¹

Է. Գուրարդի խումբը 1898թ. 7 մլն ռուբլով գնեց Գ. Առափելյանի, Բուդաղյան եղբայրների և Ադամյան եղբայրների ֆիրմաները («Г. Арафелов и К^о», «Братья И. К. и М. К. Будаговы», «Братья Я. А. Адамовы») և ստեղծեց «Ռուսական նավթի Բաքվի ընկերությունը»՝ 1,5 մլն ֆունտ ստերլինգ հիմնական կապիտալով: Ապա 2,3 մլն ռուբլով ձեռք բերեց Ա. Շատուրյանի* և Բ. դե Բուրի ձեռնարկությունները, որոնց հենքի վրա 1899թ. ստեղծեց «Եվրոպական նավթային ընկերությունը»՝ 1,1 մլն ֆունտ ստերլինգ հիմնական կապիտալով: Այդ նույն խումբը միաժամանակ հիմնեց նաև «Միավորված ռուսական նավթային ընկերությունը»՝ 200 հազար ֆունտ ստերլինգ հիմնական կապիտալով, «Բաքվի (Զաբրաթի) կերոսինային ընկերությունը»՝ 50 հազար ֆունտ ստերլինգ հիմնական կապիտալով և «Քալանթարյանի* (Բաքվի) նավթային ընկերությունը» («Калантаровская (Бакинская) нефтяная К^о»)՝ 50 հազար ֆունտ ստերլինգ հիմնական կապիտալով:

Անգլիացի կապիտալիստների մեկ այլ խումբ գործում էր

¹ Ա. Մարուխան, Ադերսանդր Մանթաշեանց..., էջ 30:

կերոսինի արտահանման անգլիական «Lane and Macandrew» խոշոր ֆիրմայի տնօրեն-կառավարիչ Ֆ. Լեյնի գլխավորությամբ: 1898թ. փետրվարին այդ խումբը հոլանդական երկու բանկերից վերագնեց «Ս.Ս.Շիբան և ընկ.»* ֆիրմայի ստուգիչ փաթեթը և Լոնդոնում հիմնեց «Շիբանի սահմանափակ պատասխանատվությամբ նավթային ընկերությունը»՝ 750 հազար ֆունտ ստերլինգ հիմնական կապիտալով: Այսպիսով՝ անգլիացիները միայն 1898-1901թթ. Բաքվի նավթարդյունաբերությունում ներդրեցին 4,1 մլն ֆունտ ստերլինգ:

Ֆրանսիայի շահերն անուղղակիորեն ներկայացնում էր Ռոտշիլդների ընկերությունը: Եվ նույնիսկ բելգիական կապիտալը մուտք էր գործել ռուսական նավթարդյունաբերություն՝ վերահսկելով Գրոզնու «Ա. Ն. Հախվերդյան* և ընկ.» ֆիրման:

Այս ամենը վկայում էր մեկ բանի մասին՝ օտարերկրյա կապիտալի մուտքը, մի կողմից, արդյունավետ տնտեսավարման, միջազգային համագործակցության լայն հնարավորություններ էր բացում, մյուս կողմից՝ Բաքվի նավթը վերածում էր աշխարհաքաղաքական մեծ քաղաքականության գործիքի:

Ֆինանսական միջոցների ներհոսքը սրընթաց զարգացման հենք հանդիսացավ, և 1901թ. արտադրվեց ռեկորդային նավթ՝ ավելի քան 706 մլն փուր: Ինչպես նշում է աղբյուրը. «1901թ., երբ Ռուսաստանի նավթարդյունաբերությունը հասավ իր զարգացման զագաթնակետին, Նորելի, Ռոտշիլդի և Մանթաշեի ձեռքում կենտրոնացավ Բաքվի շրջանի ամբողջ արդյունահանման ավելի քան քառորդ մասը և այդտեղ արտադրվող կերոսինի շուրջ 40%-ը: Էլ ավելի մեծ էր երեք ֆիրմաների տեսակարար կշիռը արտահանման մեջ. նրանց էր պատկանում Ռուսաստանի ներքում իրացվող բոլոր նավթամթերքների մոտ կեսը (այդ թվում ավելի քան մեկ երրորդը՝ միայն Նորելին) և Բաթումից արտասահման առաքման շուրջ 70%-ը»¹:

Հենց այս «եռամիասնությունն» էլ փորձեց և՛ համագործակ-

¹ Монополистический капитал..., стр. 11. Ռուս. թարգ. հեղ.:

ցելով, և՛ առանձին-առանձին հանդես գալ միջազգային շուկայում: Բայց Ալ.Մանթաշյանը չէր մոռանում ազգակիցներին: Բացի այն, որ 1902թ. Պ.Ղուկասյանի հետ Լոնդոնում հիմնել էր «Հովաթ օյլ» ֆիրման, նույն թվականի նոյեմբերի 22-ին նա նույն Պ.Ղուկասյանի, Նոբելների, Ռոտշիլդների և «Տոկամա-օլեում» ընկերության հետ համատեղ Գերմանիայում ստեղծեց *Deutsche-Russische Naphta Import Gasellschaft* ֆիրման:

Սակայն Բաքվի նավթարդյունաբերության համար վրա հասան դժվար ժամանակներ, որոնք պայմանավորված էին համաշխարհային նավթաշուկայում գների չկարգավորվող տատանումներով և բուն Բաքվում բանվորների գործադուլային շարժմամբ, ինչն աստիճանաբար հանգեցրեց ճգնաժամի: 1902թ. 136 ձեռնարկություններ արդյունահանեցին 636.528.852 փութ նավթ, իսկ առաջատար 24 ֆիրմաներ՝ 521 մլն փութ: Այս 24-ից 13-ը հայկական էին և արտադրել էին 203 մլն փութ կամ ընդհանուր քանակի 39%-ը¹, որից 51.946.779 փութը՝ Ալ.Մանթաշյանը:

1903թ., երբ Բաքվում սկսվեցին բանվորների գործադուլները, արդյունահանումը նվազեց և հասավ 597 մլն փթի²:

1904թ. արտադրությունը որոշ չափով ավելացավ. 143 ֆիրմաներ ստացան 614.810.930 փութ նավթ, որից 134-ի բաժինը հավասար էր 279.467 հազարի, իսկ 9 ֆիրմայինը՝ 335.345 հազարի: Այս վերջիններից չորսի բաժնեմասը կազմում էր ամբողջ արդյունահանման ծավալի 34.5%-ը. դրանք էին՝ «Նոբել եղբայրները (74.892 հազար), Ռոտշիլդների «Կասպից-սևծովյան ընկ.» (53.351 հազար), «Ա.Հ.Մանթաշյանց և ընկ.» (49.256 հազար) և Ղուկասյան եղբայրների «Կասպից ընկերակցությունը» (34.487 հազար)³:

Դրանից հետո արդյունահանումը կայուն կերպով նվազեց և Ռուսաստանի տնտեսական վերելքի տարում՝ 1913թ., կազմեց ընդամենը 560 մլն փութ: Արդյունքը եղավ այն, որ համաշխար-

¹ Դ. Անանյան, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը (1870-1900), հտ. Բ, Էջմիածին, 1922թ., էջ 59:

² Обзор Бакинской нефтяной промышленности за 1913г., т. I, Баку, 1914г., стр. 114.

³ Обзор Бакинской нефтяной промышленности за 1904г., т. I, Баку, 1905г., стр. 82.

Ալեքսանդր Մանթաշյանց

Բաքվի նավթարդյունաբերական տեսարան

հային նավթարդյունաբերությունում Ռուսաստանը զիջեց առաջատարի իր դիրքերը. եթե 1901թ. նրա տեսակարար կշիռը 51,6% էր, ապա 1913թ. այն կազմեց 18,1%: Եվ, ընդհակառակն, ավելացավ ԱՄՆ-ի տեսակարար կշիռը՝ 1901թ. 39,8%-ից 1913-ին հասնելով 62,2%-ի¹:

Բարոնի նավթարդյունաբերությունում որակական, սկզբունքային նոր փուլ սկսվեց... Երկու անձանց մահվամբ. 1906թ. վախճանվեց մոսկովյան 1-ին գիլդիայի վաճառական, հնագույն ֆիրմաներից մեկի՝ «Ռուսական նավթարդյունաբերական ընկերության» (РУНО) սեփականատեր Գևորգ Ստեփանի Լիանոսյանը, իսկ 1911-ին՝ Ալեքսանդր Մանթաշյանցը: Նրանց փոխարեն եկան որդիները՝ Լևոն Մանթաշյանցը* և Ստեփան Լիանոսյանը (Степан Георгиевич Лианозов, 1872-1951): Այս վերջինիս վիճակված էր գերազանցել բոլորին, դառնալ համաշխարհային նավթարդյունաբերության «արքա», որին վերապահված էր նաև խոր ողբերգություն և ցավալի, ոչնչով չարդարացված անէացում: Մոռացություն, որից ստորև կփորձենք դուրս բերել...

Ամեն ինչ սկսվեց 1872թ., երբ նավթադաշտերը աճուրդի հանվեցին. ծագումով պարսկաստանցի, Աստրախանի 1-ին գիլդիայի վաճառական Ստեփան Մարտինի Լիանոսյանը 1310ռ. մեկնարկային գնի դիմաց վճարեց 26.220ռ. գումար և դարձավ 6 նավթահորով թիվ 7 տեղամասի տերը, որը ենթադրաբար ուներ ընդամենը 4599 փութ արտադրողականություն: Այս քայլը ոչ այնքան նավթարդյունաբերության ապագայի ըմբռնում էր, որքան ֆինանսական պարզ ներդրում՝ հող էր գնել, սեփական հողատարածք էր ձեռք բերել, որի արդյունքում ստեղծվեց «РУНО» շքեղ անվամբ ֆիրման: Բայց Ս.Ս.Լիանոսյանն ուներ հետաքրքրությունների ավելի լայն շրջանակ. մեկ տարի անց՝ 1873-ին, նա շահական կառավարությունից ստացավ կոնցեսիա, որը Կասպից ծով թափվող պարսկական գետերի գետաբերաններում ձկան որսի մենաշնորհ էր տալիս: Պայմանագիրը կնքվել էր 5 տարի

¹ Монополистический капитал ..., стр. 19.

ժամանակով, բայց բազմիցս նորոգվեց: Ձկնորսարանները բաժանվում էին հինգ ինքնուրույն շրջանների՝ Աստարայի, Էնզելիի, Սեֆիդդուդի, Մաշադիսերի և Աստրաբադի, որոնցից յուրաքանչյուրը մասնագիտանում էր որոշակի ձկնատեսակի արտադրության մեջ:

Ս.Լիանոսյանի մահից հետո բիզնեսն ստանձնեց որդին՝ Գևորգը, որը դիմեց ցարական կառավարությանը՝ խնդրելով վարձակալության տալ Կասպից ծովի առափնյա ջրերը (Թուրքմենչայի պայմանագրով՝ Կասպից ծովը պատկանում էր Ռուսաստանին): 1900թ. մարտի 22-ին Գ.Լիանոսյանի և Ռուսաստանի հողագործության ու պետական ունեցվածքի նախարարության միջև կնքվեց պայմանագիր՝ 25 տարի ժամկետով: (Ստորագրող կողմերից ոչ մեկի մտքով չէր անցնում, որ 1917-ից հետո այդ պայմանագիրը կխզվի...):

Այսպիսով, Գ.Լիանոսյանը դարձավ ամբողջ Կասպից ծովի առափնյա գետաբերաններում ձուկ և ձկնամթերք արտադրող ամենախոշոր ձեռնարկատերը: Եթե XIXդ. 90-ական թթ. ձկնորսարանների համախառն արտադրանքը միջին հաշվով տարեկան կազմում էր 600 հազ. ու., ապա դարավերջից մինչև 1906թ. ընկած ժամանակահատվածում այն հասնում էր 900 հազ. ու., իսկ 1907-1915թթ.՝ 2,25 մլն ռուբլու: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Մարտին, Ստեփան, Լևոն Լիանոսյան եղբայրների ձկնորսարանները ժամանակակից արդյունաբերական ձեռնարկություններ էին՝ հագեցված տեխնիկայի վերջին խոսքով: Դրանք ունեին էլեկտրակայաններ, սառնարաններ, հեռախոսակապ, մեխանիկական և այլ արհեստանոցներ, ինչպես նաև 20 լողամիջոցից բաղկացած մի նավատորմ, այդ թվում երկու խոշոր շոգենավ, որոնցից մեկը կոչվում էր «Պիրոգով», իսկ մյուսը կրում էր սեփականատերերի պապի անունը՝ «Մարտին»: Ձկնորսարաններում աշխատում էր 5900 մարդ, պատերազմի նախօրյակին կապիտալ ներդրումները կազմում էին շուրջ 3 մլն 380 հազ. ֆրանկ, իսկ 1916-ին՝ 9 մլն ռուբլի: Այսպիսով, Լիանոսյանների

ձկնորսարանները Պարսկաստանի ամենախոշոր արդյունաբերական ձեռնարկությունն էին մինչև 1909թ., երբ ստեղծվեց «Անգլո-պարսկական նավթային ընկերությունը»¹:

Այսքանը ձկան մասին, հիմա անդրադառնանք նավթին: Գ.Լիանոսյանի օրոք «ՐՄՈ»-ն միջին կարգի ֆիրմա էր: Ս.Լիանոսյանը հոր մահից հետո ձուկը «թողեց» եղբայրներին, իսկ ինքը գլխովին ընկղմվեց նավթի մեջ, ինչի հետևանքով մի նոր դարաշրջան սկսվեց համաշխարհային նավթարդյունաբերությունում:

Այստեղ խիստ կարևոր է մի դիտարկում. հայ նավթարդյունաբերողների առաջին սերունդը (և առհասարակ վաճառականությունը) ուներ բիզնեսավարման վարքային մի առանձնահատկություն, ինչին մենք անվանում ենք նահապետականություն և ինչն ուներ իր տրամաբանական բացատրությունը: *Ամեն ինչ վաստակված էր սեփական քրտինքով*, և այդ սեփականության պահպանումը թելադրում էր, որ յուրաքանչյուրի բիզնեսում ընդգրկվեին վստահելի անձինք՝ զավակները, մերձավոր ազգականները, հայրենակիցները (շուշեցիներ, շամախեցիներ, թիֆլիսեցիներ և այլն) կամ ազգականները: Այսինքն, բիզնեսը ազգային էր՝ բառիս բուն իմաստով: Այդպիսիք էին տասնյակ ֆիրմաներ՝ Միրզոյան եղբայրներինը, Ադամյան եղբայրներինը, «Ամուրը», «Անահիտը», «Արամազդը», «Վանանդը», «Որոտանը», Ղուկասյան եղբայրներինը, Թումանյանց եղբայրներինը, Կրասիլնիկյան եղբայրներինը և այլն, և այլն, որոնց չենք թվարկում զուտ տեղի բնայոդության պատճառով: Անգամ մեծն Մանթաշյանցը, որը ինաչոդության պատճառով էր նավթարդյունաբերությունում ֆինանսական նորանոր միջոցների անընդհատ ներդրման անհրաժեշտությունը, Կովկասի բանկային «արքան» էր, պետերբուրգյան երկու խոշոր բանկերի վարչության անդամ, մինևույն է՝ իր բիզնեսի կառավարման մեջ օտարների չէր թողնում. 1909թ. նրա

¹ Ավելի մանրամասն տե՛ս Ի.Ֆարմանով, Записки о фирме "Наследники Г.С.Лианозова", Астрахань, 1914г., Ս.Ստեփանյան, Հայ առևտրական բուրժուազիան Իրանի տնտեսական կյանքում (XIXդ. վերջ - XXդ. սկիզբ), Ե., 1992թ., էջ 110-121:

ընկերության վարչության մեջ էին որդի Լևոնը, ազգականներ Դավիթ Խարազյանը, Գևորգ Շահումյանը, վերևում հիշատակված Առաքել Սարուխանը և Ս.Չերքեզովը, որի եղբայրն այդ ժամանակ իր հարազատ քաղաքի՝ Թիֆլիսի քաղաքագլուխն էր: Ըստ էության, ստեղծվել էին «փակ բիզնես-տարածքներ», ինչը ծնում էր այլազգիների (առաջին հերթին՝ ռուսների և ադրբեջանցիների) խանդն ու ակնհայտ դժգոհությունը, մյուս կողմից արգելակում էր բուն բիզնեսի զարգացումը:

Ս.Լիանոսյանն առաջինն էր, որ կոտրեց այս մտածելակերպային կարծրատիպը, առաջինն էր, որ իր գործունեությամբ ազգակիցներին սովորեցրեց, թե բիզնեսի ազգային բնույթը փակուղային է, ազգային պետք է լինի բիզնեսի արդյունքը՝ կապիտալը:

1907թ. նա 2 մլն ռ. հիմնադիր կապիտալով Պետերբուրգում ստեղծեց «Գ.Ս.Լիանոսյանի որդիներ» (*«Г.М.Лианозова сыновья»*) բաժնետիրական ընկերությունը, որի տնօրեն-կառավարիչն ինքն էր, իսկ վարչության մեջ ներգրավեց Պ.Լեժնովսկուն և կայսրության խոշորագույն ձեռնարկատերերից մեկին՝ Պետերբուրգի «Պուտիլովյան գործարան» մեքենաշինական, կաթսայաշինական և պողպատաձուլական բաժնետիրական ընկերության սեփականատեր Ա.Պուտիլովին:

Բացի նավթաբեր հողատարածքներից, ընկերությունն ուներ հետևյալ ձեռնարկությունները. Բաքվում՝ Սպիտակ քաղաքում, կերոսինի, քսայուղերի գործարաններ, կերոսինի և մագուրի կայաններ, նավթալից նավամատույց՝ Կասպից ծովի ափին, 10 վերստ երկարությամբ նավթամուղ, նավթակայան և պահեստարաններ՝ Բաթումում¹: Ներգրավելով ռուսական խոշոր կապիտալի ներկայացուցիչներին՝ Ս.Լիանոսյանն արագորեն հաջողության հասավ. 1907թ. արտադրեց 240, 7 հազ. փուր նավթ, 1908-ին՝ 1.168 հազ., 1909-ին՝ 2.173 հազ., 1910-ին՝ 2.133 հազ. փուր: Բայց սա դեռ սկիզբն էր:

«Նավթախաղի» մեջ պետք է ոտք դնեք ևս մեկը, որի անմի-

ջական համագործակցությամբ և աջակցությամբ Ս.Լիանոսյանը պետք է նվաճեր համաշխարհային շուկան: Այդ մարդը Լևոն Մանթաշյանցն էր: Նա, ով մտածելակերպային նույն սկզբունքներն ուներ, ինչ Ս.Լիանոսյանը:

Ես ենթադրում եմ, որ այդ երկուսի միջև կայացել էր գուտ հայկական-տղամարդկային պայմանավորվածություն, որին նրանք հավատարիմ մնացին մինչև վերջ:

1912թ. համաշխարհային նավթարդյունաբերությունը Ս.Լիանոսյանի շնորհիվ (իսկ գուցե՛ն՝ պատճառով) թնակոխեց զարգացման որակական միանգամայն նոր դարաշրջան. այդ թվականի հուլիսի 28-ին նա 2,5 մլն ֆունտ ստերլինգ հիմնադիր կապիտալով Լոնդոնում ստեղծեց «Ռուսական գլխավոր նավթային կորպորացիան» (*Russian General Oil Corporation*, կրճատ՝ «Օյլ»): Ահա այդ կորպորացիայի կազմը. «Ռուս-Ասիական բանկի» վարչության նախագահ Ա.Պուտիլով (նախագահ), «Գ.Ս.Լիանոսյանի որդիներ» և «Ա.Շ.Մանթաշյանց և ընկ.» ֆիրմաների վարչության նախագահ Ս.Լիանոսյան (տնօրեն-կառավարիչ), «Կասպից ընկերակցության» վարչության նախագահ Պ.Ղուկասյան, Պետերբուրգի Միջազգային առևտրային բանկի տնօրեն Ա.Վիշնեգրադսկի և այդ բանկի Փարիզի մասնաճյուղի տնօրեն Ի.Ռադին, Պետերբուրգի Մասնավոր առևտրային բանկի վարչության նախագահ Ա.Դավիդով և այդ նույն բանկի վարչության անդամ վիկոնտ դե-Բրետել, Սիբիրյան առևտրային բանկի վարչության նախագահ Մ.Սոլովյեյչիկ, Պետերբուրգի Հաշվառու և վարկային բանկի վարչության նախագահ Յա.Ուտին, Արտաքին առևտրային բանկի վարչության նախագահ Ա.Ռաֆալովիչ, Ռուսական առևտրաարդյունաբերական բանկի տնօրեն-կառավարիչ Ի.Կոն, «Ռուս-Ասիական բանկի» Լոնդոնի մասնաճյուղի տնօրեն սրբ Նիչբոլդ, «Նևտ» ընկերության վարչության նախագահ Ն.Գլազերգ, Անգլիայի պառլամենտի անդամ վիկոնտ Կարրիկ¹:

«Օյլի» այս կազմը որոշ խորհրդածությունների առիթ է

¹ Русские биржевые ценности 1914-15г., Пгр., 1915г., стр. 282.

¹ В.Зив, Иностранные капиталы в русской нефтяной промышленности, Пгр., 1916г., стр. 53.

տալիս: Նախ, այստեղ ընդգրկված էին Բաքվի նավթարդյունաբերության առաջնակարգ երեք հայկական ու մեկ ռուսական ֆիրմաները, ռուսական բանկային կապիտալի վերնախավը, անգլիական հասարակության սերուցքի ներկայացուցիչներ, բայց բացակայում էին Նոբելներն ու Ռոտշիլդները:

Ինչպես նշում է անվանի տնտեսագետ Վ. Զիվը. «Այդ տրեստը լիակատար հեղաշրջում կատարեց ռուսական նավթարդյունաբերությունում»¹:

Ո՞րն էր այդ հեղաշրջման էությունը, տնտեսական բնույթը:

Ամեն հանճարեղ գաղափար պարզ է, բայց իրականացնելն է դժվար: Դա հաջողվեց Ս.Լիանոսյանին:

Նավթարդյունաբերությունը մշտական ֆինանսական ներհոսքի կարիք ունի, իսկ բանկային կապիտալը ձգտում է շահավետ ներդրումներ կատարել: Ս.Լիանոսյանը ռուսական խոշոր բանկային կապիտալը բերեց Բաքվի նավթարդյունաբերություն, ինչը ձեռնտու էր երկուստեք: Ֆիրմաներն ստանում էին ֆինանսներ, ավելացնում արտադրողականությունը, մեծացնում հիմնադիր կապիտալը (օրինակ, «Միրզոյան եղբայրներինը» 2,1 մլն ռուբլուց 1915թ. հասավ 3,21 միլիոնի, «Կասպից ընկերակցությանը»՝ 1,5 միլիոնից 10 միլիոնի և այլն) և լինելով բաժնետիրական ընկերություններ՝ թողարկում նոր բաժնետոմսեր, որոնց զգալի մասին տիրում էին բանկերը, իսկ ավելի ստույգ՝ «Օյլը»:

Իսկ «Օյլ» ասելով, իհարկե, պետք է հասկանալ Ս.Լիանոսյանին՝ գաղափարակրին և գաղափարն իրականացնողին, կորպորացիայի մտքին և շարժիչ ուժին: Բնականաբար, մենք այս ամենը պարզունակ շարադրանքով ենք ներկայացնում, որպեսզի ընթերցող լայն շրջանակները մոտավոր պատկերացում կազմեն: Իրականում նավթաբիզնեսը, անշուշտ, շատ ավելի բարդ երևույթ է (բոլոր բիզնեսներից ամենաբարդը), որի առանձնահատկություններից մի քանիսի մասին կուզենայինք ստորև խոսել:

Բաժնետոմսերի որոշակի քանակի տիրելը (բնականաբար,

որքան շատ՝ այնքան լավ, բայց դա կարգավորվում էր ներքին համաձայնություններով) նշանակում էր դառնալ այս կամ այն ընկերության վարչության անդամ և վճռական ձայնի իրավունքով մասնակցել դրա կառավարմանը: Դա հանգեցնում էր մի երևույթի, որը տնտեսագիտության մեջ կոչվում է խոշորների կողմից փոքրերի «կլանում»: «Օյլը» «կլանեց» «Միրզոյան եղբայրներ և ընկ.», «Հ.Ս.Մելիքյան և ընկ.», «Շիխովո» (Ա.Մատուրյան, Գ.Մովհանյան, Կ. և Դ.Բիխովսկիներ, Լ.Լեյտեն), «Ե.Գ.Փիթոյան և ընկ.», «Կրասիլնիկյան եղբայրներ», «Արամազդ» և այլ ֆիրմաներ: Ս.Լիանոսյանը հանդիսանում էր 15, «Նևտ» ընկերության նախագահ Տ.Բելոզերսկին՝ 18, Պ.Ղուկասյանը՝ 6 ֆիրմաների վարչությունների անդամ:

«Օյլի» գործունեության առանձնահատկություններից մեկն էլ այն էր, որ հնարավորություն էր տալիս նավթի ու նավթամթերքների վաճառքը թե՛ Ռուսաստանում, թե՛ արտասահմանում իրականացնել համատեղ ուժերով, կենտրոնացված կերպով: Մենք վերևում նշեցինք, որ Բաքվի նավթարդյունաբերության արտադրական ծավալները շարունակական անկում էին ապրում, սակայն դա ոչ մի նշանակություն չուներ, նավթաբիզնեսը վարքագծային այլ գործոններով էր առաջնորդվում. միջազգային շուկայում «Օյլի» եռանդուն գործելակերպի շնորհիվ՝ կորպորացիայի անդամ ֆիրմաներն ավելի մեծ շահույթ էին ստանում (միայն «Գ.Ս.Լիանոսյանի որդիներ» ընկերությունը 1913թ. իր բաժնետերերին վճարեց 18% շահույթ), առանց ավելացնելու արտադրողականությունը:

Ս.Լիանոսյանի անձնական ներդրումը նաև այն էր, որ նա կարողացավ անել մի բան, ինչ իրենից առաջ ոչ ոքի չէր հաջողվել՝ Բաքվի նավթարդյունաբերությունը հրապուրիչ դարձրեց օտարերկրացիների համար և սկիզբ դրեց արտասահմանյան կապիտալի վիթխարի ներդրումների: 1912թ. նա Անգլիայում հիմնեց *British Lianosoff Wite Oil Company*, Ֆրանսիայում՝ *La Lianosoff Française* ընկերությունը, իսկ 1913թ. գերմանացի կապիտալիստների հետ 1

¹ Նշվ. աշխ., էջ 44:

մլն մարկ հիմնական կապիտալով Համբուրգում ստեղծեց *Deutsche Lianozoff Mineralöl Import Act. Ges* ֆիրման, որի նպատակն էր Գերմանիա ներկրել ռուսական (իմա՝ Բաքվի) նավթն ու նավթամթերքները, դրանք վերամշակել և վաճառել: Այս ամենն իրականացնելու համար Ս.Լիանոսյանը ներգրավեց եվրոպական խոշոր ֆինանսական հաստատություններին՝ «Օ.Ա.Ռոզենբերգ և ընկ.» (Փարիզ), «Լ.Դրեյֆուս և ընկ.» (Փարիզ), Բ.Մարգուլիեսի (Բրյուսել) բանկերը: Այսինքն, նավթաբիզնեսի հիման վրա նա միացրեց ռուսական ու եվրոպական ֆինանսական կապիտալը: Արդյունքը եղավ այն, որ 1915թ., երբ աշխարհում մոլեզնում էր պատերազմը և Օսմանյան Թուրքիայում անխնա բնաջնջվում էր հայ ժողովուրդը, միջազգային 16 խոշորագույն ֆինանսական սինդիկատներից 10-ը ռուսական նավթարդյունաբերությունում ունեին հսկայական գումարի՝ 363,56 մլն ռուբլու բաժնետոմսեր¹:

Անհրաժեշտ է մի փոքրիկ իրողության վրա ևս ուշադրություն դարձնել: «Օյլի» արտադրատնտեսական հենքը «Ա.Շ.Մանթաշյանց և ընկ.» ֆիրման էր, կորպորացիայի ստեղծման երաշխիքը այդ ընկերությունն էր: Ալ.Մանթաշյանցի մահից հետո, հենց 1912թ. հուլիսին, նրա որդիները դաշն կնքեցին՝ իրենց բաժնետոմսերի մեծ մասը վաճառեցին պետերբուրգյան բանկերին, վարչության նստավայրը Բաքվից տեղափոխեցին մայրաքաղաք, որից հետո ծնվեց «Օյլը»²: Հավանաբար, Լևոն Մանթաշյանցը համաձայնության եկավ Հովհաննեսի, Հովսեփի ու Գևորգի հետ, նրանց լիառատ ու վերջնական վճարումներ կատարեց, որից հետո երեք եղբայրներն այլևս չեն հիշատակվում նավթաբիզնեսում:

Ինչո՞ւ էինք մենք վերևում ենթադրում, թե Լ.Մանթաշյանցի և Ս.Լիանոսյանի միջև մի ինչ-որ մշտատև համաձայնություն կար: «Գ.Ս.Լիանոսյանի որդիներ» ընկերության հիմնադիր կապիտալը 2 մլն ռուբլուց 1915թ. հասել էր 30 մլն ռուբլու. հունիսի 24-ի դրությամբ գլխավոր բաժնետերերն էին Ս.Լիանոսյանը,

¹ Նշվ. աշխ., էջ 3:

² Монополистический капитал ..., док. N 243.

Ա.Պուտիլովը, Տ.Բելոզերսկին, Հովհ.Շադինյանը և Լ.Մանթաշյանցը: Ընդ որում, վերջինս Ս.Լիանոսյանից կրկնակի ավելի բաժնետոմս ուներ՝ 22.770 հատ, իսկ Ս. Լիանոսյանը «Ա.Շ. Մանթաշյանց և ընկ.» ֆիրմայի ամենախոշոր բաժնետերն էր (4150 հատ): Ավելացնենք նաև, որ «Օյլի» բաժնետոմսերը նույն թվականին վաճառվում էին Փարիզի, Լոնդոնի, Ամստերդամի, Բրյուսելի և, անշուշտ, Պետերբուրգի սակարաններում:

«Օյլի» ստեղծմամբ համաշխարհային նավթարդյունաբերությունը վերաձևվեց, բևեռացվեց, հանգեցրեց համարժեք պատասխան գործողությունների և հող նախապատրաստեց Նորին Մեծություն Քաղաքականության մուտքին: Իսկ դա ենթադրում էր խաղի նոր կանոններ և նոր խաղացողներ: Դրանցից մեկն էր «Ռոյալ Դատչ Շելլը» և նրա «լիանոսյանը»՝ Հենրի Դետերդինգը:

Ժամանակակից աշխարհի ամենախոշոր նավթարտադրող երկրներից մեկի՝ Ինդոնեզիայի* ճավա, Սումատրա, Բորնեո կղզիներում նավթարդյունաբերությունը սկիզբ առավ 1887 թվականից: Ստեղծվեցին մի շարք հոլանդական նավթային ընկերություններ, որոնց շարքում էր 1890թ. հիմնված «Նիդերլանդական Հնդկաստանում նավթարդյունահանման թագավորական ընկերությունը» (հետագայում՝ «Ռոյալ Դատչ ընկ.», *Royal Dutch Co*): Սա աչքի էր ընկնում բուռն գործունեությամբ. 1897թ. ունենալով 5 մլն ֆլորին հիմնական կապիտալ՝ բաժնետերերին վճարեց 55% շահույթ: 1896թ. «Ռոյալ Դատչի» առևտրային տնօրենն էր Հենրի Դետերդինգը, որը 1901-ին դարձավ ընկերության վարչության նախագահ և լիակատար տեր: 1907թ. նա ընկերությունը միացրեց գորեղ «Շելլ տրանսպորտային և առևտրային ընկերության» հետ (*Shell Transport and Trading Co*), ստեղծեց «Ռոյալ Դատչ Շելլ» ֆիրման, աշխարհի նավթարդյունաբերական մենատիրություններից մեկը, որի բաժնետոմսերի 60%-ն իրեն էր պատկանում: Երբ 1911թ. անգլիական նավատորմն անցավ նավթային վառելիքի, Հ.Դետերդինգը հասկացավ, որ կարող է աշխարհի ամենաազդեցիկ մարդկանցից մեկը դառնալ և հայտարարեց. «Բանակը,

նավատորմը, աշխարհի ամբողջ ոսկին ու բոլոր ժողովուրդներն անգոր են նավթի տերերի դիմաց: Ում են պետք ավտոմոբիլներն ու մոտոցիկլետները, նավերը, տանկերն ու ինքնաթիռներն առանց այդ թանկարժեք սև հեղուկի»: Նա սկսեց հարձակողական քաղաքականություն վարել՝ ձեռք բերել նորանոր նավթադաշտեր, ինչպես նաև Եվրոպայի, Սսիայի, Աֆրիկայի և Ամերիկայի զանազան ընկերությունների բաժնետոմսեր: Բավական է ասել, որ Հ. Դետերդինգը գնեց Օկլահոմա և Կալիֆորնիա նահանգների նավթատարածքները և 1915թ. վերահսկում էր ԱՄՆ նավթարդյունաբերության իններորդական մասը:

Հ. Դետերդինգի առաջին «գոհերից» մեկը դարձավ նաև ռուսական նավթարդյունաբերությունը: 1912թ. «Ռոյալ Դատչ Շելլը» գնեց Ռոստիլդների «Կասպից-սևծովյան ընկ.» բաժնետոմսերի 90%-ը (շուրջ 10 մլն ռ.), ինչպես նաև նրանց «Մագուրը» (հիմնական կապիտալը՝ 12 մլն ռ.): Բացի այդ, զգալի քանակով ձեռք բերեց Բաքվի ու Գրոզնու մի շարք այլ ձեռնարկությունների բաժնեփաթեթներ: Արդյունքը եղավ այն, որ 1915թ. Դետերդինգին էր պատկանում ռուսական նավթարդյունահանման շուրջ 15%-ը:

Աշխարհը «բաժանվեց» երեք նավթային հսկաների միջև՝ Ռոկֆելերի «Ստանդարտ օյլի», Դետերդինգի «Ռոյալ Դատչ Շելլի» և Լիանոսյանի «Օյլի» միջև: Սկսվեց դաժան մրցակցություն և սրվեց պայքարը նավթաշուկաների համար:

Սակայն կար ևս մեկ գերտերություն՝ Գերմանիան, որը չէր կարող հաշտվել այսպիսի իրադրության հետ, հայտնվել խաղից դուրս վիճակում, և աչքը տնկեց Օսմանյան կայսրության նորահայտ նավթատարածքների վրա: Այն տարածքների, որոնց հայտնաբերման ու շահագործման խնդրում առաջնային դերը պատկանում էր Գալուստ Գյուլբենկյանին...

1912-ից աշխարհը սկսեց նախապատրաստվել պատերազմի, որի հիմնական դրդապատճառներից մեկը նավթն էր: Շուտով նավթի ու մահվան հոտերը կմիախառնվեին:

Բայց վերադառնանք Բաքու: Պատերազմի երախը նավթ էր

պահանջում, և 1915թ. արտադրվեց 571,4 մլն փուֆ: «Օյլի» կազմի մեջ մտնող 17 ֆիրմաների բաժինն էր 114,4 մլն փուֆ (այդ թվում «Ա.Հ. Մանթաշյանց և ընկ.»՝ 15,2, «Կասպից ընկերակցությանը»՝ 14,6, «Գ.Մ. Լիանոսյանի որդիներինը»՝ 12,8 «Սիրոգոյան եղբայրներինը»՝ 8,1, «Հ.Մ.Տեր-Հակոբյանինը»՝ 6, «Արամազդինը»՝ 4,9, «Ե.Գ. Փիթոյանինը»՝ 2,7, «Սյունիքինը»՝ 0,8 մլն):

«Ռոյալ Դատչ Շելլի» խմբի մեջ մտնող 8 ֆիրմաների բաժինը կազմեց 91,8 մլն փուֆ: Իսկ «Նոբել եղբայրների» խմբի 5 ֆիրմաներինը՝ 79,7 մլն: Բացի այդ, 11 ֆիրմաներ, որոնց մեծ մասը հայկական էին և չէին մտնում վերոհիշյալ խմբերի մեջ, արտադրեցին 113,3 մլն փուֆ:

Կարող է հարց ծագել՝ հապա այս ցանկում չկայի՞ն ադրբեջանցիներ: Կային. Ասադուլանի ֆիրման արդյունահանել էր 6,6 մլն փուֆ, Նադիևինը՝ 4,1 մլն¹: Դրանից երկու տարի անց՝ 1913թ., Բաքվում գրանցված էր 187 ֆիրմա: 65-ը հայկական էին, որոնցից 62-ը (3-ի վերաբերյալ տվյալներ չկան) արդյունահանել էին 136.895.025 փուֆ: Ադրբեջանական էին 39 ֆիրմա, որոնք ստացել էին ընդամենը 24.011.094 փուֆ²: Համեմատությունը, հետևաբար և Բաքվի նավթարդյունաբերությունում ադրբեջանցիների ներդրման գնահատականը թողնում ենք ընթերցողին:

Աչքաթող չենք կարող անել նաև հայոց գործունեության՝ նավթարդյունաբերության հետ առնչվող ևս մի ոլորտ՝ Կասպից ծովի նավագնացությունը: Այն մտայնությունն է տիրում, թե, իբր, մենք՝ հայերս, ծովային ժողովուրդ չենք: Բաքվի օրինակով այժմ կհերքենք այդ մոլորությունը: Որովհետև նավթի ու նավթամթերքի ծովային բեռնափոխադրումը լուրջ բիզնես էր, իսկ հայի համար չի կարող որևէ բան հետաքրքրություն ներկայացնել և նա իր մտքի ու տաղանդի շնորհիվ դրան չտիրապետի:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 656:

² Սա սեփական հաշվարկ է: Հիմք ենք ընդունել *Весь Кавказ, Баку, 1914* Վերին աստիճանի հավաստի եւ ամբողջական աղբյուրը (կազմող և հրատարակիչ՝ Մ.Շապալովի): Այդ տեղեկատուի 92-124 էջերում գետեղված ցանկից հատ-հատ առանձնացրել ենք հայկական և ադրբեջանական ֆիրմաներն ու կատարել թվաքանակային պարզ գործողություն:

1889թ. Կասպից ծովով փոխադրում էր իրականացնում 1 մլն 330 հազ. փութ ընդհանուր բեռնատարողությամբ 34 շոգենավ: Դրանցից 7-ը պատկանում էին հայերին (Ավետյանի «Վասպուրական» և «Էվելինա», Կոլմանյանց եղբայրների ու Բունիաթյանի «Սպասատել», Փարսադանյանի «Գրիգորյան», Թումայանի «Մերյոժա», «Արշակ» և «Կոնստանտին»), որոնց բեռնատարողությունը կազմում էր 249.524 փութ (18,7%):

Երեք ադրբեջանցիներ ունեին 6 նավ՝ 192.271 փութ բեռնատարողությամբ (14,4%):

Նույն թվականին կային հատուկ շոգենավեր, որոնք միայն կերոսին էին տեղափոխում. դրանք 20-ն էին՝ 750 հազ. փութ ընդհանուր բեռնատարողությամբ: Այդ նավերից 5-ը պատկանում էին հայերին («Հայկական շոգենավային ընկերության» «Արմենյակ», Առափելյանի «Ռաֆաիլ», Թումայանի «Ադմիրալ», «Լազար», «Կոնստանտին») և ունեին 156.821 փութ (20,4%) բեռնատարողություն¹:

Ադրբեջանցիները նման նավեր չունեին:

1893թ. «Ե.Գ. Փիթոյան» նավթարդյունաբերական և առևտրային ընկերության սեփականատեր, թիֆլիսաբնակ Եսայի Փիթոյանի «Մասիս» շոգենավային ընկերությանն էին պատկանում «Վան», «Մուշ», «Անի», «Սևան», «Մասիս», «Զանգի», իսկ Թումայան եղբայրների շոգենավային ընկերությանը՝ «Մուխասիս» և «Թուման» նավերը²:

1912թ. Բաքվում կար 66 նավատեր անհատ և ընկերություն, որոնցից 14-ը հայեր էին և ունեին 24 նավ: Դրանք էին. Հակոբ և Հովհաննես Ավետյանները («Մենաստան»), Հ.Ադամյանը («Վահան»), «Հայկական շոգենավային ընկերությունը» («Աշոտ Երկաթ», «Ամասիա»), Բունիաթյան եղբայրները («Բենարդակի», «Բունիաթ», «Նիկոլայ»), «Վոլգա» ընկերությունը («Արծիվ Վասպուրականի»), «Ապրանքային պահեստների արևելյան ընկերությունը» («Սևան», «Վան»), Ավետիս Ղուկասյանը («Թամարա»),

¹ Сборник статистических ..., стр. 48, 50.

² «Արոր»-ի օրացոյց 1894թ., Բաքու, 1893թ., էջ 30:

Մ.Ղուկասյանը («Աննա»), «Անդրկասպյան առևտրաարդյունաբերական ընկերությունը» («Վասպուրական»), Եղիսաբեթ Սարգսյանը («Գրիգոր Արծրունի»), «Սարուխան-Քոնի բաժնետիրական ընկերությունը» («Սարուխան», «Մերյոժա»), «Հ.Մ.Տեր-Հակոբյան» ֆիրման, («Գադիիր-Հուսեյնով»), Տեր-Ստեփանյանը և Կոլմանյանցը («Արշալույս»), Խ.Թումայանը («Տատյանա») և «Գ.Ս.Լիանոզյանի որդիներ» ընկերությունը («Ռաբոտնիկ», «Մարտին», «Պիրոգով», «Օտվաժնիյ», «Սիֆիդրուտ»):

Կուզենայի ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրել մի տարօրինակ իրողության վրա. մի շարք ադրբեջանցիներ իրենց նավերը կոչել էին հայկական անվանումներով: Օրինակ, Աշուրբեկովի և Ջաֆարովի նավը կոչվում էր «Ավետիք», Բաբաշևինը՝ «Մասիս», Կուլինինը՝ «Արշակ» և «Խրիստոֆոր», Մամեդովինը՝ «Արարատ»: Ավելին, Ռոտշիլդների «Մագուր» ֆիրմային պատկանող նավը կրում էր «Արամայիս», իսկ «Ռոուս» («Русь») ֆիրմայինը՝ «Արմենիա» անվանումը: Դժվար է այս իրողությունը բացատրել, կարելի է միայն ենթադրել, որ դա կամ հայերի հանդեպ հարգանքի դրսևորում էր, կամ հայերը պարզապես համատերեր էին:

Կասպից ծովում ամենախոշոր նավագնացային ընկերությունն, անշուշտ, ռուսական «Կավկազի Մերկուրին» էր: Ուշագրավ է, որ նրան պատկանող բազմաթիվ նավերի թվում կային այսպիսի անվանում ունեցողներ՝ «Արմյանին», «Անի», «Փամբակ», «Զանգ», «Մուշ», «Արագ», «Գրիգորյան»: Արդյո՞ք սա հարգանքի նշան չէր Մ.Սանասարյանի հիշատակի հանդեպ¹:

Խոսելով հայկական նավերի մասին՝ մենք ամենին նպատակ չունենք գերազանահատելու հայերի դերը կամ ավելորդ դասնեպսակներ ձեռք գցելու: Մենք միայն օրյեկտիվ պատկերն ենք ներկայացնում: Ինչ վերաբերում է նավթափոխադրող նավերին, ապա անառարկելի առաջնությունը պատկանում էր «Նոբել եղբայրներ» ֆիրմային, իսկ Կասպից ծովի լավագույն լողամիջոցը նրանց «Կ. Խազելին» շոգենավն էր:

¹ Ежегодник Баку..., стр. 253.

Հնարավորինս մանրակրկիտ կերպով ներկայացնելով Բաքվի նավթարդյունաբերության ծնունդն ու ընթացքը, բերելով բազմաթիվ փաստեր, վիճակագրական տվյալներ, տնտեսական ցուցանիշներ՝ մենք նպատակ ունեինք ոչ միայն ի ցույց դնելու հայոց վիթխարի ներդրումը, այլև ապացուցողականորեն պնդելու՝ *նավթարդյունաբերությունը հիմնել և զարգացրել են հայերը, ռուսները, շվեդները, անգլիացիները, մյուս ազգերի ներկայացուցիչները, միայն թե ոչ ադրբեջանցիները*: Նրանք ունեին ազգեկան այլ առաքելություն՝ ֆիզիկապես բնաջնջել հայերին, վրնդել մյուսներին և տեր կանգնել ուրիշի ստեղծածին:

ՎԱՄՆ ԱՅՆ ԱՄԵՆԻ, ԻՆՉՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆ ՉՈՒՆԻ ՆԱՎԹԻ ՀԵՏ

Ընթերցողն, անշուշտ, հասկանում է, որ սա զուտ պայմանական ենթավերնագիր է. Բաքվում ամեն ինչ և ամեն ոք այս կամ այն կերպ առնչվում էր նավթի հետ: Պարզապես այս գլխում մենք ցանկանում ենք ի դերն հանել «նավթածառից» ծլած-ծլարձակած ճյուղերը, մերձնավթյա ոլորտները և դրանցում հայոց դերակատարությունը:

Նավթարդյունաբերությունը, բացի բուն արդյունահանումից, ուներ սպասարկման, օժանդակ ենթակառուցվածքների լայն ցանց, առանց որի չէր կարող գոյատևել: Արդյունահանման հետզհետե աճող դժվարությունները դրդում էին ներդնել ճարտարագիտական, տեխնիկական մտքի նոր ձեռքբերումներ, և նավթարդյունաբերությունում առաջատար դիրքերը չզիջելու համար հայերը, բնականաբար, պարտավոր էին հետ չմնալ: Արդեն 1899թ. Պ. և Ջ. Հակոբյան եղբայրները Պ. Կրոխինի հետ 1,6 մլն ռ. հիմնադիր կապիտալով ստեղծեցին նավթարդյունաբերական և մեխանիկական գործարանների մատակարարման «Վուլկան» բաժնետիրական ընկերությունը: Նույն թվականին սկսեց գործել Հովհ. Ադամյանի, Բ. Շիյանցի և Կ. Դունդերի «Ապշերոնի էլեկտրական ընկերությունը»: Մեկ տարի անց Բաքվի լավագույն ճարտարագետներից մեկը՝ ապագայում Թիֆլիսի քաղաքագլուխ և Հայաստանի Առաջին Հանրապետության վարչապետ Ալեքսանդր Խատիսյանի եղբայր Կոնստանտինը, Հ. Տեր-Միքայելյանի և Լ. Գինզբուրգի ընկերակցությամբ հիմնեց Բաքվի մեքենաշինական, նավթարդյունաբերական և առևտրային ընկերությունը: Նույն Կ. Խատիսյանը,

իր շուրջ համախմբելով լավագույն հայ ճարտարագետներին՝ Մ.Ալիբեկյանին, Մ.Տեր-Գրիգորյանցին, Մ.Կարապետյանին, Տ.Բուդաղյանին, Բ.Յուզբաշյանին, Մ.Հունանյանին, ինչպես նաև երեք ռուսների, ստեղծեց Կայսերական ռուսական տեխնիկական ընկերության Բաքվի բաժանմունքը: Այս կազմից վրացահայ Միքայել Ալիբեկյանը, որ ոչ մի բառ հայերեն չգիտեր, մեկնեց Անգլիա, ուսումնասիրեց իրեն հետաքրքրող գործը և վերադառնալով՝ հիմնեց պողպատե ճոպանների արտադրության լավագույն, արդիական գործարանը: Իսկ Միքայել Հունանյանը Մ.Ալիբեկյանի, Մ.Կարապետյանի, «Արամագո» նավթարդյունաբերական ընկերության վարչության նախագահ Ա.Վաչյանցի և չորս գործընկերների հետ հիմնեց շոգեկաթսաների վերահսկողության Բաքվի բաժանմունքը:

Սակայն կայսրության նավթային գործի լավագույն գիտակը ժամանակի ականավոր տնտեսագետներից մեկը՝ Ստեփան Ղուլիշամբարյանն էր (*Гулишамбаров*): Այդ մարդը Ռուսաստանի ֆինանսների նախարարության առևտրի և մանուֆակտուրայի դեպարտամենտի հատուկ հանձնարարությունների գծով պաշտոնյա էր, Մ.Վիտտեի մերձավոր աշխատակիցը: 1901թ. Մ.Ղուլիշամբարյանը գործուղվել էր Անգլիա և ԱՄՆ, ուսումնասիրել նավթարդյունաբերության դրվածքը, գործունեության սկզբունքներն ու առանձնահատկությունները, ինչի արդյունքում ռուսական նավթարդյունաբերությունն ստացավ անհրաժեշտ տեղեկատվություն, գիտատեսական հենք և կարողացավ միանգամայն ինքնուրույն զարգանալ: Գործում ծնված այդ հայ մարդը հեղինակ էր 62 լրջագույն տնտեսագիտական-վերլուծական աշխատությունների, որոնց շնորհիվ ռուսական կառավարությունը կարողանում էր ղեկավարել իր տնտեսությունը:

Այսինքն, մենք ցանկանում ենք ասվածով փաստել մի կարևոր իրողություն՝ *հայերը ոչ միայն զբաղվում էին տնտեսական գործունեությամբ, այլև հենց իրենք էին ստեղծում այն գիտական հիմքը, որը նպաստում էր նրանց առաջընթացին:*

Այժմ դիտարկենք իրավիճակը: 1911թ.¹ հորատանցմամբ, հորատանցային հաստոցների, գործիքների, խողովակների և այլնի արտադրությամբ Բաքվում զբաղվում էր 41 մեխանիկական գործարան և ընկերություն, որոնցից 19-ը հայկական էին (մի քանիսը՝ խառը սեփականատիրական): Հանքավայրերը ծովի ջրով մատակարարելու երեք ձեռնարկություն կար և երեքն էլ հայապատկան էին (Պ. Ղուկասյանի «Կասպից խողովակաշարը», Ք. Շահգեղանյանի «Բիրի-Հեյբաթի ջրատարը» և «Արամագոյինը»): Բոլոր նավթադաշտերում կար 194 ամենազանազան մեխանիկական արհեստանոց, որից 95-ի սեփականատերերը հայեր էին: 9 էլեկտրակայաններից 3-ը նույնպես պատկանում էին հայերին:

Սակայն կար տնտեսական գործունեության, քաղաքի կենսապահովման մեկ ոլորտ ևս, որտեղ դարերի ընթացքում կուտակված ազգային հզոր ավանդույթների շնորհիվ հայերն անգերազանցելի էին: Դա առևտուրն էր: Առևտրատնտեսական գործունեությամբ զբաղվում էին գրեթե մյուս բոլոր հայերը, ովքեր այս կամ այն կերպ չէին առնչվում նավթարդյունաբերության հետ:

Բաքվի աշխարհագրական դիրքը լայն հեռանկարներ էր բացում հայ վաճառականների առջև, որոնք ընդարձակ գործունեություն ծավալեցին թե՛ բուն քաղաքում, թե՛ Կասպից ծովով ռուսական Աստրախանի, պարսկական նավահանգիստների, Թուրքեստանի երկրամասի հետ: Դեռևս 1883թ. Բաքվում կար ընդամենը 6 առևտրային տուն, որոնցից մեկը պատկանում էր վրացու, իսկ հինգը հայկական էին (Չիթախյան և Էմինյան, Փրիդոնյան և Շահնազարյան, Ծովիանյան, «Բեկխանյան և ընկ.»), «Ղազումյան և ընկ.»²:

1900-ական թթ. մանուֆակտուրայի առևտրի անառարկելի

¹ 1911թ. վերաբերող բոլոր տվյալները վերցված են Ежегодник Баку и его район - 1912, изд. М.Шаповича, Баку, 1912г. աղբյուրից, որտեղ, բնականաբար, ազգային պատկանելության գործոնը հաշվի չի առնվել: Ուստի մենք ստիպված ենք եղել մեկ առ մեկ կարդալ ազգանունները (հաճախ՝ ռուսական օտ-ով վերջացող), դրանք համադրել այլ աղբյուրների հետ և պարզել այս կամ այն մարդու հայ լինելը:

² Кавказский календарь на 1884 год, Тифлис, 1883г., стр. 199.

առաջատարը «Անդրկասպյան առևտրաարդյունաբերական ընկերությունն» էր (նախագահ Ս. Տեր-Օհանյան, վարչության անդամներ Ս.Սարուխանյան, Ջ.Տեր-Իսրայելյան, Հ.Թումանյան, Հ.Շխյան):

1904թ. Բաքվում և նահանգում միասին վերցրած (ի դեպ, Բաքվի նահանգում հայերը չնչին թվաքանակ էին կազմում) հայերին էր պատկանում բոլոր առևտրական ձեռնարկությունների 25%-ը, ադրբեջանցիներին՝ 59%-ը, այլազգիներին և ֆիրմաներին՝ 16%-ը: Հայ անհատ վաճառականների տարեկան շրջանառությունը կազմում էր 25%, ադրբեջանցիներինը՝ 25%, այլազգիներինը և ֆիրմաներինը՝ 50%¹: Սակայն եթե նկատի ունենանք, որ ֆիրմաների մեջ զգալի թիվ էին կազմում հայկականները, ապա ակնհայտ է, որ Բաքվի առևտրի մեծ մասը նույնպես գտնվում էր հայոց ձեռքում:

Հետագայում իրադրությունը փոխվեց էլ ավելի հոգուտ հայերի: Այսպես, 1911թ. գաստրոնոմիական 13 խանութներից հայերին էին պատկանում 8-ը, մանուֆակտուրայի 88 խանութներից՝ 43-ը, կոշիկի 24 խանութներից՝ 20-ը, պատրաստի հագուստի 31 խանութներից՝ 22-ը, ծխախոտի 15 խանութներից՝ 13-ը, բամբակի ու բրդի 15 խանութներից՝ 7-ը²:

Ապացուցողական տեսակետից մերկապարանոց չլինելու համար հարկ ենք համարում մեջբերել նաև 1915թ. տվյալները³, քանզի դրանք առավել ամբողջական ու մանրակրկիտ են: Ահա թե ինչպիսի պատկեր է ստացվել (փակագծերում նշված է խանութների ընդհանուր տարեկան շրջանառության գումարի՝ չափը). բակալեային 1371 խանութներից (1 մլն 300 հազ. ռ.) հայապատ-

¹ Գ. Անանուն, Ռուսահայերի..., հտ. Բ, էջ 65:

² Ежегодник Баку... стр. 215-245. Մեփական հաշվարկ:

³ Սա սեփական հաշվարկ է: Օգտվել ենք Кавказский календарь на 1917 год, Тифлис, 1916г. արքյուրից, որն ունի "Торгово-промышленные предприятия гор. Баку и его района (Извлечено из окладных книг Бакинской казенной палаты за 1915 операционный год)" հավելվածը: Ստիպված ենք եղել մեկ առ մեկ կարդալ հազարավոր անուն-ազգանուններ՝ պարզելու համար հայոց տեսակարար կշիռը:

կան էին 311-ը, 10 պարենայինից (572 հազ. ռ.)՝ 8-ը, երշիկեղենի 12 խանութներից (193 հազ. ռ.)՝ 6-ը, հրուշակեղենի 39 խանութներից (680 հազ. ռ.)՝ 18-ը, մանուֆակտուրայի 128 խանութներից (15 մլն 57 հազ. ռ.)՝ 34-ը, հանքային ջրերի 8 խանութներից (111 հազ. ռ.)՝ 4-ը, կոշիկի 33 խանութներից (1 մլն 147 հազ. ռ.)՝ 27-ը, պատրաստի հագուստի 73 խանութներից (1 մլն 704 հազ. ռ.)՝ 47-ը, երկաթե ապրանքների 37 խանութից (2 մլն 95 հազ. ռ.)՝ 20-ը, շինանյութերի 14 խանութից (2 մլն 879 հազ. ռ.)՝ 6-ը, ծխախոտի 7 խանութներից (520 հազ. ռ.)՝ բոլորը:

Տարեկան դրամաշրջանառության գումարների չափերը, բնականաբար, հավասարապես բաժանված չէին. ասենք, եթե շինանյութերի 14 խանութի շրջանառությունը կազմում էր 2 մլն 879 հազ. ռ., ապա հո չի կարելի այս գումարը մեխանիկաբար բաժանել խանութների թվի վրա և ստանալ հայապատկան խանութների դրամաշրջանառության գումարի չափը, ամեննի՛ն: Հայկական խանութներն առհասարակ քաղաքի ամենանշանավորներն էին: Այսպես, Բաքվում մեծ համբավ էին վայելում կենտրոնական փողոցներում գտնվող Ա.Պետրոսյանի զենքի, ճամպուրկների, մահճակալների, Բոստոզանյան եղբայրների փարիզյան, անգլիական, վարշավյան, վիեննական կահույքի, Ա.Կաֆյանի մանուֆակտուրայի, Ստեփանյան եղբայրների կտորեղենի, Օհանյան եղբայրների կոշիկի, ի վերջո, Կովկասում և Անդրկասպյան երկրամասում կայսերական պալատի մատակարար Ադրյան եղբայրների գինու, կոնյակի, օդու խանութները և այսպիսի տասնյակ, հարյուրավոր առևտրական հաստատություններ:

Մանրամեծաձախ առևտրից բացի, հայերը Բաքվում հիմնել էին նաև այլ եզակի արտադրական ձեռնարկություններ, որոնց համբավը հոչակված էր ոչ միայն Կովկասում, այլև ամբողջ Ռուսական կայսրությունում:

Դրանցից մեկը, ճիշտ է, բուն Բաքվի հետ առնչություն չունի, բայց կապված է այժմյան Ադրբեջանի հետ: Համաշխարհային սննդարդյունաբերության ամենահամեղ և, բնականաբար, ամե-

նաթանկ ուտեստներից մեկի՝ ձկան խավիարի 90%-ը ներկայումս արտադրում են Կասպից ծովի երկրները: Այն վայրում, ուր Կուրը թափվում էր ծով, գետը բաժանվում էր երկու բազկի, որտեղ ձկադրման էին գալիս թառափաձկան վտառները: Չուկն այդտեղ այնքան առատ էր, որ ձկնավայրը կոչվում էր Բոժիյ պրոմիսել: Ահա հենց այդ ձկնավայրը 1847թ. պետությունից կապալով վարձակալեց Վարդան Աստվածատուրի Արշակունին: 1853թ. նա Շամախի գինվորական նահանգապետ, գեներալ-մայոր Չիլյանին հանձնեց ձկնկիրթով մի քանի թիթեղյա տուփ և խնդրեց դրանք ուղարկել մայրաքաղաք: Պետերբուրգում այնքան հավանեցին սննդամթերքի որակը, որ 1854-ին Արշակունին արդեն առաքեց 200 տուփ, իսկ 1855-ին՝ 160 կգ խավիար¹:

Փաստորեն, ըստ մեզ, նա առաջինն էր, ով ձկնկիրթը երկար պահպանելու նպատակով հորինեց թիթեղյա տուփերի մեջ այն հերմետիկորեն փակելու եղանակը, ինչից հետո սկսվեց խավիարի համաշխարհային ուղին: Հավելենք նաև, որ Վ.Արշակունին ժամանակի ամենահեղինակավոր անձանցից մեկն էր. 1858-1860թթ. եղավ Թիֆլիսի քաղաքագլուխ, նրան էր պատկանում քաղաքի նշանավոր, արևելյան շքեղ ոճով կառուցված քարավանատունը: Վ.Արշակունին Ախալցխայի գավառական ուսումնարանի պատվավոր տեսուչն էր և 500 հազ. ռ. կտակեց որք ու աղքատ երեխաների ուսումնարան հիմնելու համար:

Այժմ անդրադառնանք սննդարդյունաբերության ևս մեկ ճյուղի՝ ծխախոտի արդյունաբերությանը, որի համար Ադրբեջանը պարտական է բացառապես հայերին:

1901թ. ամբողջ Կովկասում ստացվել էր 752.803 փութ ծխախոտի հումք, որից Բաքվի նահանգի 63 գյուղերից՝ 3686 փութ, Ելիզավետպոլի նահանգի 69 գյուղերից՝ 14.321 փութ, Չաքաթալայի շրջանից՝ 2725 փութ: Հեշտ է նկատել, որ ամբողջ Կովկասի փոխարքայությունում ապագա Ադրբեջանի ծխախոտամշակության տեսակարար կշիռը գրեթե աննշան էր՝ ընդամենը 2,75%:

¹ Ս.Կարապետյան, Թիֆլիսի քաղաքագլուխները, Ե., 2003թ., էջ 51:

Սակայն, այնուամենայնիվ, ծխախոտ մշակվում էր. ովքե՞ր և ինչպե՞ս էին այն տնօրինում:

1904թ. Բաքվում կար ծխախոտի երկու գործարան, որոնցից մեկը պատկանում էր Միրզաբեկյանց եղբայրներին, մյուսը՝ «Ս.Ս.Կարակոզ» («С.М.Каракоз») ֆիրմայի սեփականատեր Սարգիս Միքայելի Կարազյոզյանին և Ավետ Ավետիսի Առաքելյանցին: Այս երկու գործարանն արտադրեցին 26.723 փութ ծխախոտ և գլանակներ, իսկ վճարած ակցիզային հարկը կազմեց 682.634 ռուբլի*:

Տեսնելով ծխախոտարդյունաբերության ակնհայտ շահավետությունը՝ բիզնեսի այդ ոլորտ փորձեցին ոտք դնել նաև այլ ազգությունների ներկայացուցիչներ: 1908թ. երկու հայկական ֆիրմաների կողքին երևան եկան երկու ադրբեջանցի և մեկ հրեա: Չդիմանալով մրցակցությանը՝ հրեան և ադրբեջանցիներից մեկն իսկույն խաղից դուրս եկան: Մնաց մեկ ադրբեջանցի (Մեթին), որն ուներ 70 աշխատող և դիմացավ վեց տարի: 1914թ. ներկայիս Ադրբեջանի տարածքում կար ծխախոտի 7 գործարան (2-ը՝ Բաքվում, մախորկա՝ մանրացված ծխախոտ արտադրող 2-ը՝ Նուխիում, 2-ը՝ Շամախում, մեկը՝ Աղդաշ գյուղում), որոնք բոլորն էլ հայապատկան էին:

Հայերն անվերապահ առաջատարներ էին նաև ծխախոտի առևտրում: 1908թ. Բաքվում կար ծխախոտի մանրամեծածախ 15 խանութ, որոնցից մեկի տերն ադրբեջանցի էր, մեկինը՝ հրեա, մյուսները պատկանում էին հայերին՝ «Խ.Հ.Ռուշանյան և ընկ.», «Ա.Տեր-Գրիգորյան, Ա.Մելքոնյան և ընկ.», «Միր» (սեփականատերեր Լ.Ջ. և Ի.Ս.Թառայաններ) ֆիրմաներին, Ա.Աբրահամյանին, Բ.Բարոյանին, Մ.Միրզաբեկյանցին, Խ.Սահակյանին, Սանամյանց եղբայրներին, Սահակյանին և Պողոսյանին, Գրիգորյանին:

Այս հարաբերակցությունը հետագայում էլ չփոխվեց, ընդ որում, եթե 1914թ. 14 խանութներից հայապատկան էին 12-ը, ապա մեկ տարի անց մնաց 7 խանութ (ինչպես նավթարդյունաբե-

րությունում, այնպես էլ ծխախոտարդյունաբերությունում տեղի էր ունենում խոշորացում) և դրանց բոլորի տերերը հայեր էին:

Սակայն այս ամենի մեջ կար մեկ ֆիրմա, որն անմրցելի էր, անմրցակից, որի արտադրանքն ուներ համառուսական սպառում և որը նախաբոլշևիկյան Բաքվի ամենախոշոր ծխախոտարդյունաբերական ձեռնարկությունն էր: Խոսքը Գևորգ և Միրզաջան Ռոստոմի Միրզաբեկյանցների (*Egor и Мирзаджан Романовичи Мирзабекянцы*) «Գ. և Մ. Միրզաբեկյանց եղբայրներ» («*Br. E. и M. Мирзабекянцы*») ընկերության մասին է: Եղբայրները ծնվել էին Շամախի գավառի Նոր Շեն գյուղում: Երիտասարդ տարիքում նրանք տեղափոխվեցին Բաքու և 1873թ. Նիկոլանսկի պողոտայում (հետագայում վերանվանվել է Կոմունիստիչեսկայա, այժմ՝ չգիտենք) կառուցելով սեփական շենք՝ հիմնեցին իրենց նշանավոր գործարանը: Ջուտ բիզնեսի տեսակետից այս ձեռնարկության տնտեսական հարաճուն տեմպերը պարզապես զարմանք են հարուցում: Դեռևս 1882թ. Համառուսաստանյան արդյունաբերազյուղատնտեսական ցուցահանդեսում գործարանի մանրացված ծխախոտն ու գլանակներն արժանացան պատվոգրի, իսկ 1889թ. Թիֆլիսում կայացած գյուղատնտեսական և արդյունաբերական իրերի համակոմկասյան ցուցահանդեսում՝ ոսկե մեդալի:

1902-ին եղբայրներն արդեն նոր շենք էին կառուցել Բոնդարնայա փողոցում (հետագայում՝ Դիմիտրովի), ուր շուրջ 400 աշխատողներ և 18 ժամանակակից հաստոցներ տարեկան արտադրում էին 7000 փուր ծխախոտ և 600 հազ. ռուբլու 60 մլն հատ գլանակ: Բարձրորակ հումքը ներկրում էին Թուրքիայից, Արևմտյան Տաշքենդից, Թիֆլիսի նահանգից:

1908թ. Միրզաբեկյանցների գործարանն արտադրեց 24.220 փուր ծխախոտ և պատրաստեց 183 մլն 480 հազ. հատ գլանակ՝ 1.763.950 ռ. ընդհանուր գումարով: Ընդ որում, վճարեց 100.112 ռ. ակցիզային հարկ և 615.260 ռ.՝ ծանրոցային բեռնափոխադրումների համար:

1915թ. ձեռնարկությունն արժանացել էր բազմաթիվ բարձ-

րագույն պարգևների, և համբավը տարածվել էր Ռուսական կայսրությունով մեկ: Ֆիրման մասնաճյուղեր ուներ Թիֆլիսում (Ժելեզնի ոյադ, Իսարյանի տանը), մեծածախ պահեստներ՝ Աստրախանում (Մոսկովյան փողոցում), Աշխաբադում («Սանամյանց եղբ.» ֆիրմայում), Դերբենտում (Հ.Աստվածատրյանի մոտ), Սամարղանդում (Արթուր Շուբերտի մոտ), Կրասնովոդսկում («Սանամյանց եղբ.»), Շամախում (Շուկայի փողոցում): Բարձրորակ արտադրանքը վաճառվում էր Կովկասի, Անդրկասպյան մարզի ու Թուրքեստանի երկրամասի բոլոր քաղաքներում, ինչպես նաև Վարշավայում, Օդեսայում և մերձվոլգյան քաղաքներում: Ծխախոտի 1 ֆունտն* արժեր 56 կոպ.-10 ռ., գլանակների 1000 հատը՝ 3-20 ռուբլի¹:

Ծխախոտարդյունաբերությունից բացի կային արտադրության բացառիկ ճյուղեր, որոնք նույնպես հիմնել էին հայերը:

1891թ. Փիլիպոսյանց եղբայրները Բաքվում հիմնեցին շոկոլադի առաջին ֆաբրիկան: Դա միակ ձեռնարկությունն էր ամբողջ Կովկասում, որ արտադրում էր ընտիր շոկոլադ՝ շոկոլադ-մինյոն և շոկոլադե կոնֆետներ, ինչպես նաև բարձրորակ կարամելի գանազան տեսակներ: Արտադրանքը տարբեր միջազգային ցուցահանդեսներում արժանացել էր 3 ոսկե մեդալի: Ֆաբրիկան գործում էր Կարանտիննայա փողոցի (հետագայում՝ Ազի Սալանովի) թիվ 121 հասցեում, սեփական շենքում, իսկ վաճառատունը՝ Մարիինսկայա փողոցի (հետագայում՝ Կորգանովի) թիվ 8 հասցեում:

Նույն 1891թ. Աստվածատուր Բոգդանի Սարաջյանը Բաքվում հիմնեց Կովկասում հայելիների առաջին ֆաբրիկան, որը գտնվում էր Պետրովսկայա հրապարակում, Մուստաֆանի շենքում:

Անդրկովկասում առաջինն էր նաև Ս.Մելիք-Ղուլամբարյանցի բնական մրգահյութերի և հանքային ջրերի գործարանը (հիմնվել է 1891թ.), որի արտադրանքը Մեծ ոսկե մեդալի էր ար-

¹Նախաբոլշևիկյան շրջանում Ադրբեջանի ծխախոտարդյունաբերության մեջ հայոց դերակատարության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս մեր «Հայկական ծխախոտ» հոդվածաշարի հրապարակումը («Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթ, 12 հուլիսի 2003թ.):

ժանացել Վիեննայի միջազգային ցուցահանդեսում:

Մ.Հունանյանին, Ա.Այվազյանին և Գ.Շարաբանդյանին էր պատկանում 1891թ. 550 հազ. ո. հիմնադիր կապիտալով ստեղծված Բաքվի ձիաքարշային ճանապարհների բաժնետիրական ընկերությունը:

1911թ. քաղաքում կար սպիրտի, օդու, կոնյակի 10 գործարան, որից 6-ի տերերը հայ էին: 1915թ. կաշվի երեք գործարաններից երկուսը պատկանում էին հայերին, մեկը՝ հրեայի:

Բաքվի տնտեսական կյանքի հենասյուներից մեկը ֆինանսավարկային համակարգն էր: Այն մասին, որ այդ ամբողջ ոլորտը ստեղծել են հայերն ու ռուսները, զարգացրել՝ հայերը, իսկ աղբյուրները գրեթե մասնակցություն չեն ունեցել, երկու կարծիք լինել չի կարող:

Այսպես, 1875թ. առաջին անգամ հիշատակվում է Բաքվի *Փոխադարձ վարկի ընկերությունը*, որի խորհրդի նախագահն էր նավթարդյունաբերող Մ.Բենկենդորֆը, տնօրեններ՝ Ա.Թավրիզյանը, Մ.Մամիկոնյանը և Պ.Մուրոմցը: 1881թ. նախագահը Բենկենդորֆն էր, բայց տնօրեններ էին արդեն միայն Հակոբ Այվազյանն ու Գրիգոր Այվազյանը: Երկու տարի անց նախագահը նույն ռուս ձեռնարկատերն էր, տնօրեններ՝ Հակոբ Ադամյանը և Գրիգոր Այվազյանը, խորհրդի անդամներ՝ Նիկողոս Սաֆարյանը և Գրիգոր Թումայանը, գլխավոր հաշվապահ՝ Մաթևոս Մամիկոնյանը, գլխավոր գանձապահ՝ Սարգիս Վարշամյանը: Իսկ 1886-ից խորհրդի նախագահ է դառնում Հ.Ադամյանը, և այդ տարվանից ընկերությունը դառնում է զուտ հայապատկան: 1908-1918թթ. խորհրդի նախագահն էր Ստեփան Այվազյանը, որը բիզնեսի մեջ ընդգրկեց մեկ աղբյուրները:

1902թ. Բաքվում ստեղծվեց ևս մեկ ֆինանսական հաստատություն՝ *Քաղաքային վարկային ընկերությունը*: Վարչության նախագահը ռուս էր, տնօրեններ էին Ալեքսանդր Այվազյանը, Արամ Խան-Ադյանը, վարչության անդամության թեկնածուներ՝ Հովհ. Վարդազարյանը, Թովմաս Մելիքյանը, Հովհ. Ադամյանը,

գլխավոր հաշվապահ՝ Արշակ Դուրինյանը, նրա օգնական՝ Գրիգոր Սարգսյանը: Ընկերությունն ուներ նաև դիտորդական հանձնախումբ, որի նախագահն էր Համբարձում Մելիքյանը, անդամներ՝ Բաղդասար Հակոբյանը, Արշակ Թումայանը և... 2 աղբյուրներ: Մեկ տարի անց նախագահ դարձավ Խրիստոֆոր Անտոնյանը, իսկ 1912-ից՝ կրկին Ալ. Այվազյանը:

1908թ. աղբյուրները փորձեցին իրենք ստեղծել ֆինանսական հաստատություն և հիմնեցին Բաքվի Փոխադարձ վարկի 2-րդ ընկերությունը: Նախաձեռնողները երկու աղբյուրներ էին, իսկ վարչության անդամ էր Ալեքսանդր Ներսիսյանը:

Չի կարելի առանձնակի չհիշատակել նաև բանկային համակարգի մի հնամենի ու փորձառու գործչի՝ Մաթևոս Մամիկոնյանին: 1886-ից այս մարդը դարձավ Թիֆլիսի Առևտրային բանկի Բաքվի մասնաճյուղի կառավարիչը, 1912-ին տեղը զիջեց Ստեփան Խոջայանին, իսկ ինքը ղեկավարեց Ռուսական առևտրաարդյունաբերական բանկի Բաքվի մասնաճյուղը¹:

Հայոց տնտեսական առաջնությունն ապացուցելու համար բերենք ևս մի քանի խոսույն վիճակագրական տվյալներ: Բաքվում անշարժ գույքի բացարձակ մեծամասնությունն, անշուշտ, պատկանում էր աղբյուրներին, սակայն գույքի արժեքի տեսակետից 1905թ. 18,8% կազմող հայ բնակչությունը տիրում էր 43,5%-ին, աղբյուրները՝ 34%-ին: 1901-1903թթ. նավթահանքերում անշարժ գույքի քանակը 481 էր, որից աղբյուրները տիրում էին 277-ի, հայերը՝ 83-ի, մյուս ազգերի ներկայացուցիչները՝ 35-ի, հավաքական սեփականատերերը (ֆիրմաները)՝ 86-ի: Սակայն եթե մինչև 5000ռ. արժողությամբ գույքի տիրում էին 265 աղբյուրներ (80,6%), 45 հայ (13,7%), 11 այլազգի (3,5%) և 8 ֆիրմա (2,4%), ապա 50.000 ռուբլուց բարձր արժողությամբ գույքի տիրում էին 55 ֆիրմա (58%), 22 հայ (23,1%), 14 այլազգի (14,7%) և 4 աղբյուրներ (4,2%): Այսինքն, գույքի քանակով աղբյուրներն առաջինն էին, բայց՝ ոչ արժեքով:

¹ Ավելի մանրամասն տե՛ս մեր «Հայեր և բանկեր» գիրքը (Ե., 2005թ., էջ 5-7):

Հարկատվության ցուցանիշներն էլ էին համապատասխանում այս պատկերին: Ֆիրմաները վճարել էին 13.873.845ռ. (44,7%), հայերը՝ 13.618.950ռ. (44%), այլազգիները՝ 2.477.820ռ. (8%), ադրբեջանցիները՝ 1.014.950ռ. (3,5%)¹:

Գիտենք, այս գրքի ապագա «ընդդիմախոսները» չարախնդարու են, թե՛ րա որ ասում էինք հայերն առևտրականներ են: Ոչ, մենք առևտրական ցեղ չենք, մենք վաճառականական ժողովուրդ ենք, և դրանով կարող ենք հպարտանալ: Քանզի տնտեսական տաղանդի գենը մեր մեջ ձևավորվել է հազարամյակների ընթացքում, իսկ վաճառականությունը հնամենի ժողովրդի քաղաքակրթվածության հենքերից մեկն է: Հենց նա է, որ դարեր շարունակ սնուցեց, ավիշ ներարկեց քաղաքակրթական այլ բաղադրյալների՝ դրանով հանդերձ պահել-պահպանելով թե՛ ազգային ինքնությունը, թե՛ ինքն իրեն: Այդ բաղադրյալներից մեկը *կրթությունն* էր:

Միավլած չենք լինի, եթե ասենք, որ անդրկովկասյան ժողովուրդների մեջ հայերն առաջինն ըմբռնեցին կրթության կարևորությունը: Դեռևս 1880թ. կովկասագետ Ս.Ջելինսկին գրում էր. «Հայը հրաշալի հասկանում է, որ առանց գրագիտության քայլ իսկ չի կարող անել առևտրական ձեռնարկներում, որոնք դարձել են նրա էության, այսպես ասած, անբաժանելի պահանջմունքները»²:

Առաջին հայացքից անպաճույճ այս դիտարկման մեջ խոր իմաստ կա: Պատկերացրեք բաքվահայությանը. փոքրաթիվ մի համայնք, որը գտնվում է ոչ սեփական միջավայրում, ռուսական իշխանության ներքո, բայց որն ապրում է ընդհանուր պետության քաղաքական, տնտեսական, իրավական, մշակութային ընդհանրականության մեջ: Ի՞նչ պիտի անի, որպեսզի գոյապահպանվի. առաջին հերթին՝ նվաճի տնտեսական անկախություն: Իսկ որպեսզի դա անի, հաղթի այլազգիների հետ մրցակցությունում, թող ներվի բառիս համար, իր խոհիկներով է զգում՝ պետք է կրթված և կիրթ լինի:

¹ Դ. Անանուն, Ռուսահայերի ..., հտ. Բ, էջ 64-65:

² Сборник сведений о Кавказе, т. VII, Тифлис, 1880г., стр. 249. Ռուս. թարգ. հեղ.:

Քիչ հետո մենք կխոսենք կրթական գործում Մարդասիրական ընկերության դերակատարության մասին, որը դեռևս 1870թ. բացեց հայկական իգական դպրոց և ֆինանսավորում էր Բաքվի ու գավառների 25 կրթօջախ, այստեղ պարզապես կնշենք հետևյալը: Մինչև 1918թ. սեպտեմբեր ամիսը հայ կապիտալիստները ֆինանսավորում-պահում* և իրենց երեխաներին ուսումնառության էին տալիս Բաքվի ներքոհիշյալ կրթօջախներում՝ ռեալական գիմնազիայում, ռեալական նախագիմնազիայում, իգական գիմնազիայում, Մարիանյան իգական գիմնազիայում, Ալեքսանդր II կայսեր հեռավոր նավարկության ծովագնացային ուսումնարանում և դրա նախապատրաստական դպրոցում, առևտրային ուսումնարանում, XIII երկսեռ հայկական դպրոցում, բարձրագույն 4-ամյա ուսումնարանում, հայկական 2-դասյա արական ուսումնարանում, հայկական իգական երեկոյան դասընթացներում, ռուս-հայկական 4 դպրոցներում, Մարիա Քալանթարյանի իգական առևտրական ուսումնարանում, Ա.Բաբայանի և Ա.Իսահակյանի արական ուսումնարաններում, Հ.Քալանթարյանի մասնավոր դպրոցում, Պետրոսյան-Արզումանյանի իգական ուսումնական հաստատությունում, Ա.Տեր-Գասպարյանի, Դ.Թությանի մասնավոր հաշվապահական դասընթացներում...

Ինչի՞ էր այս ամենը հանգեցնում: Ռուսական աղբյուրը գրում է. «Բաքվի բնակչության՝ թաթարներից հետո թվաքանակով երկրորդ տարրը հայերն են: Հայերն այստեղի բնակչության ունևոր դասն են: Նրանց մեջ կան ինչպես շատ խոշոր, այնպես էլ մանր կերտսինի գործարանատերեր ու նավթադրոյրների սեփականատերեր. նրանց են պատկանում նաև նոր քաղաքի կենտրոնում և հատկապես Օբրագովի ոյադում բազմաթիվ շքեղ եվրոպական խանութներ, ինչպես նաև բավականին քանակությամբ շոգենավեր Կասպից ծովում:

Բացի առևտրաարդյունաբերական դասից, բաքվահայերի մեջ կարելի է հանդիպել բարձրագույն կրթությամբ զգալի թվով անձանց. նրանց մեծ մասը տեղի գործարաններում աշխատող

երիտասարդ տեխնիկներն են, ինչպես նաև այլ ազատ մասնագիտությունների ներկայացուցիչներ՝ փաստաբաններ, բժիշկներ և այլք»¹:

Այսինքն, հայերը սեփական աշխատանքով, գործունեությամբ, կրթվածությամբ իրենք իրենց համար ստեղծել էին մարդավայել, բարեկեցիկ ապրելակերպ:

Իսկ աղբբեջանցիները: Նույն աղբբուրը մի ուշագրավ փաստ է նշում. 1891թ. Բաքվում ապրում էր 39.508 աղբբեջանցի, որոնց երեխաները կազմում էին կրթական ոլորտում ընդգրկվածների 10%-ը, ընդամենը 50 հոգի, որոնցից մեկը... իզական սեռի²:

Կրթական թեման ավարտենք մի փոքրիկ վրձնահարվածով. 1860-ական թթ. նավթարդյունաբերության «հայր» Հովհ. Միրզոյանը, երբ դեռ Բաքու ոտք չէր դրել և Բոժիյ պրոմիսեյում զբաղվում էր ձկնարդյունաբերությամբ, տարիներ շարունակ հանդիսանում էր Լենքորանի և Սադիանի մուսուլմանական տարրական ուսումնարանների պատվավոր վերատեսուչը³, այլ խոսքով ասած՝ իր միջոցներով պահում էր այդ դպրոցները: Այս փաստն ուզում եք անվանեք բարյացկամություն, ուզում եք՝ ինտերնացիոնալիզմ...

Այժմ անդրադառնանք բաքվահայ քաղաքակրթվածության ևս մեկ դրսևորման, որը մեկ բառով կանվանենք մշակույթ:

1870թ. Մարդասիրական ընկերությունը բացեց ոչ միայն իզական դպրոց, այլև ստեղծեց Բաքվի առաջին տպարանը և ռեալական գիմնազիայի աշակերտների ուժերով նավթարդյունաբերողներ Կրասիլնիկյանների* տանը հիմնեց քաղաքի հայկական թատրոնը: Փետրվարի 28-ին ռեժիսոր Պ.Ասլանյանի բեմադրությամբ ներկայացվեցին Ն.Փոլիսյանի «Դալալ Ղադո» և Գ.Սունդուկյանի «Գիշերվան սաբրը խեր է» վոդևիլները⁴: Դրանից հետո, մինչև 1918թ., բեմադրվեցին հայ, ռուս և արտասահմանյան դրամատուրգների տասնյակ պիեսներ: Հայկական թատրոնի բեմում

¹ Баку и его окрестности, Тифлис, 1891г., стр. 68-69. Ռուս. թարգ. հեղ.:

² Նշվ. աշխ., էջ 67:

³ Кавказский календарь на 1863 год, Тифлис, 1862г., стр. 397.

⁴ 2ՄՀ, հտ. 2, Ե., 1976թ., էջ 344:

հանդես եկան մեր լավագույն դերասանները (Միրանույշ, Աբելյան, Ալիխանյան և ուրիշներ), հյուրախաղերով այստեղ էին այցելում բազմաթիվ այլ արտիստներ:

Ինչպես երբեմն պատահում է՝ լավ օրինակն էլ է վարակիչ լինում. աղբբեջանցի Թադիսը XX դարակազբին հիմնեց իրենց թատրոնը (ուր, ի դեպ, հայերեն պիեսներ էին բեմադրվում), որին հետևեց «հայկական» պատասխան՝ Ժամանակի խոշորագույն ձկնարդյունաբերող Եղիա Ղազարի Մայիլյանը (*Илья Лазаревич Майлов*) 1908թ. կառուցեց օպերային թատրոնի շենքը, որն առաջինն էր ամբողջ մուսուլմանական աշխարհում*:

1906թ. հունիսի 23-ին Կ.Խատիսյանն ստեղծեց «Բաքվի հայոց մշակութային միությունը» (*Бакинский армянский культурный союз*), որի նպատակն էր «բացառապես խաղաղ և օրինական միջոցներով Բաքվի նահանգի հայության մշակութային ու տնտեսական զարգացումը բարձրացնելը»¹: Միությունն ուներ 5 մասնաճյուղ՝ կրթական, առողջապահական, հրատարակչական, գեղարվեստաթատերական և, որքան էլ տարօրինակ լինի, ռոտգման. այս վերջինի ֆինանսական միջոցներով գործում էր ջուլիակային դպրոց, իսկ կրթական մասնաճյուղի միջոցներով՝ կարուձևի և ձեռագործի իզական մասնագիտական դպրոց: Իր գոյության ընթացքում (մինչև 1917թ.) միությունը կազմակերպեց բազմաթիվ համերգներ, երեկոներ, ներկայացումներ, երգեցիկ խմբեր, թատերախմբեր, մեծապես նպաստեց Բաքվի հայկական թատրոնի գործունեությանը, իսկ 1912թ. Ե.Մայիլյանի թատրոնում Անդրկովկասում առաջին անգամ բեմադրվեց Տ.Չուխաջյանի «Լերլեբիջի Հոր-հոր աղա» կատակերգական օպերան²:

Մարդասիրականի տպարանը 13 տարվա ընթացքում հրատարակեց երկու տասնյակից ավելի տարաբնույթ գրքեր: Առաջնեկին հաջորդեցին «Մալաֆյանց և ընկ.», Ղասաբյանցի, «Արօր», Տեր-Հովհաննիսյանցի, Գյուլբասարյանի, Շահբաղյանի,

¹ Ежегодник Баку..., стр. 86.

² 2ՄՀ, հտ. 2, էջ 346:

Ղազարյան եղբայրների, Երևանցյանի, Անտոնյանի, Թառայանի, Միրզոյանի, «Արծվաբերդ», «Արամազդ», Կարապետյան եղբայրների տպարանները (էլ չենք խոսում զանազան կուսակցական ընդհատակյա տպարանների մասին), որոնք լույս էին ընծայում հարյուրավոր հրատարակություններ¹: Իսկ Կ.Խատիայանը, շարունակելով հայոց քարտեզագրության դարավոր ավանդույթները, 1912թ. հրատարակեց Անդրկովկասի երկու քարտեզ²:

1874-1878թթ. Բաքվում լույս էր տեսնում Խ.Ստեփաննի «Հայկական աշխարհ» պարբերականը, որին հաջորդեցին տասնյակ այլ թերթեր և ամսագրեր, բայց որոնց չենք անդրադառնա, քանզի դա մեզ հիմնովին կշեղի մեր նյութից: Նշենք միայն, որ ռուսաց լեզվով հրատարակվում էին մի շարք պարբերականներ, և այդտեղ ևս էական էր հայոց դերը: Այսպես, եթե Թաղիևը հրատարակում էր «Каспий», Գ.Ջինորաձեն՝ «Вечер» և «Бакинец», ապա «Баку» և «Кавказский телеграф», «Кавказская копейка» պարբերականների հրատարակիչ-խմբագիրն էր նավթարդյունաբերող Ք.Վերմիշյանը, Ղորղանյանը հրատարակում էր «Джигит», Հ.Տեր-Միքայելյանը՝ «Записки центрального совета родительских кружков при средних учебных заведениях г.Баку», մասնավոր հաշվապահական դասընթացների տնօրեն Դ.Թուրյանը՝ «Бакинские новости» պարբերականը: Իսկ ամենաազդեցիկ հրատարակություններից մեկի՝ «Нефтяное дело»-ի խմբագիրն էր Ա.Պարոնյանը:

Արդյունաբերական, առևտրատնտեսական, կրթամշակութային և այլ գործունեությունից բացի, հայերը լայն մասնակցություն ունեին նաև վարչական պաշտոններում (անշուշտ, զիջելով միայն ռուսներին): Այսպես, 1853թ. Բաքվի գավառի դատախազը, իսկ հետագայում գավառական պետն էր Բ.Լազարյանը³, 1855-ին գավառական գանձապետն էր Հ.Յաղուրյանը⁴: 1300 անդամ ունե-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 345:

² Հ. Ստեփանյան, Հայ քարտեզագրական հրատարակությունները 260 տարում (1695-1955), Ե., 1957թ.:

³ Кавказский календарь на 1854 год, Тифлис, 1853г., стр. 606.

⁴ Кавказский календарь на 1856 год, Тифлис, 1855г., стр. 631.

ցող Բաքվի Հասարակական ժողովը ղեկավարում էր Ավագների խորհուրդը, որի 17 անդամներից 13-ը հայեր էին, իսկ նախագահն էր նավթարդյունաբերող և բանկատեր Գ.Շովիանյանը¹: Հայոց ներկայությունն էլ ավելի ակնառու էր Բաքվի քաղաքային դումայում: Եթե դումայի նախագահները մշտապես ռուսներ էին, ապա 1881թ. քաղաքացիական կառավարման այդ մարմնի անդամներ էին 29 հայեր², 1894-ին՝ 30-ը (8 ռուս, 17 ադրբեջանցի, մեկ հրեա)³: Երբ XIX դարավերջին որդեգրվեց բնակչության թվաքանակին համապատասխան անդամների ընտրության սկզբունքը, ապա հայերի թիվը, բնականաբար, նվազեց. այսպես, 1900թ. հայ էին արդեն 21 պատգամավոր, ադրբեջանցի՝ 27-ը, այլազգի՝ 10-ը⁴: 1907-ին 77 պատգամավորներից հայ էին 18-ը⁵, իսկ 1911-1915թթ. գումարման ընթացքում 81 պատգամավորներից հայ էր 22-ը, ադրբեջանցի՝ 40-ը, վրացի՝ մեկը, մյուսները՝ ռուս⁶:

Հավելենք մի ուշագրավ փաստ. օտար երկրներում, որոնք հետաքրքրություններ ունեին Բաքվում, իրենց դիվանագիտական ներկայացուցիչներ էին նշանակում հայերին. այսպես, 1908թ. Բելգիայի հյուպատոսն էր Ն.Այվազյանը, Իտալիայի հյուպատոսը՝ Վ.Սուրաֆյանը:

Զմոռանանք նաև, որ ռուսական ու եվրոպական ամենատարբեր ֆիրմաների լիազոր-ներկայացուցիչները նույնպես հայեր էին:

Հիմա կուզենայինք հարցնել՝ հայերն առևտրականների ցեղախումբ էին:

Ակնհայտ է հետևյալը. Բաքվի հայությունը լիարժեք կյանքով ապրող բարեկեցիկ մի համայնք էր: Այն առաջնային տեղ էր

¹ Кавказский календарь на 1817 год, Тифлис, 1816г., стр. 825.

² Кавказский календарь на 1882 год, Тифлис, 1881г., стр. 51.

³ Кавказский календарь на 1895 год, Тифлис, 1894г., стр. 131-132.

⁴ Кавказский календарь на 1901 год, Тифлис, 1900г., стр. 132.

⁵ Кавказский календарь на 1908 год, Тифлис, 1907г., стр. 105-106.

⁶ Кавказский календарь на 1915 год, Тифлис, 1914г., стр. 132-133.

զբաղեցնում նավթարդյունաբերությունում, առևտրի և արտադրության բազմաթիվ ճյուղերում, ֆինանսաբանկային ոլորտում, բարձրարժեք անշարժ գույքի սեփականատեր էր, բացի այդ, կրթված էր ու կիրթ: Դա պատճառ էր, որ բազմազգ ու բազմաշերտ շահերով խճողված Բարվում առանց նրա կարծիքը, ցանկությունը հաշվի առնելու ոչ մի հարց չլուծվեր:

Այս ամենը դուր չէր գալիս շատ-շատերին, բայց դրա մասին՝ ավելի ուշ:

МАГАЗИНЪ ОБУВИ
 Бр.
 З. М. ОГАНОВЫХЪ,
 Врангельская ул., домъ
 ЛАЛАЕВА
 подъ гост. „Грандъ-Отель“.

МЕБЕЛЬНЫЙ И ЗЕРКАЛЬНЫЙ
 МАГАЗИНЪ
 Бр. А. и П. Бостогановыхъ
 Г. БАКУ,
 уголъ Врангельской и Милитинской ул., подъ
 гостиницей „Грандъ-Отель“ около парашета
 №№ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 и 10.
 Телефонъ 629.

 ВСЕГДА ИМЕЕТСЯ
БОЛЬШОЙ ВЫБОРЪ
 всевозможной мебели, послѣднихъ
 новѣйшихъ Парижскихъ моделей,
 А ТАКЖЕ
 Англійскія и Варшавскія
КРОВАТИ.
 ВЪНСКІЕ гнугые стулья и
 разная проч. мебель.
 Цѣны на всю мебель самыя умѣренныя.

Հայապատկան մի շարք ձեռնարկությունների գովազդներ

МАГАЗИНЪ
 Бриллиантовыхъ, Золотыхъ, Серебряныхъ
 ВЕЩЕЙ,
 и разныхъ
 часовъ
 по умереннымъ цѣнамъ
 Наслѣдн. Акопа Петровича
МАНГАСАРЯНЦА.
 Принимаются заказы бриллиантовыхъ, золотыхъ,
 серебряныхъ вещей и въ починку часамъ.
 ПОКУПАЮТСЯ:
 ломъ золото, серебро и старыя издѣлія.
 За добросовѣстность выбранныхъ товаровъ
 = магазинъ ручается. =
 Магазинъ помѣщается на Великокиевскомъ проспектѣ,
 подъ гостиницей „Грандъ-отель“, противъ пассажа
 Калантарова.
 Фирма существуетъ съ 1874 года.

КОНДИТЕРСКАЯ и КОФЕЙНАЯ
Бр. ФИЛИППОСЬЯНЦЪ
 ОТКРЫТА ЕЖЕДНЕВНО
 съ 8 час. утра до 10 час. вечера
 Ежедневно свѣжеприготовленные всѣ кондитерскіе товары,
 изъ матеріала высокаго качества.
 ПРИНИМАЮТСЯ ЗАКАЗЫ:
 НА ТОРТЫ, ПИРАМИДЫ и ПРОЧІЯ ИЗДѢЛІЯ
 НА ФАБРИЧНЫЯ ПРОИЗВОДСТВА ИМѢЮТСЯ ОСОБЫЕ ПРЕЙСЪ-КУРАНТЫ.
 Требования высылаются немедленно и заказы исполняются аккуратно.

Հայապատկան մի շարք ձեռնարկությունների գովազդներ

ՎԱՍՆ ԲԱՔՎԻ ՀԱՅՈՑ ԷՈՒԹՅԱՆ

Կփորձեմ հայի էության մի մասնիկը բացահայտել՝ բարվա-
 հայության օրինակով, Բաքվի համայնքը ներկայացնելով որպես
 հայոց մոդել:

Հայերն ի նչ գործ ունեին Կասպից ծովի ափին: Դեռևս 500թ.
 Արցախի Վաչագան Բարեպաշտ թագավորը Բաքվում կառուցել
 տվեց առաջին հայկական եկեղեցին¹: Այլ տվյալներ չկան, սակայն
 ստույգ հայտնի է, որ մեկ այլ եկեղեցի՝ Սբ. Աստվածածինը,
 գտնվում էր ծովեզերքի մոտ, Հին թաղում, բերդի մոտ և վերջին
 անգամ 1789թ. նորոգվել էր վաճառականների՝ նախիջևանցի
 Մարկոս Թառույանի, շուշեցիներ Զոհրաբ, Հովհաննես և Կա-
 րապետ Թումայանների կողմից²:

Հայոց թվաքանակի վերաբերյալ առաջին պաշտոնական
 տվյալին հանդիպում ենք 1851-ին. այդ թվականին Բարուն ուներ
 7431 բնակիչ, որից հայ էին 405-ը³: 1855թ. 97 տներում ապրում էր
 412 հայ (արական սեռի՝ 286-ը), որոնք ունեին մեկ եկեղեցի և մեկ
 դպրոց⁴: Հայերից 29-ը վաճառականներ էին, որոնց հիմնական
 զբաղմունքը Բաթումից շաքար բերելը և Պարսկաստանում վա-
 ճառելն էր:

1859թ. ականավոր հրապարակագիր Ստեփանոս Նազա-
 րյանը «Հյուսիսափայլում» տպագրեց «Հայերի կոչումն մարդկու-
 թեան մեջ» հոդվածը, որով առաջարկում էր մի բարեգործական
 ընկերություն ստեղծել՝ լուսավորություն տարածելու համար,

¹ Հայ սփյուռք. հանրագիտարան, Ե., 2003թ., էջ 19:

² Մ.Սմբատեանց, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղեաց, եւս եւ քաղաքացն եւ զիւրօրէից որք ի Ծամախաւոյ թեմի, Թիֆլիս, 1896թ., էջ 377:

³ Кавказский... на 1852 год, стр. 305, 307.

⁴ Кавказский... на 1856 год, стр. 492.

քանզի կրթությունը մշտապես եղել էր ազգային առաջնահերթություն, տարբեր ժողովուրդների մեջ մրցունակ լինելու, հետևաբար և ինքնապահպանվելու լավագույն երաշխիք:

Դժվար է ասել՝ այդ հողվածը կարդացել էին, արդյոք, Կոստանդնուպոլսում, բայց Օսմանյան Թուրքիայի մայրաքաղաքում արդեն 1860թ. ստեղծվեց հայկական բարեգործական ընկերություն, որը, սակայն, ի վիճակի չեղավ գործունեություն ծավալել:

Ստ.Նազարյանի հողվածին արձագանքեց մեկ այլ մարդ. Բաքվում աշխատող թիֆլիսցի բժիշկ Դավիթ Ռոստոմյանը (1820-1869), գաղափարից ոգևորված՝ ձեռնամուխ եղավ դրա իրականացմանը: Նրան հաջողվեց գտնել 12 համախոհների, որոնք էին՝ թիֆլիսցի գեներալ Արշակ Տեր-Ղուկասյանը, բաքվեցի Սարգիս Այվազյանը, շամախեցի Գևորգ Լալայանը, շուշեցիներ Մովսես Զոհրաբյանը, Ներսես Կրասիլնիկյանը, Գրիգոր Թումայանը, Մուսայել Շահգեղանյանը, Սարգիս Տեր-Գրիգորյանը, Հակոբ Ապրեսյանը, Դավիթ Ադամյանը, Օհանջան Հախումյանը և Սարգիս Գրիգորյանը: Մարդիկ, ովքեր գերազանցապես զբաղվում էին տնտեսական գործունեությամբ՝ նավթարդյունաբերությամբ, առևտրով, արտադրությամբ և որոնք ներդրեցին ու ձևավորեցին 12.650ռ. անձեռնմխելի դրամագլուխ: Շուրջ երկու տարի կատարվեց նախապատրաստական դժվարին աշխատանք, և 1864թ. մայիսի 21-ին կայսերական թույլտվությամբ հաստատվեց Բաքվի «Սբ. Գրիգոր Լուսավորչի անվան հայոց մարդասիրական ընկերության» (*«Армянское человеколюбивое общество во имя Св. Григория Просветителя»*) կանոնադրությունը: Նշանաբանն էր՝ «Մեր առ մարդիկ», նպատակը՝ ռուսահպատակ հայերին նյութապես աջակցելը և կրթություն տարածելը: Այդպես մեր ժողովրդի բազմադարյա բարերարության ոսկե մատյանում գրվեց փառահեղ մի կազմակերպության 56-ամյա պատմության առաջին տողը: Պատմություն, որտեղ անթեղված են հայոց լավագույն հավաքական հասկությունները, պարփակված են հայի հանդեպ հայի բարիք գործելու, միմյանց սատարելու հոգեկան պոռթկումը, մտավոր

ձգտումը և անթելադիր կամքը: Մարդասիրականն ապացուցեց, որ բարերարությունը մեր քրիստոնյա էության անքակտելի բաղադրամասն է, մեր եկեղեցու և մեր ազգային կապիտալի միասնականության դրսևորումը:

Մարդասիրականը դարձավ բաքվահայոց ինքնակազմակերպման, եթե կուզեք՝ *«ազգային ինքնավարության»* մի յուրատեսակ մարմին:

Շամախվո Սբ. Աստվածածին եկեղեցու պատին փորագրված էր այսպիսի մի արձանագրություն. *«Տեր յիշէ մեզ, երբ բանք կսպասին և գործք կթագաւորեն»*: Սակայն խոսքերը ոչ միայն չեն սպառվել, այլև չեն ասվել: Մենք ենք մոռացել, այնինչ Տերը, անկասկած, հիշում է Մարդասիրականի անդամներին՝ նավթարդյունաբերողների, վաճառականների, պաշտոնյաների, զինվորների, մտավորականների, ուսանողների, կանանց ու տղամարդկանց, ամբողջ գերդաստաններ: Բոլոր նրանց, ում ընթերցողն արդեն հանդիպել է և դեռ պիտի ծանոթանա:

Մարդասիրականն իր գործունեությունն սկսեց՝ ունենալով 13 հիմնադիրների անձեռնմխելի դրամագլուխը, ինչպես նաև 27 անփոփոխ և 15 տարեկան անդամների վճարումները: (Շեռագայում անդամությունն այսպիսի կառուցվածք ստացավ. պատվավոր անդամները միանվագ վճարում էին 1000 ռ., անփոփոխները՝ 100 ռ., տարեկան անդամները՝ 5 ռ.): Այդ գումարը հարկ էր շրջանառության մեջ դնել, եկամուտ ստանալ և գործունեություն ծավալել: Քանի որ հիմնադիրների մեծ մասը վաճառականներ ու նավթարդյունաբերողներ էին՝ դրամագլուխը շատ արագ սկսեց շահութատոկոսներ բերել:

Մարդասիրականի հիմնմանը զուգահեռաբար, բաքվահայությունը ձեռնամուխ եղավ (1863թ.) նոր՝ Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու կառուցմանը: Շինարարությունն ավարտվեց 1869-ին՝ նավթարդյունաբերողների առաջին սերնդի ներկայացուցիչ Ջավադ Մելիքյանի վերակացությամբ, և ծախսվեց 15.267ռ. (եկեղեցին տրամադրել էր 5758 ռ., մնացած գումարը հանգանակվել էր)¹:

¹ Մ.Սմբատեանց, Նկարագիր..., էջ 377:

Դ.Ռոստոմյանի մահից հետո որոշվեց, որ այդուհետև ընկերության վարչությունը պիտի ունենար եռամյա լիազորություններ, և 1870-ին նախագահ ընտրվեց մայր Մովսես Զոհրաբյանը, որը վիթխարի ներդրում ունեցավ Մարդասիրականի կայացման գործում: Այդ թվականին բացվեց իգական դպրոցը, որտեղ աղքատ հայ աղջնակները սովորում էին հայերեն, ռուսերեն և կարուձև (20-30 աշակերտուհի, որոնց թիվը 1896-ին հասավ 414-ի), հիմնվեց տպարանը՝ դասագրքեր տպագրելու և սովորողներին ձրի բաժանելու համար, ինչպես նաև *Բաքվի առաջին գրադարանը*:

Մարդասիրականն անմիջապես իր խնամակալության տակ առավ Մր. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու արական ծխական դպրոցը: 1871-1873թթ. եկեղեցու տարածքում (Գիմնազիչեսկայա փողոց, թիվ 119) 7715ռ. 93 կոպեկ գումարով կառուցեց մեկուկես հարկանի շենք, որտեղ հանգրվանեցին վարչության գրասենյակը և դպրոցները՝ 13 դասասենյակներով: 1872թ. քահանա Բուդաղյանցի, գեներալ Լազարյանի, մայր Զոհրաբյանի և վաճառական Դիլդարյանի նախաձեռնությամբ ստեղծվեց եկեղեցական հոգաբարձությունը, որի գանձանակ 20 տարվա ընթացքում մուտք եղավ 31.382ռ., և դրանից 11.805ռ. նպաստ հատկացվեց այրիներին, որբերին, հիվանդներին, աղքատ աղջնակներին: Երբ 1886թ. Մարդասիրականի շենքը հրդեհվեց, 1888-ից սկսվեց նոր, եռահարկ հրաշալի շենքի շինարարությունը, որի վրա ծախսվեց 115.155 ռ.:

Քսանհինգ տարվա՝ 1864-1889թթ., ընթացքում ընկերության ֆինանսական միջոցները գոյացել էին հիմնադիր կապիտալից, նվիրատվություններից, անդամավճարներից, կապիտալի շահութատոկոսներից, շարժական և անշարժ գույքի եկամուտներից, երեկույթների, համերգների, ժողովրդական տոնահանդեսների կազմակերպման գումարներից: Այս բոլոր միջոցները կազմել էին 294.277ռ., որից 90.453ռ. հատկացվեց Բաքվի ու Թիֆլիսի ծխական, ինչպես նաև Ղուբայի, Շամախվո, Նուխիի գավառների և Գանձակի նահանգի 25 հայկական դպրոցներին, 18.915ռ.՝ 209 աղքատ աշակերտներին, 2825ռ.՝ ընչազուրկ ընտանիքներին: Բացի այդ, Մար-

դասիրականը Ռուսաստանի և արտասահմանի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում սովորող 23 որդեգիր ուսանող պահեց: Ընկերության գրադարանում կար 8870 կտոր գիրք, 14 անուն հայերեն, 39 ռուսերեն և 4 արտասահմանյան թերթեր ու ամսագրեր, որոնց ընդհանուր արժեքը կազմում էր 13.600ռ.: Քառորդ դարի ընթացքում ընկերությունն ունեցավ 1598 անդամ:

Սակայն ամեն ինչ հարթ ու խաղաղ չէր: Բաքվի հայությանն առաջին լուրջ, ծանր հարվածը հասցրեց Կովկասի քաղաքացիական մասի գլխավոր պետ և Կովկասյան զինվորական շրջանի հրամանատար, իշխան Գուլիցինը: Նրա հրամանով 1885-1886թթ. փակվեցին Այսրկովկասի հայկական դպրոցները, 1899-ին նա արգելեց Մարդասիրականի լուսավորչական-մշակութային գործունեությունը և թույլ տվեց զբաղվել միայն բարեգործությամբ, այն էլ լուրջ Բաքվի նահանգում, ինչի հետևանքով փոխվեց անգամ անվանումը, կոչվեց «Բաքվի հայոց մարդասիրական ընկերություն»: Եվ միայն 1913-ին վերադարձվեցին նախկին անվանումն ու գործունեության շրջանակները: Սակայն այս արգելանքները գրեթե չխաթարեցին բաքվահայոց ազգապահպանության, հարատևման բուռն ձգտումը: Այս ընթացքում ընկերությունը Ստանիսլավսկայա փողոցում ունեցավ երեք շենք: Գրիգոր Թումայանը Բաքվի հայության ամենաակնառկա դեմքերից էր, հայ մարդու բացառիկ մի տիպար: Լինելով խոշոր նավթարդյունաբերող, շոգենավերի տեր, 1882-1885թթ. Մարդասիրականի վարչության նախագահ Գ.Թումայանի ձախ ձեռքը, հիրավի, չգիտեր ինչ է անում աջը: Բավական է ասել, որ նա բազմաթիվ այլ քաղաքներում բնակվող վաճառականների հանձնակատարն էր նաև՝ որպես վերին աստիճանի պարկեշտ և օրինավոր անձ. հանձնակատարության այդ գործունեությունից նրա տարեկան շահույթը կազմում էր 800-1000ռ., որն ամբողջությամբ տալիս էր Մարդասիրականին՝ դպրոցներին տրամադրելու համար: Ահա այս մարդը կառուցեց և ընկերությանը նվիրեց իր անունը կրող երկհարկանի մի շենք, որտեղ բացվեցին մանկամասը, կարի արհեստանոց և լվացքատուն:

Մեկ այլ նշանավոր նավթարդյունաբերող, «Սյունիք» ընկերության վարչության նախագահ Դավիթ Ավան-Յուզբաշյանը, ի հիշատակ իր վաղամեռիկ որդի Խոսրովի, Գ.Թումայանի շենքի հարևանությամբ 24 հազ. ռուբլով կառուցեց մի երկհարկանի շենք, որտեղ բացվեց որբանոց:

Նրանց օրինակին հետևեց Լյուդվիգ Սերգեյանը, որը 10 հազ. ռուբլով կառուցեց մեկուկես հարկանի մի մասնաշենք, որի ձրի կամ էժան բնակարանները տրամադրվում էին հայ կարիքավորներին:

1902-1906թթ. գործեց ընկերության Աշխատանքի տունը, որի 8 արհեստագործական բաժանմունքներում զբաղված էր 144 կին, 145 տղամարդ և 525 երկսեռ երեխա: Այդ բաժանմունքները պահպանելու համար յուրաքանչյուր աշխատողի վրա օրական ծախսվում էր 15,39-40,03 կոպեկ, ինչը շատ բարձր ցուցանիշ էր, քանզի արտասահմանի նմանատիպ հաստատություններում ծախսվում էր օրական 10-35 կոպեկ:

Մարդասիրական ուներ նաև իր ճաշարանը, որտեղ օրական 136 ճաշաբաժին էր տրվում, իսկ մագուրն անվճար տրամադրում էին Ալ.Մանթաշյանցն ու Ղուկասյան եղբայրները¹:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը Մարդասիրականին դրդեց ակտիվացնել գործունեությունը, ստանձնել բառացիորեն ազգապահպանության առաքելություն: 1914թ. ընկերությունը բացեց հոսպիտալ՝ վիրավոր հայ զինվորների բուժման համար, Բաքվի քաղաքային հասարակական կառավարման վարչությանն առընթեր հիմնեց հատուկ քաղաքային կենտրոնական կոմիտե՝ հայ մարտիկների ու նրանց ընտանիքների համար դրամական նվիրատվություններ ժողովելու նպատակով, քաղաքային կոմի-

¹ Ա.Գալստեանց, Նկարագրություն հանդիսի Բագուայ Հայոց մարդասիրական ընկերության քսան եւ հինգ ամեայ յոբելեանի, Մոսկվա, 1891թ., էջ 8-48: Ա. Գալստեանց, Պատմական համառոտ տեսություն Բագուայ Հայոց Մարդասիրական ընկերության քսան եւ հինգ ամեայ յոբելեանի, Մոսկվա, 1891թ.: А. Калустянц, Краткий исторический очерк состояния и деятельности Бакинського Человеколюбивого Общества во имя Св. Григория Просветителя Армении с 1864г. по 1896г., Баку, 1896г. Благотворительные учреждения России, СПб, 1912г., стр. 171-174.

տե՝ վիրավոր և հիվանդ ռազմիկներին օգնելու, Տիկնանց կոմիտե՝ փախստականներին օժանդակելու համար: Սակայն անգամ այս ծանր պայմաններում չնոռացվեց կրթական գործը, 1914/15 ուսումնական տարում Մարդասիրականը ֆինանսական աջակցություն ցույց տվեց Շամախվո թեմի 11 դպրոցների:

Ամեն տարի երկու անգամ՝ Մբ. Ծննդյան և Զատիկի կապակցությամբ, Մարդասիրականին պարտադիր դրամական նվիրատվություններ էին կատարվում, որոնց գումարը տատանվում էր 2-ից 300 ռուբլու սահմաններում: Ամենախոշոր նվիրատուն, անշուշտ, Ալ. Մանթաշյանցն էր, որը չնայած ընկերության անդամ չէր (Թիֆլիսի Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության պատվավոր նախագահն էր), սակայն անհաղորդ մնալ չէր կարող. նա 300-ական ռուբլի էր տրամադրում ամեն տոնի ու ևս 100-ական ռուբլի Թիֆլիսի Առևտրային բանկի անունից: Սակայն որքան կարևոր են մեծահարուստների նվիրատվությունները, պակաս արժեքավոր չեն այն մարդկանց գումարները, որոնք կազմում էին ընդամենը 2-3 ռուբլի (ինչպես, ասենք, Գ.Մելիք-Մարությանի, Գ.Մանգասարյանի, Տեր-Օհանյանի, Ավշարյանի, Չախմախյան եղբայրների և տասնյակ ուրիշների): Քանզի մարդն ինչպիսի հոգեկան պոռթկում, հոգևոր պահանջմունք, պատասխանատվության զգացում պիտի ունենար, որպեսզի իր սուղ միջոցներից բաժին հաներ ազգակիցներին: Եվ միանգամայն իրավացի էր Մարդասիրականի վարչության քարտուղար, Բաքվի փոխադարձ վարկի ընկերության գանձապահ Սարգիս Վարշամյանցը, երբ 1872թ. գրում էր. «*Խոհական ու քանքարավոր անձինք փոքր բանով շատ մեծ գործեր են կատարում հոգուտ մարդկության, քան թե կույր բախտի որդիքը յուրյանց հարստութենով*»¹:

1914թ. Մբ. Ծննդյան կապակցությամբ 90 անձինք ու ֆիրմաներ նվիրաբերեցին 7941ռ., իսկ Զատիկի առթիվ 73 անձ և ընկերություն՝ 5978ռ.²: Մբ. Ծննդյան և Զատիկի նվիրատուների թվաքա-

¹ Ս.Վարշամեանց, Հաշիւ կամ համառոտ նկատողութիւն Մարդասիրական ընկերության, Բաքու, 1873թ., էջ 20:

² Отчет о деятельности Армянского Человеколюбивого Общества во имя Св.Григория Просветителя за 1914г., Баку, 1916г. стр. 18-19.

նակների տարբերությունն ուներ հետաքրքիր պատճառաբանություն. Մբ. Ծննդին նվիրատվություններ էին կատարում նաև հայ ձեռնարկատերերի հետ գործնական կապեր ունեցող կամ չունեցող այլազգիներ, իսկ Զատկի կապակցությամբ՝ չնչին բացառությամբ՝ միայն հայերը: Կարծում ենք, տեղին կլինի, եթե որպես երախտագիտության նշան՝ թվարկենք նվիրատու այլազգիներին: Եվ այսպես, տարբեր տարիներ Մարդասիրականին ֆինանսական աջակցություն են ցույց տվել «Նոբել եղբայրներ», Ռոտշիլդների «Կասպից-սևծովյան ընկ.», «Գոլդուստ և որդի», «Ստուկեն և ընկ.», «Է.Թիլմանս և ընկ.», «Ժորժ և եղբայրներ» ֆիրմաները, Աննա Բայարդինան, Ռ.Կայգերը, Ա.Շմիտտեն, Մ.Շումախերը, Վ.Բիխովսկին, Գ.Լիստը, Բյերինգը...

Հարց կարող է ծագել՝ հապա ադրբեջանցիները մասնակցություն չունեին: Հայտնի է միայն մեկ փաստ. երբ 1902թ. բացվեց Աշխատանքի տունը, Թաղիկը տրամադրեց 500ռ.:

«Մբ. Գրիգոր Լուսավորչի անվան հայոց Մարդասիրական ընկերությունը» միասնական իղձերի ու ձգտումների, հայկականության օրրան էր, սակայն բաքվահայերի բարերարությունը չէր սահմանափակվում միայն այդ կազմակերպության շրջանակներով:

Շուշեցի Ղուկասյան եղբայրները Մարդասիրականի հենասյուները, որքան էլ աշխարհանվաճ բարձունքների հասան, այդուամենայնիվ պահպանեցին հոգեհարազատությունը Ղարաբաղի հետ: Եղբայրներն իրենց ծննդավայրում, ի հիշատակ հանգուցյալ քրոջ, հիմնեցին «Մարիամ Ղուկասյան» իգական միջնակարգ դպրոցը, այդ նպատակով նվիրեցին հայրական մեծ տունը, այն ձևափոխելու ու նորոգելու համար տրամադրեցին 30 հազ. ռ. և հատկացրին 200 հազ. ռ. դրամագլուխ, որի շահութատոկոսներով պիտի հոգացվեին դպրոցի ծախսերը: Արշակ Ղուկասյանն իր ամբողջ կարողությունը՝ 8 մլն ռ., կտակեց ազգին, որպեսզի այդ գումարը ծառայի հայոց կրթությանը¹: Աբրահամ Ղուկասյանը դարձավ Փարիզի Մբ. Հովհաննես-Մկրտիչ եկեղեցու 150 ականա-

¹ Ա.Սարուխան, Աղեքսանդր Մանթաշեանց ..., էջ 48:

վոր բարերարներից մեկը¹, այն եկեղեցու, որ 1904թ. կառուցել էր Ալ.Մանթաշեանցը: Նրանց հորեղբայր Ավետիս Ղուկասյանը՝ նավատերը, իր անշարժ գույքն ու կանխիկ դրամը՝ 500 հազ. ռ., կտակեց ազգին, որպեսզի հիմնվի «Ղուկասյան հայկական ձեռնարան»²:

1881թ. 30 բաքվահայեր ժողովեցին 16.550ռ., որով նորոգվեց Բաքվի նահանգի Սաղիան գյուղի Մբ. Ստեփաննոս վանքը: 1888թ. Մովսես, Եղիա և Ենոք Բուդաղյան եղբայրները՝ Բաքվի ու Պարսկաստանի միջև թերևս ամենախոշոր վաճառականները, 10 հազ. ռ. դրամագլուխ տրամադրեցին, որով ընդամենը 950 հայ բնակիչ ունեցող նույն Սաղիան գյուղում բացվեց իրենց ազգանունը կրող երկդասյա վանական դպրոց:

Կարապետ Լալայանը՝ Բաքվի ամենաշքեղ տների կառուցողն ու տերը, 1000ռ. տրամադրեց Մբ. Էջմիածնին, որպեսզի դրանով ձեռնարանում մի որդեգիր ուսանող կրթվի: Իսկ մահվանից հետո (1914թ.) բացված կտակից պարզվեց, որ 100 հազ. ռուբլի էր թողել հայոց կրթական գործին:

Բաքվաբնակները 6931ռ. հատկացրին Զեյթունի հրդեհից տուժած իրենց ազգակիցներին, 17.326ռ. Մբ. Էջմիածնի Մայր տաճարի նորոգությանը (1888 թ.)³:

Ամփոփելով այս գլուխը՝ մենք պետք է փաստենք հետևյալը: Որքան էլ համեմատաբար մանրամասն ներկայացրինք Մարդասիրական ընկերության գործունեությունը (որին դեռևս անդրադառնալու ենք համապատասխան տեղում), այդուհանդերձ, բաքվահայերի բարեգործության դրսևորումներն այլ երկրներում և այլ քաղաքներում շոշափեցինք հպանցիկորեն, որպեսզի բուն Բաքվից չշեղվենք*:

Սակայն այս գլխում պարունակվում էր անչափ կարևոր մի իրողություն: Երբ մենք ասում ենք, թե բաքվահայությունը ունևոր, բարեկեցիկ, կիրթ ու կրթված, լիարժեք համայնք էր, դա չի նշանակում, թե աղքատ ու չունևոր հայեր չկային: Անշուշտ, կային: Բայց բաքվահայ կապիտալիստներն իրենք սերել էին պարսկա-

¹ Գ.Թորոսեան, Մուրթ Յովհաննես-Մկրտիչ Փարիզի Մայր տաճարը, Փարիզ, 1994թ., էջ 150:

² Ա. Սարուխան, Աղեքսանդր Մանթաշեանց ..., էջ 49:

³ Մ. Սմբատեանց, Նկարագիր ..., էջ 26, 94, 131:

թուրքական բռնատիրության իրավագուրկ, լլկված, կիսաստրկական իրականությունից և քրտինքի, աշխատասիրության, ձեռնարկատիրական տաղանդի շնորհիվ դառնալով դրամատերեր՝ խորապես կապված էին իրենց անցյալի հետ, ունեին *ազգային պատկանելության* սուր զգացողություն: Բաքվահայ կապիտալը սոցոքրված էր ազգի հանդեպ *պատասխանատվության* զգացումով, որն իրացվում էր Մարդասիրականի միջոցով՝ եկեղեցու շուրջ համախմբված: Նորից կրկնենք՝ նախորդ էջերում հիշատակված *բոլոր* անձինք Մարդասիրական ընկերության անդամներ էին, ընդ որում՝ սերնդեսերունդ, հաճախ՝ ամբողջ գերդաստաններով: Մա՛ էր բաքվահայ կապիտալի առանձնահատկությունը, որն, ի դեպ, այնքան էլ արտառոց երևույթ չէր. դա բնորոշ էր առհասարակ աշխարհասփյուռ հայոց կապիտալին: Եվ սա մեզ հիմք է տալիս ամենայն պատասխանատվությամբ պնդելու՝ հայ ժողովրդի քաղաքակրթական արժեքների թվում կար ևս մեկը՝ *կապիտալի մշակույթը*:

Այդ մշակույթն ուներ անգամ իր ծրագրային ձևակերպումը, որը պատկանում էր Ալեքսանդր Մանթաշյանցին. «*Հայ վաճառականն է՛ր, ձեր փառքի տունը, ուր անմահ կմնաք՝ ձեր տառապյալ հայրենիքն է: Հայոց կյանքն է այն պանթեոնը, ուր ձեր բարի հիշատակը պիտի պահվի Աստծո և մարդկանց առաջ՝ իր համակ պայծառությամբ. ուրիշ թանգարաններում ձեզ համար միայն մոռացության փոշի է պահված:*»

Հայ վաճառականն է՛ր, դուք հայ ազգի վաստակավոր ձեռքն էք, նրա հաստատություններին սնունդ մատակարարող աշխատավորը, նրա կենդանի գանձն էք ու գանձարանը: Հետևաբար, նրանց վրա հսկելու, կարգադրելու, կարգի բերելու բարոյական իրավատերը: Մի լոռք, մի՛ հեռանաք հայ վաճառականի ավանդական ճանապարհից, մի՛ մերժեք ձեր պարտքերն առ հայրենիք, մի՛ հրաժարվեք ձեր իրավունքներից՝ ազգային գործերի դեկը ձեր ձեռքից վար թողնելով:»

Ահա մարգարեական խոսքեր, որոնք իրենց այժմեականությունը չեն կորցրել ներկայումս և չեն կորցնի երբեք: Պիտի չկորցնեն...

ՎԱՄՆ ՀԱԿԱՀԱՅԿԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՅԻ ԱՐՅԱՆ ՀԱՄՏԵՍՈՒԹՅԱՆ

Աշխարհում հակահայկականություն գոյություն ունի վաղուց, որը տեսական ձևակերպում չի ստացել մեր իսկ անփութության պատճառով, իսկ այլազգիները դա անելու կարիք չունեին: Հակահայկականության ողնաշարը տնտեսական գործոնն է. գրկվելով պետականությունից, հայրենիքից, մասնատվելով, տրոհվելով՝ հայությունը հոգում պահեց իր կրոնը, սրտում՝ կարոտը և սփռվեց աշխարհով մեկ: Բոլոր երկրներում, բոլոր ժողովուրդների մեջ, նրանց իսկ համար ստեղծեց-արարեց և կոչվեց «օգտակար տարր»: Բայց կար չափաձող. հենց որ հայն իր դարակիտ տնտեսական տաղանդի շնորհիվ հասնում էր բարձունքների, բնիկներին գերազանցում, հետո սկսում ինքնակազմակերպվել, ազգային կառույցներ ստեղծել, նրան զապաշապիկ էին հագցնում:

Հակահայկականության այս դասական համակարգը ճիշտ նույնական դրսևորում ունեցավ նաև Ռուսական կայսրությունում, այն նախկին Ռուսիայում, ուր հայերի տնտեսական ներկայությունը սկիզբ էր առնում դեռևս VIII դարից¹: Մակայն կար մի «փոքր» առանձնահատկություն. դա Բաքվի բնույթը և նրա բնիկ թաթարների ազդեցության գործոնն էր...

Երբ 1827թ. բզկտված Արևելյան Հայաստանն անցավ Ռուսաստանին, հայության մի զգալի զանգված թեթևացած շունչ քաշեց, բացվեցին վիթխարի կայսրության անձայրածիր տարածքները, հայերն ստացան ապահովության և ազատության որոշակի

¹ Տե՛ս Բ. Миллер, Об армянских надписях в Болгарах и Казани, М., 1919г.

հնարավորություններ, և վերագարթնեց նրանց գոյատևման ու առաջընթացի լավագույն երաշխիքը՝ տնտեսական գործունեությանը զբաղվելու գենը: Արդեն 1831թ. Երևանի բերդը գրաված գեներալ-ֆելդմարշալ Ի.Պասկևիչը իր փոխանորդ գեներալ Պանկրատին գրում էր. «Հայերը, որ վաճառականության մեջ վերին աստիճանի ընդունակ ժողովուրդ են և այդ պատճառով տերության համար օգտակար կարող էին լինել, ամենաշատ թվով ցրված լինելով Ռուսաստանում, Թուրքիայում ու Պարսկաստանում և չունենալով քաղաքական անկախություն, միմյանց հետ կապված են միմիայն կրոնով: Նրանք միայն մի ընդհանուր իշխանություն ունեն, այն է՝ հոգևոր իշխանությունը, որը շատ մեծ ազդեցություն ունի նաև նրանց աշխարհիկ գործերի վրա»¹:

1834թ. արդեն կոմս Պ.Չուբովն էր փորձում հայերին բնութագրել. «Այդուհանդերձ, ժողովրդի ոգին (նկատի ունի մեր ժողովրդին - Խ.Դ.) արևելյան տիրակալների դաժան բռնատիրության հետևանքով ստրկական դրության այսքան հարյուրամյակների ընթացքում չէր կարող չփոխվել: Այստեղից բխում է այն կասկածամտությունը, շահամոլությունը և անձնական շահի ձգտումը, որոնք հայերի առանձնահատկություններն են և կշտամբանքի առիթ են տալիս մյուս ժողովուրդներին: Թուրքերը, պարսիկները և նույնիսկ վրացիներն իրենք առհասարակ հայերին չեն սիրում, բայց առանց նրանց յուրազանջ չեն կարողանում: Բոլոր այն պաշտոնները, որոնք կարիք ունեն լավագիտակ, շրջահայաց, համբերատար ու գործուն մարդկանց, զբաղեցրել են հայերը, որոնք կարողանում են հեռատեսորեն գործել հոգուտ իրենց, չնայած արտաքնապես ցույց են տալիս, թե կատարում են իրենց տերերի կանխագծումները: Արհեստների, առևտրի, դիվանագիտական բանակցությունների թուրքական ու պարսկական բոլոր ասպարեզները գտնվում են հայերի ձեռքում, որոնք հարկ եղած դեպքում արտաքնապես խեղճ կեցվածք են ընդունում, որպեսզի խուսափեն հարկերից ու ճնշումներից»:

¹ Ա. Երիցեանց, Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի հայք, մասն Ա, Թիֆլիս, 1895թ., էջ 654:

րից, բայց գաղտնաբար գործողության մեջ են դնում նուրբ քաղաքականության ու հարստության զսպանակները»¹:

Չնայած այս գնահատականում բավականին ճշգրիտ է ներկայացված հայի սոցիալ-հոգեբանական ուրվապատկերը, սակայն կոմսի հետևությունը տիպական մեծապետական էր: «Նուրբ քաղաքականության ու հարստության զսպանակները» հայը հանուն ինչի՞ էր «գաղտնաբար գործողության մեջ դնում», հանուն ի՞նչ ազգային վեհ գաղափարի, որն այդ ժամանակ արևելահայոց մեջ միասնականորեն ձևակերպված չէր և գոյություն չունէր: Ո՞չ, հայը միայն մեկ նպատակ ուներ՝ ընձեռված բարենպաստ պայմաններում գոյատևել, ինքնահաստատվել և զարգանալ:

Սակայն Պ.Չուբովի այս կարծիքը ռուսական հակահայկականության, հայության դեմ գրոհ ձեռնարկելու առաջին կոչնակներից մեկն էր:

1883թ. Մոսկվայից Անդրկովկաս է ժամանում վաճառական Ա.Մակարովը՝ նշանավոր կապիտալիստ, մանուֆակտուրիստ Տ.Մորոզովի հանձնակատարը, նպատակ ունենալով ուսումնասիրելու առևտրի վիճակը, որպեսզի իր տերը մուտք գործի շուկա: Նա այցելում է Թիֆլիս, Երևան, Բաքու, ուղևորվում է անգամ Կ. Պոլիս ու վերադառնում: Այն, ինչ տեսնում է, նրան ուղղակի հուսալքության է հասցնում՝ Անդրկովկասի առևտուրն ու արդյունաբերությունը, այդ թվում և նավթարդյունաբերությունը, գտնվում էին հայերի ձեռքում, և այդ բնագավառներ մուտք գործելու Մորոզովի ցանկությունը աղետալի հետևանքներ կարող էր ունենալ իր իսկ համար: Եվ Մակարովն իր հաշվետվությունում գրում է. «Ընդհանուր եզրակացությունը, որին հանգել եմ ուշադրությամբ խորամուխ լինելով Անդրկովկասի իրավիճակի մեջ, իմ խորին համոզմամբ այն է, որ բնական պաշարներով հարստագույն այդ երկրամասը գտնվում է խիստ ոչ շահավետ տնտեսական պայմաններում, որովհետև երկրամասի ամբողջ արտադրո-

¹ П.Зубов, Картина Кавказского края, принадлежащего России и сопредельных оному земель, часть первая, СПб, 1834г., стр.148-149. Ռուս. թարգ. հեղ.:

դականությունը շահագործվում է հայերի կողմից, որոնք իրենց ձեռքն են վերցրել համարյա ամբողջ առևտուրը և ներկայումս ձգտում են նաև քաղաքական տիրապետության՝ աշխատելով երկրամասում ձեռք բերել վարչական պաշտոններ: Այնինչ, հազիվ թե կարելի է հույս տածել, թե նրանք հարկ եղածին պես կժառայեն ռուսական ազգային շահերին»¹:

Ուշադրություն դարձնենք վերջին բառերին: Հետաքրքիր է՝ «ռուսական ազգային շահերին» ո՞վ պիտի ծառայեր, եթե ոչ հայերը: Ադրբեջանցիները, որոնց մասին հենց ինքը գրում է. «Այդ բնակչությունը, ցեղական պայմաններից ելնելով վարելով կիսանստակյաց, կիսաքոչվոր ապրելակերպ, շահավետ է համարում ոչխար պահելը...»²:

Որքան էլ մասնավոր, այդուհանդերձ, նման կարծիքները ձևավորեցին մի մոտեցում, որը ռուսական իշխանությունը որդեգրեց հայերի նկատմամբ: Այն օգտակար տարրը, որն սկզբնական շրջանում խրախուսելի դերակատարություն ուներ Այսրկովկասում Ռուսաստանի ամրապնդման հարցում, այժմ վերածվել էր ինքնուրույն գործոնի և, պարզվում է, ուղղակիորեն խոչընդոտում էր ռուսական ազգային շահերին, ռուսական կապիտալի առաջխաղացմանը:

Ուսումնասիրելով Բաքվում տիրող իրավիճակը՝ Մակարովը շարունակում է. «Կազմելով քաղաքային բնակչության կորիզը և իրենց ձեռքում պահելով ամբողջ առևտուրը, նույնիսկ ավելին կասեմ՝ երկրամասի ամբողջ տնտեսական ճակատագիրը՝ հայերը նախանձախնդրորեն պաշտպանում են իրենց դիրքերը՝ աշխատելով հնարավորին չափ ամրապնդել ներկա իրադրությունը»:

Հայ փողատերը Անդրկովկասի համար նույնն է, ինչ հրեա միկիտանը արևմտյան նահանգներում. տարբերությունը լոկ այն է, որ միկիտանի կողմից թալանված գյուղացին իրեն հարբեցողության է տալիս, իսկ հայի կողմից թալանված թաթարը դառնում է

¹ А. Макаров, Закавказье в торговом отношении, М., 1884г., стр. 175. Ռուս. թարգ. հեղ.:

² Նշվ. աշխ. էջ 161: Ռուս. թարգ. հեղ.:

ավազակ»³:

Այս մեջբերման մեջ երկու ուշագրավ պահ կա: Նախ, հայն ու հրեան դրվում են միևնույն հարթության վրա. եթե նկատի ունենանք այդ ժամանակվա ռուսական հակահրեականությունը (ի դեպ, ըստ մեզ, նույնպես թելադրված տնտեսական դրդապատճառներով), ապա պարզ էր, թե Մակարովն ինչ նպատակ էր հետապնդում: Երկրորդ, նա նկատում և ընդունում է ադրբեջանցու ավազակաբարո լինելը, բայց դա բացատրում է... հայի հարստահարմամբ: Մա խիստ կարևոր հանգամանք է, որի կենսունակությունը ստորև կփորձենք պարզել: Կարևոր է հատկապես այն պատճառով, որ անգամ մինչ օրս հայ-ադրբեջանական հակամարտության արմատները ձգտում են մեկնաբանել սոցիալ-դասակարգային մոտեցմամբ կամ, ավելի պարզ ասած, այն բանով, թե, իբր, փոքրամասնություն կազմող հայությունը ճնշել, կեղեքել, հարստահարել է ադրբեջանական բնիկ մեծամասնությանը:

Եվ այսպես, ինչ բան է հարստահարումը և ում էր շահագործում հայը:

Նախ, Բաքվի բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ որոշ տվյալներ: 1886թ. այստեղ ապրում էր 37.530 ադրբեջանցի, 24.490 հայ, 21.390 ռուս⁴: 1891-ին՝ 105.847 բնակիչ, որից ադրբեջանցի՝ 39.508, հայ՝ 25.897, ռուսներ և այլազգիներ՝ 22.693, հրեաներ՝ 402³: 1897-ին՝ 46.255 ադրբեջանցի, 29.099 հայ, 38.965 ռուս: 1914-ին՝ 101.803 մուսուլման (ադրբեջանցի, պարսիկ, լեզգի և այլք), 57.040 հայ, 67.730 ռուս, 1990 վրացի⁴:

Այժմ դիտարկենք բանվորների և նրանց ազգային պատկանելության վերաբերյալ որոշ տվյալներ: 1894թ. նավթարդյունաբերությունում զբաղվածների տոկոսային հարաբերությունը հետևյալն էր. **հայեր՝ 30%**, ռուսներ՝ 20%, **ադրբեջանցիներ՝ 17%**, լեզգիներ՝ 15%, պարսիկներ՝ 10%, Ռուսաստանի այլ քաղաքներ

¹ Նշվ. աշխ. էջ 175-176: Ռուս. թարգ. հեղ.:

² Բ. Իշխանեան, Վիճակագրական ..., էջ 183:

³ Баку и его ..., стр. 67.

⁴ Բ. Իշխանեան, Վիճակագրական ..., էջ 183:

րից ժամանակավոր եկածներ՝ 5%, գերմանացիներ՝ 3%: Ծառայողների թվում կային նաև վրացիներ, ֆրանսիացիներ, չեխեր, որոնց թվաքանակը 2-3 տասնյակից չէր անցնում¹:

1898թ. բանվորների և ծառայողների թվաքանակն էր 18.884: Նրանցից **հայեր էին 4783-ը**, պարսիկներ՝ 4048-ը (3606-ը՝ հոր փորող սևագործ բանվոր), **աղբբեջանցիներ՝ 3122-ը**, այլ ազգերի ներկայացուցիչներ՝ 6931-ը: Բոլոր նավթահանքերի և գործարանների վարչական աշխատողներից հայ էին 445-ը (մյուս բոլոր ազգությունների ներկայացուցիչները՝ 357), սևագործ բանվորներ՝ 1877-ը, արհեստանոցների բանվորներ՝ 1472-ը, մեքենաներ սպասարկողներ՝ 785-ը, այլ գործերում զբաղվածներ՝ 204-ը: Հետաքրքիր է, որ բանվորների 23%-ն էր գրագետ, բայց եթե այդ ցուցանիշով ուսաները կազմում էին 65%, **հայերը՝ 41%**, ապա լեզգիները՝ 3%, **աղբբեջանցիները՝ 2%**, պարսիկները՝ նույնպես 2%²:

1907թ. բանվորներ էին 11.618 (25,3%) ուսաներ, **11.217 (24,4%) հայեր**, 22.405 (48,7%) մուսուլմաններ, 708 այլազգիներ, 2778 անհայտներ³:

Ի վերջո, **1913թ.** բանվորների և ծառայողների ընդհանուր թիվն էր 43.073, որից պարսիկներ էին 12.383-ը, ուսաներ՝ 10.701-ը, **հայեր՝ 8969-ը**, լեզգիներ՝ 3954-ը, աղբբեջանցիներ՝ 3937-ը, վրացիներ՝ 371-ը, հրեաներ՝ 337-ը, այլ ազգերի ներկայացուցիչներ՝ 687-ը (1734-ը ծառայողներ էին)⁴:

Այս վիճակագրական տվյալներն անհերքելիորեն ապացուցում են հայի կողմից ինչդև աղբբեջանցուն շահագործելու պնդման կատարյալ սին լինելը, որովհետև բանից պարզվում է, որ եկվոր հայերն ավելի մեծ թվով էին կեղեքվում «անխիղճ» կապիտալիստների (և, անշուշտ, հայերի) կողմից, քան բնիկ աղբբեջանցիները: Եվ, առհասարակ, ինչ շահագործման մասին է

¹ Обзор Бакинской нефтяной промышленности и сведения о нефтяной промышленности в Америке за 1894г., Баку, 1895г., стр. 130.

² Ե. Թովիչևան, Լոյս պատկերագիրը օրացոյց հանդես 1904թ., Թիֆլիս, 1903թ., էջ 216-217:

³ Обзор Бакинской нефтяной промышленности за 1907г., т. I, Баку, 1908г., стр. 4.

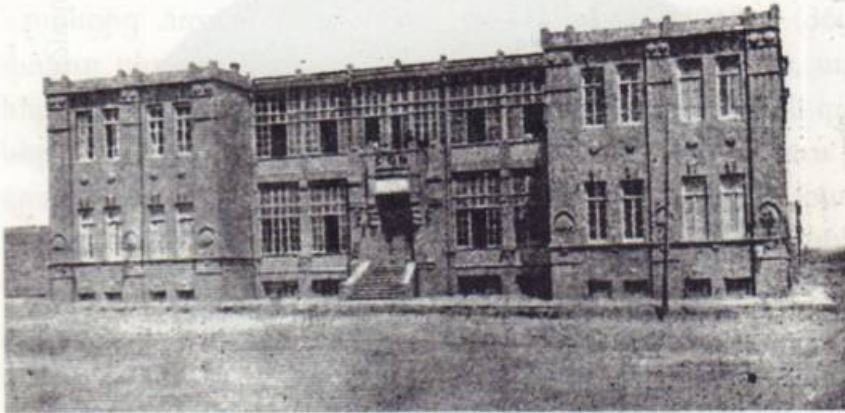
⁴ Обзор ... за 1913г., стр. 114.

Խոսրով Ավան-Յուզբաշյան

Գրիգոր Թումալյան

Մարդասիրական ընկերության Գ.Թումայանի և Խ.Ավան-Յուզբաշյանի անվան որբանոցի շենքերը

խոսքը. կապիտալիստական հասարակարգում կա երկու հիմնական դաս՝ գործատու ու գործավոր, և «շահագործումը» կատարվում է կամավորության սկզբունքով՝ առանց ռասայական կամ կրոնական խտրականության: Բայց ծագում է մեկ այլ հարց՝ ինչո՞վ պիտի զբաղվեր աշխատել չսիրող, աշխատելու անընդունակ աղքեջանցին: Միայն մեկ բանով՝ կուտակել նախանձ, չարություն, ատելություն և այլը տնկել ուրիշի աշխատանքի արդյունքին: Ահա սա՛ էր աղքեջանցու էությունը, սա՛ էր նրա ավագակաբարոյության հիմնական պատճառը:

Մակայն առաջ չընկնենք, հետ գնանք և մեր շարադրանքը շարունակենք այն կետից, որտեղից շեղվել էինք:

Իրականում Ջուրովը, Մակարովը և նրանց նման մի շարք ուրիշներ արտահայտում էին առաջին հայացքից թվացյալ մասնավոր կարծիքներ, բայց իրականում ձևավորում էին մի մոտեցում, որը ռուսական իշխանությունն աստիճանաբար որդեգրեց հայերի նկատմամբ: Իրեն հպատակ այն օգտակար տարրը, որն սկզբնական շրջանում Անդրկովկասում Ռուսաստանի ներկայության ամրապնդման խնդրում ուներ խրախուսելի դերակատարություն, պարզվում է՝ վերածվել էր ինքնուրույն գործոնի, խոչընդոտի և ուղղակիորեն հակասում էր ռուսական ազգային շահերին: Ինչպե՞ս թե, իրենք նվաճեին Անդրկովկասը, և ամբողջ տնտեսական լծակները հայտնվեին հայերի ձեռքում: Անհրաժեշտ էր զսպաշապիկ հագցնել՝ հայերին դուրս մղել շուկայից և տեղ բացել ռուսական ազգային կապիտալի համար: Մա վերածվեց պետական չհայտարարված քաղաքականության և սկսեց մեթոդաբար կենսագործվել:

Այսպես, XIX դ. վերջին-XX դ. սկզբին Անդրկովկասում հստակորեն ուրվագծվեց մի իրողություն՝ ցարական Ռուսաստանի և նրա հպատակ հայության շահերի անհամապատասխանություն: Այդ ներհակության նախապատճառը տնտեսական էր, որը բնական անցում կատարեց քաղաքական, ազգային ոլորտներ, ինչի հետևանքով թե՛ հայերը և թե՛ ռուսներն ունենալու էին դաժանա-

գույն կորուստներ, իսկ ձեռք էին բերելու ուրիշները: Հակասության հիմնական «մեղավորը» հայկական կապիտալն էր, և նրա «մեղքն» այն էր, որ բառի լայն իմաստով հեղափոխական էր: Իրադարձությունների «գլխին կանգնած» Դ.Անանունը իրավացիորեն արձանագրում էր. «Ո՛վ էր այն սկզբնապատճառը, որ շարժում էր առաջացնում միջնադարեան ճահճի մեջ, շարժում և նեխում, կործանարար և շինարար միանգամայն: Դա հայ բուրժուազիան էր, դասակարգ առ այժմ իր մեջ, լոկ տարերային տարուբերումների ծնիչ, խուսափող հասարակական ու քաղաքական մտայնացումներից: Նա դասակարգ չէր դարձել իր համար, այսինքն դեռ չէր գիտակցել իր նիւթական ոյժն ու կշիռը, որ կարելի էր փոխանցել քաղաքական արժեքի: Նա միայն կապիտալ դիզող էր և լոկ այդ հանգամանքը յեղափոխիչ կերպարանքով էր անդրադառնում Այսրկովկասի վրայ, թշնամիներ ստեղծելով նրա դեմ»:

Առաջին թշնամին, անշուշտ, ցարական իշխանությունն էր: Հայոց կապիտալը ներհյուսվում (ինտեգրվում) էր եվրոպական, համաշխարհային կապիտալին և վերածվում քաղաքակրթական արժեքի, ինչը հակոտնյա էր ցարիզմի էությանը: Բացի այդ, հայ կապիտալիստների ֆինանսական օժանդակությամբ բազմաթիվ իտելահաս, ուշիմ, տաղանդավոր երիտասարդներ բարձրագույն կրթություն էին ստանում Եվրոպայի ու Ռուսաստանի խոշոր կրթական կենտրոններում (միայն Ալ.Մանթաշյանցը ֆինանսավորում էր մի քանի տասնյակ ուսանողներին), կրում տեղի միջավայրի ազդեցությունը և վերադառնում քաղաքական-հեղափոխական տրամադրություններով: Հայ կապիտալիստը ծնում էր իր գերեզմանավորին, բայց դա զարգացման բնականոն ընթացքն էր:

Ինչպե՞ս պիտի հակազդեր ցարական իշխանությունը. վարեր *հայահալած* քաղաքականություն: Դրա համար կային բազմաթիվ միջոցներ...

¹ Դ.Անանուն, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը (1901-1918), հտ. Գ, Վենետիկ, 1926թ., էջ 10:

XIXդ. վերջին քառորդում ձևավորվեց պանիսլամիզմը՝ կրոնաքաղաքական մի գաղափարախոսություն, համաձայն որի, իսլամ դավանող բոլոր ժողովուրդները պետք է միավորվեին մեկ պետության մեջ: Դրան հաջորդեց պանթյուրքիզմը*, ըստ որի, թյուրքական լեզվով խոսող բոլոր մուսուլմաններն, իբր, հանդիսանում էին մեկ ազգ և պիտի միավորվեին մեկ միասնական պետության մեջ՝ Թուրքիայի գլխավորությամբ: Այս տեսությունները կոչված էին *նասն* այն բանին, որ արթնացնեին արևելյան ճահճի ծույլ նիրհի մեջ գտնվող աղբյուրանական ժողովրդին և ներարկեին ազգային նշանակալիության մտայնություն:

Ջարդերից հետո 50 հազար փախստական ապաստան էր գտել Անդրկովկասում, և ահա Գոլիցինը, որ փակել էր բազմաթիվ հայկական դպրոցներ, կրթամշակութային ու բարեգործական հաստատություններ, գրոհ սկսեց այդ խեղճ խյակների դեմ: 1901թ. նոյեմբերին նա նահանգապետերին ուղղված մի շրջաբերական ուղարկեց, ըստ որի, փախստականներից նրանք, ովքեր ցանկանում էին, կարող էին իրենց հաշվին վերադառնալ Արևմտյան Հայաստան, իսկ ովքեր չէին ցանկանում, պետք է ռուսահպատակություն ընդունեին: Ընդ որում, վերջիններս ենթակա էին զինվորագրության և հողաբաժիններ չէին ստանալու՝ նրանք ու նրանց սերունդներն անշարժ գույք կարող էին ձեռք բերել ռուսահպատակություն ընդունելուց միայն 20 տարի անց: Սա տարածվում էր մինչև 1901թ. փետրվարի 1-ը ներգաղթածների վրա, իսկ դրանից հետո եկածները ենթակա էին արտաքսման:

Արդյունքը եղավ այն, որ հպատակություն ընդունեց փախստականների կեսից պակասը. Թիֆլիսում՝ 494 հոգի, Բաքվում՝ 72 ընտանիքից 52-ը, իսկ մեծ մասը՝ 18.132 հոգի, հպատակության երդում տվեց, բայց հաստատվեց Կարսում, Կադզվանում, Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Նախիջևանում, այսինքն՝ բնօրրանին սահմանամերձ գոտում:

Միաժամանակ գրոհը տարածվեց նաև հայոց կապիտալի հանդեպ: Այսպես, Թիֆլիսում գոյություն ուներ Հոդային վար-

կային բանկ, որի հիմնադիրները և անդամները ռուս բարձրաստիճան պաշտոնյաները, վրացի իշխաններն ու կալվածատերերն էին: Պետական-իշխանական վերնախավի տնտեսական շահերն արտահայտող այս անձարակ հաստատությունը, որ պրոֆեսիոնալ տեսակետից լիակատար անգոր վիճակում էր Ալ. Մանթաշյանցի Առևտրային բանկի համեմատ, 1902թ. բացելիքաց այսպիսի մի կարծիք հրապարակեց. «Եթե սկզբում հայերի գործունեությունը ճանաչվել է օգտակար, որովհետև նրանք, լինելով Թիֆլիսի նահանգի վրացիներից ավելի եռանդուն ու ձեռներեց, իսկ տեղական մուսուլմանական բնակչությունից ավելի զարգացած, քիչ չեն նպաստել երկրամասի առևտրի և արդյունաբերության բարգավաճմանը, երբ հայերի թիվը հասել է Այսրկովկասի ողջ բնակչության 20 տոկոսին, նրանց գործունեության զարգացումն այլևս չպետք է ցանկալի համարել: Այդ տարրը, լինելով միաձույլ և գործելով միաբան, դրսևորում է շոշափելի գերազանցություն մյուս ժողովուրդների նկատմամբ (ուշադրություն դարձրեք՝ հայությունը «տարր» էր, մյուսները՝ ժողովուրդ - Խ.Դ.) և սպառնում է մոտ ապագայում իր ձեռքում կենտրոնացնել երկրամասի ամբողջ առևտուրն ու արդյունաբերությունը՝ ի վնաս բուն ռուս ազգաբնակչության շահերի, ազգաբնակչություն, որի քանակն Այսրկովկասում 8 անգամ պակաս է հայկականից»¹:

Հակահայկականությանը զուգընթաց, Բաքվում ձևավորվում էր ևս մեկ ուժ, որի հետ հաշվի նստել չէր կարելի. դա բանվորությունն էր: Նավթը մագնիսի պես ձգում ու Բաքու էր բերում մարդկային զանգվածներ, որոնք գալիս էին փող աշխատելու և, եթե ստացվեր, հարստանալու ձգտումով: Նավթատենդով բռնված այդ բազմազգ զանգվածում կրկին աչքի էր ընկնում հայրենի հողից կտրված հայ տարրը: Քանի որ հայապատկան կապիտալը զարգացման առաջամարտիկն էր, «առաջադիմական» էր նաև գրազետ ու Բաքվում կրթվող հայ բանվորությունը: Նա դարձավ այն հենքը, որը պարարտ հող տրամադրեց Եվրոպայում ու Ռու-

¹ Դ.Անանուն, Ռուսահայերի..., հտ. Բ, էջ 69:

սաստանի կենտրոնական քաղաքներում սոցիալ-դեմոկրատական, հեղափոխական ուսմունքների կրող դարձած երիտասարդներին՝ հնչակներին, դաշնակցականներին, բոլշևիկներին, մարքսիստներին: Եվ հայ բանվորությունը տրոհվեց, բաժանբաժան եղավ զանազան կուսակցությունների միջև: Սակայն քաղաքական տարբեր ուղղություններին, հոսանքներին հարելը, դասակարգային անջրպետներ առաջացնելը դեռևս չէր նշանակում ազգային պատկանելության մոռացում:

1903թ. հունիսի 12-ին Գոլիցինն արձակեց Հայ Առաքելական եկեղեցու նյութական միջոցների գրավման մասին օրենքը, ինչը հավասար էր ռուսահայերին իսկական պատերազմ հայտարարելուն: Դրա երևութական, հնարածին պատճառն այն էր, թե, իբր, խիստ հարուստ հայ եկեղեցին գաղտնաբար աջակցում էր հեղափոխականներին (1902թ. Ռուսաստանի հայոց եկեղեցիների եկամուտը կազմել էր ընդամենը 110.000ռ., որից Մբ. Էջմիածնի եկամուտը՝ 51.301ռ.¹): Ըստ այդ օրենքի, եկեղեցու անշարժ գույքը պիտի անցներ գյուղատնտեսության ու պետական կալվածքների, իսկ դրամագլուխներն ու եկամուտները՝ ներքին գործերի նախարարությունների տնօրինությանը: Սկսվեց մի գործընթաց, որը նպատակ ուներ գլխատելու մեր ժողովրդի ինքնության միակ խորհրդանիշը՝ եկեղեցին:

Եվ մինչ Խրիմյան Հայրիկ վեհափառը նամակ-խնդրագրեր էր հղում ցարին և ՆԳ նախարար Վ.Պլենին՝ զուր բացատրելով օրենքի ամբողջ անհեթեթությունը, ժողովուրդը տարերայնորեն ոտքի կանգնեց: Տեղի ունեցան զանգվածային ցույցեր Ալեքսանդրապոլում, Երևանում, Կարսում, Էջմիածնում, Գանձակում, Թիֆլիսում, Ախալքալաքում, Բաթումում, Շուշիում, Նոր Նախիջևանում և այլուր: Եկեղեցու գույքի բռնագրավումն ուղեկցվում էր ժողովրդի ու ոստիկանական ուժերի միջև ծեծկոտուքով, արյունահեղությամբ, անհնազանդների բանտարկություններով և աքսորով:

Բաքվի հայ բանվորությունը, որ 1903թ. ամռանն սկսեց իր

¹ Դ.Անանուն, Ռուսահայերի..., հտ. Գ, էջ 43:

ծավալներով աննախադեպ գործադուլային շարժում՝ առաջ քաշելով տնտեսական պահանջներ, միացավ ընդհանուր բողոքին: Սեպտեմբերի 2-ին Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու գույքի բռնագրավման ժամանակ բաքվահայությունը՝ առանց քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական խտրության, միացավ և միակն էր, որ զինված դիմադրություն ցույց տվեց կոզակներին ու ոստիկաններին: Համայնքը տվեց 11 սպանված ու 50 վիրավոր... Բայց եկեղեցու գույքի բռնագրավմանը հակազդելը ակնհայտորեն ցույց տվեց, որ հայ բանվորների ազգային շահը գերակա էր դասակարգային շահից: Դա ցույց տվեց նաև, որ հայ քաղաքական կուսակցությունները, չնայած «սոցիալ-դեմոկրատական միջազգային պատկանելությանը» և միմյանց միջև անողորք հակամարտությանը, էությամբ ազգային էին:

Հոկտեմբերի 14-ին Թիֆլիսում երեք հնչակյաններ, ինքնագոհության դիմելով, դաշունահարեցին Գոլիցինին: Վերջինս, չնայած ծանր վերքերին, ողջ մնաց: Դրանից օգտվելով՝ վրացի և ադրբեջանցի վերնախավը այցելեց փոխարքային և առողջության բարեմադրանքների հետ միաժամանակ իր գորակցությունը հայտնեց. «Դա նշանակում էր նրանց դարձնել սանձարձակ ու ստահակ, որ առաջին հերթին պիտի արտահայտվեին իբրև յարձակումն օրենքի հովանաւորութիւնից զրկւած հայութեան վրայ: Եւ այդ յարձակումն ապագայի երաժշտութիւն չդարձաւ, այլ օրւայ քաղաքականութեան խնդիր: 1905 թւի Փետրւարին կուլտուրական ասպետները ներկեցին իրանց ձեռքերը հայկական արիւնով»¹:

Ավարտելով Գոլիցինի հայատեցության թեման՝ ասենք, որ նա 1904թ. հունիսի 28-ին հեռացավ և այլևս չվերադարձավ. 1905թ. հունվարի 1-ին պաշտոնից ազատվեց՝ արժանանալով Նիկոլայ II-ի... երախտագիտությանը. «Կովկասյան երկրամասի օգտին» գործունեության համար:

Բայց ցարիզմի սևհարյուրյակային պահնորդները նրան դեռ երկար էին հիշելու և ափսոսանք հայտնելու: 1910թ. Սբ. Էջմիած-

¹Նշվ. աշխ., էջ 63:

նի գործը քննող դատախազը այսպիսի ցուցմունք տվեց դատական քննիչին. «Շիտակ և ուղղամիտ պետական գործչի ճիշտ հոտառութեամբ հանգուցեալ իշխ. Գոլիցինը հասկանում էր, որ Ռուսաստանը Կովկասում ունի մի ռիսերիմ և անհաշտ թշնամի - դա հայերն են, և Կովկասեան արդի փլուզումը ցույց է տալիս, թե ինչ յանցանք գործեց տեղական թուլամիտ ձերունական իշխանութիւնը, հրաժարւելով հանգուցեալ կառավարչապետի քաղաքականութիւնից»¹:

Ակնհայտ էր, որ Ռուսական կայսրության բանվորահեղափոխական շարժման «մայրաքաղաքը» Բաքուն էր, որի «քաղաքագլուխները» հայ բանվորներն էին: Որպես ապացույց նշենք մի քանի տվյալ. 1903թ. մարտի 2-ին կայացած ցույցի ժամանակ ձերբակալվեց 18 բանվոր, որից 11-ը՝ հայ, 5-ը՝ ռուս, 2-ը՝ հրեա, ապրիլի 27-ի ցույցում՝ 47 հոգի, որից 34-ը՝ հայ, 10-ը՝ ռուս, 2-ը՝ վրացի, 1-ը՝ հրեա²: Հավելենք նաև, որ ամբողջ հեղափոխական գրականությունը (թոուցիկներ, կոչեր, գրքեր ու գրքույկներ) հրատարակվում էր հայերեն ու ռուսերեն:

Հարց կարող է ծագել՝ հապա ադրբեջանցի բանվորները մասնակցություն չունեին: Ոչ: Իրենց անգրագիտության պատճառով նրանք զերծ էին հեղափոխական քարոզությունից և ազգությունից ելնելով՝ ականջալուր էին միմիայն բեկ-աղալար «հայրերին», որոնց հետաքրքրում էր լոկ հողային սեփականությունը: Ահա այս հետամնաց ու խավարամիտ, հեշտ կառավարելի բանվորների ու մանր առևտրականների զանգվածն էլ իշխանությունն սկսեց օգտագործել որպես հակակշիռ: Բաքվում տարածվեցին թուրքերեն թոուցիկներ, թե, իբր, հայերը ցանկանում են ցարին գահընկեց անել, իրենց միջից թագավոր ընտրել և կմորթեն բոլոր մուսուլմաններին, եթե նրանք իրենց չպաշտպանեն...

Իշխանությունը, ձգտելով ցարիզմի հիմքերը խարխլող դասակարգային պայքարի դեմն առնել, Բաքվում սերմանեց

¹Նշվ. աշխ., էջ 20:

²Նշվ. աշխ., էջ 71:

ազգային-կրոնական հակամարտություն:

1904թ. ադրբեջանցի մանր-մունր նավթարդյունաբերողները՝ իրենց նավթահանքերը պաշտպանելու պատրվակով, իշխանության հովանավորությամբ ստեղծեցին, այսպես կոչված, «դոչիների» սեփական զինված կազմավորումը, ինչին հայ նավթարդյունաբերողները պատասխանեցին «մաուզերիստների» ջոկատների ստեղծմամբ¹: Այսպիսով, Բաքվում ի հայտ եկան ոչ պետական զինված ուժեր:

1904թ. սկսված ռուս-ճապոնական պատերազմն արագացրեց ցարիզմի վախճանը: 1905թ. հունվարի 9-ին Պետերբուրգում գնդակահարվեց բանվորների ցույցը, որը հանգեցրեց հեղափոխության և որն անհապաղ ինքնատիպ արձագանք ունեցավ Բաքվում:

Խոսքը Անդրկովկասով մեկ հայ-թաթարական (իմա՝ հայ-ադրբեջանական) բախումների մասին է, որն սկսվեց Բաքվից: Դրա առիթն ու բուն պատճառները ներկայացնելու համար մենք հիմնվել ենք Դ.Անանունի աշխատության վրա, որը տողատակի ծանոթագրության մեջ նշում է. «Պատմում ենք իբրև ականատես»²: Այսինքն՝ հավաստիությունը կասկածից վեր է:

Բաքվում արդեն ձևավորվել էր ազգամիջյան հարաբերությունների մի իրավիճակ, երբ անհատին հասցված վիրավորանքն ընկալվում էր որպես անպատվություն ամբողջ ազգի հասցեին: Ամեն ինչ սկսվեց այն բանից, որ սպանվեց դաշնակցական ինքնապաշտպանական խմբի պարագլուխ, նորբայազետցի Միսաք Ենգոյանը: Այդ ոճրագործության մեջ կասկածանքով ձերբակալվել էր ադրբեջանցի Ադա-Բալան: 1905թ. հունվարի 12-ին, Պետերբուրգում բանվորների ցույցի գնդակոծությունից երեք օր անց, երկու հայ զինվոր նրան բանտից ուղեկցում են քննիչի մոտ: Ադրբեջանցին փախուստի փորձ է կատարում, և հայ զինվորները նրան գնդակահարում են:

Փետրվարի 6-ին, կիրակի, երբ Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկե-

ղեցու բակն ու շրջակայքը լի էին պատարագի եկած հայությամբ, սպանված ադրբեջանցու ազգական, քաղաքի հայտնի ավագակ ու գլխակեր Ադա-Ռիզա Բաբանը փորձում է վրեժ լուծել և կրակում է հայ զինվորներից մեկի վրա: Ամբոխը նրան բռնում է և հանձնում ռուս ոստիկանական պաշտոնյային: Բայց վերջինս փոխանակ ձերբակալվածին տեղամաս տանելու, մի քանի քայլ հետո ազատ է արձակում: Ավագակը հետ է վերադառնում ու նորից հարձակում գործում: Այս անգամ ամբոխը նրան լինչահարում է:

Նույն օրը երեկոյան «հարգված» ադրբեջանցու բազմաթիվ ազգականներն ու համախոհները կոտորում են 40 հայի: Ազգամիջյան ընդհարումը դադարում է միայն փետրվարի 9-ին, երբ հանկարծակիի եկած հայերը՝ Նիկոլ Դումանի գլխավորությամբ, կարողանում են կազմակերպվել և համարժեք պատասխան տալ:

Արդյունքը եղավ այն, որ երեք օրվա ընթացքում՝ փետրվարի 6-9-ը, սպանվեց 224 հայ, 41 ադրբեջանցի և 4 ռուս: Վիրավորվեց 95 հայ, 87 ադրբեջանցի, 38 այլազգի:՝ Հրկիզվեց 4 տուն, թալանվեց 176 առևտրական հաստատություն, արհեստանոց ու մասնավոր բնակարան, որից 136-ը պատկանում էր հայերին, 30-ը՝ ադրբեջանցիներին, մնացյալը՝ այլ ազգությունների: Ուշագրավ է, որ ոչ ոք չձերբակալվեց ու պատասխանատվության չենթարկվեց, չնայած քաղաքում կար 1223 ռուսական սվին:

Այժմ անդրադառնանք գործն ուսումնասիրած մեկ այլ հեղինակի՝ սենատոր Կուզմինսկուն: Նույն թվականի ապրիլի 13-ին նա կայսեր կարգադրությամբ ժամանում է Բաքու՝ կատարվածը պարզելու և հաշվետվություն ներկայացնելու առաքելությամբ: Այլապես սենատորն արձանագրում է. «Դրանք (ջարդերը - Խ.Դ.) ուղեկցվում էին զանգվածային սպանություններով, հրկիզումներով, կողոպուտներով և ի հայտ էին բերում զազանության ու դաժանության այնպիսի դրսևորումներ, որոնք հատուկ են միայն զազազած և ոչնչով չզսպվող ամբոխին»³:

¹ Монополистический капитал..., стр. 702.

² Դ.Անանուն, Ռուսահայերի ..., հտ. Գ, Վենետիկ, էջ 168:

³ Всеподданнейшая записка, содержащая главнейшие выводы отчета о произведенной в 1905 году, по Высочайшему повелению, сенатором Кузминским ревизии города Баку и Бакинской губернии, СПб, 1905г., стр. 1. Այս աշխատության բոլոր մեջբերումների թարգ. հեղ.:

Ապա սկսում է մանրակրկիտ կերպով, մեթոդաբար խորամուխ լինել ազգամիջյան ընդհարման մեջ: Նախ նկատում է. «Խանությունների անկումից և ռուսական տիրապետության հաստատումից հետո նրանց (հայերի - Խ.Դ.) դրությունը կտրուկ փոխվեց, նրանք դարձան մի տեսակ միջնորդներ ռուսական իշխանությունների ներկայացուցիչների և նվաճված ցեղի (ադրբեջանցիների - Խ.Դ.) միջև, կարողացան իրենց հանդեպ վստահություն արթնացնել և թույլտվություն ստացան ոչ միայն մասնակցելու զանազան կապալառությունների ու մատակարարումների, այլև ընդունվեցին պետական ծառայության մեջ»¹:

Ապա ավելացնում է. «...Արտաքնապես նրանց (հայերի և ադրբեջանցիների - Խ.Դ.) կյանքի պայմանները որքան էլ հաշտ թվան, այդուհանդերձ, մուսուլմաններին հատուկ մոլեռանդությունը ու դրամական և առևտրական տեսակետներից նրանց մշտական, ծանր կախվածությունը հայերից շարունակ արթնացնում է փոխադարձ անվստահություն և կոծկված թշնամանք... Դրամական և առևտրաարդյունաբերական հարաբերությունների ասպարեզում հայերը, որոնք զգալի թվաքանակով դարձել են խոշոր կապիտալիստներ, վերջին տարիներին Բաքվում իշխող դիրք են զբաղեցրել և իրենց ազդեցությանն են ենթարկել տեղի մուսուլման բնակչությանը: Դրա հետևանքով ստեղծված նյութական կախվածությունն ու տնտեսական և արդյունաբերական տեսակետից բավականին վառ արտահայտված հարստահարման պարբերական ռոտնությունները չէին կարող հայերի դեմ չհանգեցնել մուսուլմանների ուժգին չարացածությանը, ինչպես նաև նրանց վճռական ձգտմանը դուրս պրծնելու եկվոր և իրենց այլազգի ու այլադավան հայ բնակչության և տարեցտարի ահագնացող անտանելի լծից»²:

Կուզվինսկու այս մտայնության դրդապատճառը մենք քիչ ուշ ցույց կտանք:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 4:

² Նշվ. աշխ., էջ 5-6:

Սենատորը շարունակում է. «... Տնտեսական հարաբերությունների ասպարեզում մուսուլմաններն առաջնությունը զիջում են այլ ազգությունների ներկայացուցիչներին, որոնց թվում ակնառու տեղը պատկանում է հայերին՝ մուսուլմանների ձեռներեց և, անկասկած, ավելի կիրթ մրցակիցներին: Միակ ասպարեզը, որտեղ մինչ օրս մուսուլմաններն առաջնակարգ դերակատարում ունեն, Բաքվի նահանգի գյուղատնտեսությունն է, միայն այս ասպարեզում է, որ հայերի մասնակցությունը միանգամայն չնչին է և հարկ չկա դրա հետ դրականորեն հաշվի նստել: Հայերը, ինչպես նաև այլ ազգությունների ներկայացուցիչները բացի մուսուլմաններից ու մասամբ ռուսներից, տվյալ նահանգում խմբվում են գլխավորապես քաղաքներում և առհասարակ առևտրական ու արդյունաբերական գործունեության առավել աշխույժ կենտրոններում: Կապիտալների առավելագույն կենտրոնացման ոլորտը դեպի իրեն է ձգում ոչ միայն վաճառականության ներկայացուցիչներին. արդյունաբերությունն ընդհանուր և հատուկ գիտական իմացություն ունեցող մարդկանց կարիք է զգում: Եվ հայերը տեղի արդյունաբերության Բաքվի կյանքի գլխավոր նյարդի կարիքների համար լիուլի տրամադրում են գիտականորեն կրթված անձանց: Դրան զուգահեռ, հարկ է նշել բարձրագույն կրթություն ստացած մուսուլմանների չափազանց սղությունը, մուսուլման բժիշկներն ու ճարտարագետները եզակի են, այնինչ այդպիսի հայ անձինք մի քանի տասնյակ են: Տեղի արդյունահանող ու վերամշակող արդյունաբերության ոլորտում հատուկ գիտական իմացություններ պահանջող համարյա բոլոր պաշտոնները պատկանում են հայերին, ռուսներին, գերմանացիներին և կիրթ ազգությունների այլ ներկայացուցիչներին»¹:

Ահա՛ ճշմարտությունը. մի կողմից ադրբեջանցու ցեղային անլիարժեքությունը, անկրթությունը, թերզարգացածությունը՝ միախառնված զազանաբարո ազդեցիվության, հայի հանդեպ օրգանական մերժողության հետ, մյուս կողմից՝ հայի անուրանալի

¹ Նշվ. աշխ., էջ 17:

ստեղծարարությունը, քարից հաց քամելու ընդունակությունը, համախմբվածությունը՝ զուգակցված այն իդեալիստական մոլորության հետ, թե ապրում է ընդհանուր պետությունում:

Սակայն վերադառնանք Բաքվի դեպքերի ժամանակագրությանը:

Նախ, Դ.Անանունը կատարում է մի նուրբ դիտարկում, նկատում է, որ իշխանությունները «չեզոքանում էին առաջին երեք օրը, որ Ռուսաստանի ջարդերի համար մի խորհրդավոր և բնորոշ ժամանակամիջոց է: Կովոդներն իրենց տխուր արհեստը շարունակում էին մինչև հոգնածություն և ուժերի սպառում: Կովի մակընթացությանը հաջորդում էր նրա տեղատվությունը, որ ուժերի ու միջոցների հավաքումն էր նոր բախման համար»¹: Մենք չգիտենք, թե կոտորածի մեխանիզմին քաջածանոթ որ «ականավոր» ուղեղն է եռօրյա ժամկետում չմիջամտելու այս մտքին հանգել, բայց պարզ է, որ 1989թ. փետրվարի 28-ին Սումգայիթում սկսված հայոց սարսափելի ջարդի ժամանակ խորհրդային կենտրոնի կրավորական կեցվածքը այս տխուր «ավանդույթի» շարունակությունն էր:

Բախումից 10 օր անց՝ 1905թ. փետրվարի 18-ին, Բաքվի նորանշանակ գեներալ-նահանգապետ, իշխան Բ.Ամիրխանովին հրավիրում է հայ, ռուս և ադրբեջանական հասարակայնության ներկայացուցիչներին՝ ցանկանալով պարզել ընդհարման պատճառը: Ռուսներն ու ադրբեջանցիները մեղքն ամբողջովին բարդում են Դաշնակցության վրա, ինչին հակազդում են հայոց պատվիրակները: «Կասպից ընկերակցության» նախագահ Պողոս Ղուկասյանը, «Արամազդ» նավթարդյունաբերական ընկերության վարչության նախագահ, ճարտարագետ Աստվածատուր Վաչյանցը և Բորսայական կոմիտեի նախագահ, ճարտարագետ Մտեփան Թադիանոսյանը բացատրում են, որ ՀՅԴ գործունեությունն ուղղված է Թուրքիայի դեմ, Բաքվում Դաշնակցությունը զուտ ինքնապաշտպանություն է իրականացրել և իրենք չեն պատկերացնում,

¹ Դ.Անանուն, Ռուսահայերի ..., հտ. Գ, էջ 218:

թե ինչպես կարող են ներազդել այդ կուսակցության վրա:»

Եվ այստեղ դումայի պատգամավոր, նորածիլ ադրբեջանական կապիտալի ազդեցիկ ներկայացուցիչ, տնատեր Բարաֆիլ Հաջինը արտաբերում է մոգական խոսքեր, որոնք անչափ կարևոր են բոլոր նրանց համար, ովքեր ցանկանում են ըմբռնել հայաադրբեջանական փոխհարաբերությունների թե՛ անցյալի, թե՛ ներկայիս էությունը: Նա հայտարարում է. «Ի՞նչ արժեք ունի, թե հայերը վստահեցնում են, որ հեղափոխականները գործում են Թուրքիայի դեմ, այդ Թուրքիան հարազատ է Այսրկովկասի մահմեդականներին. ով գործում է Թուրքիայի դեմ՝ նա բնականաբար և Այսրկովկասի թուրքերի թշնամին է»²: Ահա՛ պատճառների պատճառը, ահա՛ պանիսլամիզմի դրսևորումը: Ադրբեջանցիները հրապարակավ իրենց հայտարարում էին Թուրքիայի դաշնակից, թուրքերի ցեղակից, այն թուրքերի, որոնք 1894-1896թթ. սրի էին քաշել հարյուր հազարավոր հայերի:

Միաժամանակ, հակահայկականության դրոշի ներքո, ադրբեջանցիները զորակցություն էին հայտնում ցարական իշխանությանը՝ ընդդեմ հայության, որը միակ խոչընդոտն էր պանիսլամիզմի գործնական իրականացման ճանապարհին: Պատահական չէ, որ Կուզմինսկուն այցելած ադրբեջանցիները նրան ասել էին. «...Թող զարգացնեն իրենց ուժերը բոլոր ուղղություններով, բայց և դրա մեջ արգելք չկանգնեն մուսուլմաններին, թող չձգտեն երկրի բարեկեցության բացառական տիրապետության, ինչպես և մուսուլմանների հոգևոր և տնտեսական ստրկացման»³: Իրենց ազգային անլիարժեքության այս հնարածին «բացատրությունը», ինչպես արդեն ընթերցողը տեսավ, տեղ գտավ սենատորի հաշվետվությունում:

Հայությունն ինչպիսի՞ դիրքորոշում պիտի որդեգրեր, երբ ամեն ինչ պարզ էր, ակնհայտ, որ իշխանության հայաստյաց քաղաքականության զինանոցում ի հայտ էր եկել հետամնաց, միջ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 233:

² Նշվ. աշխ., էջ 235:

նադարյան վայրենի բնագոյներով ներծծված ադրբեջանական խումանը: Մի տարր, որն անգիտակցաբար ներարկվելով պանիսլամիզմի գաղափարախոսությամբ, հրահրվելով ցարական իշխանության և բեկ-աղալարական դուրսաբծուկների կողմից՝ իր բոլոր դժբախտությունների, ազգեական թերարժեքության միակ պատճառ համարում էր հայերին:

Բաքվի զինված բախումն արագորեն տարածվեց Անդրկովկասով մեկ: Արդեն փետրվարի 20-ին ընդհարում տեղի ունեցավ *Երևանում*, որը կրկնվեց մայիսի 23-25-ին, սեպտեմբերի 18-ին, 1906թ. մայիսի 27-ին, հունիսի 8-9-ին: Հայ-ադրբեջանական բախումների ժամանակագրությունն ու աշխարհագրությունը այսպիսին էր. մայիսի 10-ին՝ *Նախիջևանում*, ապա՝ գավառներում (ինչի հետևանքով 15 հայկական գյուղեր հիմնովին ավերվեցին, 10-ը՝ կիսավերվեց, իսկ 19 գյուղ կորցրեց ունեցվածքի զգալի մասը), *Շուշիում*՝ օգոստոսի 16-30-ին, 1906թ. հուլիսի 12-22-ին, նորից *Բաքվում*՝ օգոստոսի 20-25-ին (ադրբեջանցիները հրկիզեցին 1894 նավթաբուրգ, և կառավարությունը 20 մլն ռ. վարկ տրամադրեց՝ կորուստը վերականգնելու համար), *Գանձակում*՝ նոյեմբերի 18-23-ին, *Թիֆլիսում*՝ նոյեմբերի 22-28-ին:

Ո՞րն էր բախումների հանրագումարը: Մոտավոր տվյալներով՝ հայերը քաղաքներում տվեցին 400-ից ավելի սպանված, ադրբեջանցիները՝ 300-ից ոչ պակաս, գյուղական բնակավայրերում զոհվեց 1100 հայ, ադրբեջանցի՝ 1300: Սակայն քանի որ հայությունն ավելի ունևոր էր, նրա նյութական կորուստն անհամեմատ մեծ էր՝ ավելի քան 43 մլն ռուբլի:

1905թ. ռուսական հեղափոխությունը ցարին ստիպեց զիջումների գնալ: Դրանցից մեկն այն էր, որ փետրվարի 26-ին վերականգնվեց Կովկասի փոխարքայությունը, Գոլիցինի փոխարեն նշանակվեց Ի.Վորոնցով-Դաշկովը, իսկ օգոստոսի 1-ի Մենատի որոշմամբ չեղյալ հայտարարվեց հայոց եկեղեցու ունեցվածքի բռնագրավման մասին 1903թ. օրենքը: (Մեր խեղճ ժողովուրդը դա կապեց նոր փոխարքայի «բարեհաճության» հետ, և բազմաթիվ

նորածին արու գավակներ կոչվեցին նրա անունով՝ *Վորոնցով*):

Ցարական բարեփոխումները մասնիկն էին «ձնհալի», որի նպատակն էր կասեցնել դրդոցով գառնիվայր գլորվող, տարեց-տարի թափ հավաքող հեղափոխության վիթխարի ձնագնդի ընթացքը: Չուզակցվելով աշխարհում կուտակվող իրադարձությունների հետ՝ այդ ընթացքն այնքան արագ էր, որ մեր շարադրանքին էլ է ստիպում դրվագային-արձանագրային լինել:

1905-1907թթ. հեղափոխությունը բաքվահայ կապիտալիստներին առանձնապես չանհանգստացրեց, նրանք չզիջեցին իրենց առաջնային դիրքերը նավթարդյունաբերությունում, առևտրում, արտադրական այլ ճյուղերում, սակայն «ապահովության» համար սկսեցին դրամագլուխներ ներդնել անշարժ գույքի մեջ և ֆինանսավարկային ոլորտում:

Ցանկանալով պատնեշ դնել գործադուլային շարժմանը, ինքնապահովվել՝ այլազգի նավթարդյունաբերողները նախաձեռնեցին «Միություն ընդդեմ գործադուլների - Բաքվի նավթարդյունաբերողների փոխօգնության ընկերություն» նոր կազմակերպության հիմնումը: Դժվար է ասել, թե դա ինչ հետևանքների կհանգեցնեք (մի բան ակնհայտ է՝ փողոց կշարտվեին գործադուլների մասնակցողները), բայց այդ ձեռնարկը խափանվեց այն պատճառով, որ Ալ.Մանթաշյանցի գլխավորությամբ՝ հայ նավթարդյունաբերողները հրաժարվեցին մասնակցել¹: Հրաժարվեց Ալ.Մանթաշյանցը, նա, ով զգալի կորուստներ էր ունեցել, բայց հրաշալի հասկանում էր, որ գործադուլային շարժման մղիչ ուժը իր ազգակիցներն էին:

Հեղափոխության «ձնհալը» արևելահայ բազմաբնույթ, խայտարդետ քաղաքական կուսակցությունների, հասարակական կազմակերպությունների, մտավորականության մեջ վերարթնացրեց ազգային միասնության գաղափարը, և նրանք հայացքներն ուղղեցին Արևմտյան Հայաստանին:

1908թ. հուլիսին Օսմանյան Թուրքիայում ընդունվեց նոր

¹ Монополистический капитал ..., стр. 714.

սահմանադրություն, ինչը «ձնհալ» էր խոստանում նաև հայությանը: Նույն թվականի դեկտեմբերի 10-ին ռուս կալվածատեր, ազգայնամուլ Վ. Պուրիշկևիչը Պետական դումայի ամբիոնից հայտարարեց. «Կովկասում ամենից պահպանողական, ամենից կայուն և հավատարիմ բնակչությունը մուսուլմաններն են: Եթե Կովկասում ռուսական իշխանությունը պիտի հենվի որևէ մեկի վրա՝ դա միայն մուսուլմաններն են, այսինքն այն բնակչությունը, որ Ռուսաստանի վերապրած դառը պահին ապստամբության դրոշ չի պարզել»¹:

1909թ. մարտին Կովկասի «հավատարիմ մուսուլմանների» ավագ ցեղակիցը Ադանայում իրականացրեց հայոց կոտորած, իսկ ինչո՞վ էր զբաղված ռուսական իշխանության «հավատարիմների» դրոշակակիրը՝ Բաքվի ադրբեջանցին: Նա 1911թ. հիմնեց «Մուսավաթ» («Հավասարություն») անմեղ անվամբ կուսակցությունը և սկսեց սպասել՝ կաթիլ առ կաթիլ ժողովելով վրեժխնդրությունը, անձպտուն սպասել:

Բալկանյան պատերազմում Թուրքիայի կրած պարտությունը նոր հույս արթնացրեց հայության մեջ, և Գևորգ Ե կաթողիկոսը 1912թ. նոյեմբերի 10-ի կոնդակով Պողոս Նուբարին նշանակեց Ազգային պատվիրակության՝ ըստ էության, ապագա Հայաստանի կառավարության ղեկավար:

1913թ. Ի. Վորոնցով-Ղաշկովը ցարին գրեց. «Ոչ միայն ռուսահայերը չեն ձգտում բաժանելու Ռուսաստանից, այլ նոյնիսկ թուրքահայերը յամառորեն փնտռում են նրա հովանաւորութիւնը, որ արդարութեամբ դատելով պէտք է ցոյց տրւի նրանց»²:

1914թ. հուլիսի 15-ին սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը, որի մահակով մսադացի մեջ ներքաշվեց 38 պետություն, այդ թվում՝ հայ ժողովուրդը: Հուլիսի 19-ին Գերմանիան պատերազմ հայտարարեց Ռուսաստանին, հուլիսի 21-ին՝ Ֆրանսիային, մեկ օր անց՝ Մեծ Բրիտանիային:

¹ «Кавказский запрос», СПб, 1908г., стр. 7-8.

² Գ. Անանուն, Ռուսահայերի ..., հտ. Գ, էջ 504:

Հոկտեմբերի 16-ին պատերազմի մեջ մտավ Թուրքիան, և ձևավորվեց մի կողմից՝ Գերմանական, Ավստրո-հունգարական, Օսմանյան կայսրություններից, մյուս կողմից՝ Ռուսական, Բրիտանական կայսրություններից ու Ֆրանսիայից կազմված մի խաչվածք, բայց խաչ հանվեց հայ ժողովուրդը:

Գործող բանակներում կռվում էր ավելի քան 29 մլն մարդ և 74 մլն զորահավաքվածներ: Սպանվեց 10 մլն մարդ, վիրավորվեց ավելի քան 20 միլիոն: Տոկոսային հարաբերությամբ ամենամեծ կորուստն ունեցավ հայ ժողովուրդը, որի 1,5 միլիոն ներկայացուցիչների ցեղասպանության ենթարկեց Թուրքիան: Բայց այդ անմեղ զոհերը տեղ չգտան վիճակագրության մեջ. ո՞վ պիտի հաշվի նստեր հայության հետ, որը պաշտոնապես պատերազմող կողմ չէր ճանաչվել...

Հայոց ցեղասպանությունն ավերեց ժողովրդի նկարագիրը, առաջացրեց բարդություններ, որոնցից մինչ օրս չենք կարողանում ձերբազատվել: Ի՞նչ կարող էր անել հայությունը՝ կամ կռվել ու զոհվել, կամ չկռվել, բայց միևնույն է՝ զոհվել, խոսել ու բողոքել...

Ցանկանալով ռուսական կառավարության ուշադրությունը հրավիրել իրենց տարաբախտ ճակատագրի վրա՝ 1916թ. մայիսի 23-26-ը Պետրոգրադում կազմակերպվեց Համառուսական հայկական համագումարը, որին մասնակցեցին շուրջ 60 բնակավայրերի ավելի քան 150 հեղինակավոր պատվիրակներ, որոնք ներկայացնում էին 97 քաղաքական ու հասարակական կազմակերպություններ: Բաքվահայության անունից, ի թիվս այլոց, հանդես էին գալիս նավթարդյունաբերողներ Պողոս և Աբրահամ Ղուկասյաններն ու նրանց եղբայր Հակոբը (ընթերցողը հիշում է, որ մենք խոստացել էինք վերջինիս առանձին անդրադառնալ): Ո՞վ կհավատա, թե այդքան տարաբնույթ կազմակերպությունների մեկուկես հարյուրյակ հայեր կարող էին ինչ-որ միասնական որոշում կայացնել և արդյունքի հասնել: Այն ամենն, ինչ ասվեց այդ համագումարում, նման էր ջարդված ժողովրդի ինքնակորույս զավակների ճիչի, որը պատկերավոր խոսքի չափանիշներով լավագույն

դեպքում արժանի էր տեղ գրավելու համաշխարհային հրապարակախոսության անթուղոգիայում, բայց՝ ոչ ավելին¹: Աշխարհամարտի գլխավոր գործող անձ Ռուսաստանը ոչ հնարավորություն, ոչ էլ ցանկություն ուներ ականջալուր լինելու հայերին:

Քաղաքական հակասությունների, սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի վատթարացման, մահ ու ավերի, ընդհանուր ճգնաժամի հետևանքով 1917թ. փետրվարի 23-ին Ռուսաստանում սկսվեց հեղափոխություն, իսկ մարտի 1-ին ստեղծվեց Ժամանակավոր կառավարություն, որը հռչակեց զանազան բարեփոխումներ, այդ թվում՝ ժողովրդավարություն և ազգային ինքնորոշում: Ցարական իշխանությունը տապալվեց, վիթխարի կայսրությունը երեքաց ու սկսեց փլուզվել, որի փլատակների տակ ամենից շատ տուժելու էր հայ ժողովուրդը, իսկ շահելու էին նրա հարևանները:

Ընթերցողն, անշուշտ, ուշադրություն դարձրել է, որ մենք մինչ հիմա ոչ մի բառ չենք ասել մի հիմնական ուժի մասին, որի անվանումն է *բոլշևիզմ*: Մարդկության պատմության մեջ առաջին անգամ ի հայտ եկավ մի քաղաքական հանրակցություն, որի համար բացարձակապես նշանակություն չունեին ազգային պատկանելությունը և որը բաղկացած լինելով ամենատարբեր ազգերի ներկայացուցիչներից՝ առաջ քաշեց դասակարգային շահը և համաշխարհային հեղափոխության գաղափարը: Դա մարդկային նոր ցեղատեսակ էր, որը հաստատելու էր իր իշխանությունը: Մեր շարադրանքն այսուհետ կշարունակվի այդ տեսակի ուղեկցությամբ:

1917թ. փետրվարյան հեղափոխությունը Ռուսաստանում ստեղծեց միանգամայն նոր իրավիճակ, որն իր անմիջական անդրադարձն ունեցավ Անդրկովկասում. *երկրամասում տարածքային հարցը դարձավ գերիշխող*, և իրադարձությունները սրընթաց զարգացում ապրեցին:

Նախ, գրեթե միանգամից ակնհայտ դարձան հայության խո-

ցելիությունը և դիրքերի թուլությունը, ինչը դիպուկ բնորոշեց սոցիալ-դեմոկրատ Բ.Իշխանյանը. «...Հայերը միակն են Անդրկովկասի տեղական ժողովուրդների մեջ, որոնք թվական բաժանումների և տերիտորիական ցրվածության վերաբերմամբ ամենաանպաստ պատկերն են ներկայացնում. աննպաստ ամենից առաջ ազգային-հասարակական համախմբման և ազգային-կուլտուրական առաջադիմության շահերի տեսակետից: Իսկ ժողովուրդների ինքնորոշման սկզբունքի արդի հաղթական մոմենտին այդ ցրվածությունը աննպաստ է նաև քաղաքացիական իրավունքների պաշտպանության և քաղաքական ծանրակշիռ պրոբլեմների հաջողակ լուծման տեսակետից»¹:

Ասվածի իմաստը հետևյալն էր: Ռուսական իշխանությունը հայության բնօրրան Արևելյան Հայաստանը կամ ավելի ստույգ՝ Երևանի նահանգը, տնտեսապես զարգացնելու մտադրություն չունեին, երկար տարիներ նա այստեղ ֆինանսատնտեսական ներդրումներ չէր կատարում, և պատճառը զուտ ռազմաքաղաքական էր: Արևելյան Հայաստանը մի տարածք էր, բուֆերային գոտի, որը ռուս-թուրքական կանխահաս առճակատման ժամանակ կվերածվեր ռազմական գործողությունների թատերաբեմի, հետևաբար ներդրումներ կատարելու կամ տնտեսական առաջընթաց ապահովելու իմաստ չկար: Ռուսաստանի համար տնտեսական տեսակետից շահավետ էին Թիֆլիսն ու Բաքուն: Դա հայությանն ստիպել էր սփռվել, տարրալուծվել ամբողջ Անդրկովկասի մեջ, ավելին՝ զրոյից ստեղծել Թիֆլիս* ու Բաքու և ապրելով ընդհանուր պետության մեջ՝ մոլորություն ունենալ, թե *իր ստեղծածը իրենն էր*: (Պատահական չէ, որ 1917թ. հոկտեմբերի 6-ին, Թիֆլիսում կայացած համահայկական համագումարի ժամանակ, Արամայիս Երզնկյանը* հուզված բացականչում էր. «Ո՞ւր է Բազվի և Թիֆլիսի խնդիրը: Ձեր լռությամբ ասում ենք, թե Բազուն թողնում ենք թուրքերին, իսկ Թիֆլիսը՝ Վրաստանին: Ո՞ւր անունից եք այդ պահանջը դուրս դնում, ո՞ր հայ ժողովուրդն է այդ իրավունքը ձեզ

¹ Բ.Իշխանյան, Վիճակագրական ..., էջ 73:

¹ Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920թթ.): Փաստաթղթերի և կյուրերի ժողովածու (կազմողներ՝ Ա.Վիրաբյան, Գ.Ավագյան, Ռ.Գրիգորյան, Ա.Գիրիմյան), Ե., 2004թ., 135-147:

տվել: Դեմոկրատիան չի կարող հանդուրժել, որ Բազուն ու Թիֆլիսը լինեն այս կամ այն ազգի, նրանք պիտի լինեն միջազգային: Այդ է դեմոկրատիայի պահանջը, իսկ այդ անել կարող ենք, եթե կանգնենք կանտոնալ տեսակետի վրա»¹):

Սակայն Ժամանակավոր կառավարության հոչակած ազգային ինքնորոշման սկզբունքը, ըստ էության՝ ապահարգանի կոչը, առաջին հերթին ենթադրում էր հողային, տարածքային հարցի լուծում:

Դա Անդրկովկասի երեք հիմնական ժողովուրդներին ստիպեց ինքնակազմակերպվել և գործի անցնել: Ադրբեջանցիները 1917թ. ապրիլին ստեղծեցին իրենց Ազգային խորհուրդը, որի զինված բազուկը Ելիզավետպոլում բանակած «Վայրենի դիվիզիան» էր:

Սեպտեմբերի 29-հոկտեմբերի 13-ը Թիֆլիսում կայացած համագումարում հայերն ստեղծեցին 35 հոգուց բաղկացած օրենսդիր մարմին՝ Ազգային ժողով և 15 հոգուց բաղկացած գործադիր մարմին՝ Ազգային խորհուրդ: Աշնանն արդեն գոյություն ուներ հայկական զինվորական անկուսակցական մի միություն, որի ջանքերով նոյեմբերի 12-ին կազմակերպվեց Հայկական կորպուսը՝ գեներալ Նազարբեկյանի գլխավորությամբ: Նոյեմբերի 21-ին Երևանում հրավիրվեց հայ զորականների համագումար (մասնակցեց 121 պատգամավոր՝ 68 սպա, 45 զինվոր, 8 բժիշկ), ինչի արդյունքում հայոց օրենսդիր և գործադիր մարմիններն ունեցան իրենց զինուժը:

Վրացիներն իրենց Ազգային խորհուրդը հիմնեցին նոյեմբերի 19-ին:

Հողային հարցը ի դերն հանեց բոլոր թաքուն հակասությունները: Հայոց առաջատար քաղաքական ուժը՝ Դաշնակցությունը, առաջադրեց մի ծրագիր, որը համահունչ էր Ռուսաստանի շահերին և լայն իմաստով փոխզիջումային էր. Բաքվի ու Թիֆլիսի նահանգները թողնվում էին ադրբեջանցիներին ու վրացիներին (չնայած մի քանի հարյուր հազար հայ ազգաբնակչության

¹ Համահայկական խորհրդակցություններ ..., էջ 199:

առկայությանը. այստեղից էլ անհամաձայնությունները այլ կուսակցությունների հետ), բայց հայապատկան էին ճանաչվում հայահոծ զանգվածներով տարածքները: Դրան կտրականապես դեմ էին ադրբեջանցիները. Ա.Շեյխ-Ուլ-Իսլամովի ծրագրով՝ անասնապահ ադրբեջանցին կարիք ուներ արոտատեղիների և, ոչ ավել, ոչ պակաս, ադրբեջանական պիտի լինեին բոլոր այդպիսի տարածքները (բոլշևիկների շնորհիվ նրանք հիմնականում կարողացան կենսագործել իրենց նպատակները): Վրացիները, չնայած չէին ցանկանում զիջումներ անել Լոռվա և Ախալքալաքի հարցում, բայց հայերի հետ ընդհանուր հայտարարի եկան:

Անդրկովկասի սահմանաբաժանման խնդիրը քննարկվեց Ժամանակավոր կառավարության տեղական մարմնի՝ Հատուկ կոմիտեի հանձնաժողովում, բայց քանի որ ադրբեջանցիները դեմ եղան՝ այն լուծում չստացավ:

Ինչպես նշում է Դ.Անանունը. «Վարչական բաժանումների շուրջը ստեղծված հայ-թուրքական յարաբերությունները կարելի է նմանեցնել ընտանեկան բաժանման հետ, երբ եղբայրներից մեկը (ներկայ դեպքում հայը) կամենում է առանձին օջախի տեղ դառնալ, իսկ միւսը խոչընդոտներ է յարուցանում դրա դեմ, կամ եթե տալիս է իր համաձայնությունը՝ ապա այն պայմանաւորում է այնպիսի հանգամանքներով՝ որ եղբայրը միշտ մնայ անհրապոյր խրճիթի բնակիչ»¹:

Հոկտեմբերի 25-ին «ժողովուրդների առաջնորդը» Պետրոգրադում իրականացրեց բոլշևիկյան հեղաշրջում, ինչի հետևանքով սկսվեց քաղաքացիական պատերազմ, և Ռուսաստանը հայտնվեց մի իրավիճակում, որը կարելի է բնութագրել երկու բառով՝ լիակատար քառու:

Հոկտեմբերի 26-ին հոչակվեց «Խաղաղության մասին դեկրետը», և պատերազմից հոգնած զինվորներն սկսեցին զանգվածաբար լքել ռազմաճակատները: Գերմանիայի մտադրությունն իրականացավ:

¹ Դ.Անանուն, Ռուսահայերի ..., հտ. Գ, էջ 646:

Հոկտեմբերի 27-ին բոլշևիկների Բաքվի կոմիտեն՝ Ստ.Շահումյանի գլխավորությամբ, չկարողացավ օրենսդրական ճանապարհով իշխանության անցնել, բայց ոտքի հանեց բանվորներին ու զինվորներին և նոյեմբերի 2-ին հռչակեց Անդրկովկասում առաջին խորհրդային հանրապետության ստեղծումը:

Դեկտեմբերի 5-ին Երզնկայում կնքվեց զինադադար, և ռուսները թողեցին ռազմաճակատը: Առիթից օգտվելով, վխտացող թուրք գործակալների ու լրտեսների թելադրանքով՝ ադրբեջանցիները Շամխոր, Ելիզավետպոլ, Եվլախ և մյուս կայարանները վերածեցին թակարդների: Տուն դարձող ռուս զինվորներով գնացքները կանգնեցվում էին, և ադրբեջանական խուժանը պահանջում էր զենքն ու զինամթերքը թողնել: Այդ ձևով ադրբեջանցիներին հաջողվեց մինչև ատամները զինվել և ձեռնամուխ լինել Մեծ Թուրան ստեղծելու գաղափարի իրականացմանը: Գաղափար, որին խոչընդոտում էր մի «տարր»՝ բնաջնջման ենթակա հայ ժողովուրդը:

Անդրկովկասը ոտք դրեց 1918 թվական: Մի տարեթիվ, որն արևելահայության համար դառնալու էր պարտությունների ու հաղթանակների, կորուստների ու նվաճումների, ցեղասպանության ու վերապրումի խորհրդանիշ:

Մի տարեթիվ, որը ծնեց ազգամիջյան հակամարտություն, ինչի լուծումով հայությունն զբաղված է այսօր:

ՎԱՄՆ ԲԱՔՎԱՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ

Ստորև կշարադրենք մի ցեղասպանության պատմություն, որ իրականացրել են ադրբեջանցիներն ու թուրքերը և որը Մեծ եղեռնի ուղղակի շարունակությունն էր:

Դա անելու համար մեծի մասամբ հիմնվել ենք երկու անվիճարկելի սկզբնաղբյուրների վրա. մեկը 2003թ. ՀՀ Ազգային արխիվի լույս ընծայած «Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920թթ.»: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու» գիրքն է (հրատարակության հովանավոր՝ ՀՀ նախագահի տիկին Բ.Քոչարյան, խմբագիր՝ Ա.Վիրաբյան, կազմողներ՝ Ս.Միրզոյան, Ա.Ղազիյան), մյուսը՝ Բաքվի Հայոց ազգային խորհրդի քարտուղար, խորհրդին առընթեր հարցաթերթիկային հանձնաժողովի նախագահ Բախշի Իշխանյանի 1920թ. Թիֆլիսում հայերեն և ռուսերեն հրատարակած «Բազուլի մեծ սարսափները: Անկետային ուսումնասիրություն սեպտեմբերեան անցքերի 1918թ.» վիճակագրական աշխատությունն է:

Նախքան 1918թ. սեպտեմբեր հասնելը, հարկ է պատկերացում կազմել Ռուսաստանում և մասնավորապես Անդրկովկասում տիրող իրավիճակի մասին, քանզի չի կարելի երևույթը դիտարկել իրադարձությունների ընդհանուր ուղեծրից դուրս:

Բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո, 1917թ. նոյեմբերի 15-ին, Թիֆլիսում Ե.Գեգեչկորիի գլխավորությամբ կազմավորվեց Անդրկովկասյան կոմիսարիատ՝ գործադիր մի մարմին, որի նպատակն էր պահպանել երկրամասի ինքնուրույնությունն ու ամբողջականությունը: Դա մի փորձ էր՝ ստեղծելու Անդրկովկասյան պետություն, և դժվար է ասել զարգացումներն ինչ ընթացք կստանային, եթե ադրբեջանցիները չընթանային «պետական դաւաճա-

նի շաւղով»¹:

Գերմանիայի կողմից ռուս իրականության մեջ ներդրված Վ.Լենինը պետք է արդարացներ հույսերը, և նա արագորեն սկսեց «հատույց» տալ: 1917թ. դեկտեմբերի 2-ին Բրեստում զինադադար կնքվեց Խորհրդային Ռուսաստանի և Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Բուլղարիայի, Թուրքիայի միջև: Ռուսաստանը դուրս եկավ Անտանտից և դեկտեմբերի 9-ին սկսեց խաղաղության շուրջ բանակցություններ վարել: Ստանալով «դիրքային առավելություն»՝ հակաանտանտյան դաշինքն ակտիվացավ, այդ թվում և՛ Թուրքիայի կրտսեր եղբայր ադրբեջանցին:

Արդեն 1918թ. հունվարի կեսերին հազարավոր ադրբեջանցիների զինյալ հրոսակախմբեր Թիֆլիսի ու Ելիզավետպոլի միջև ընկած երկաթգծի հատվածում հարձակումներ իրականացրին ռուսական զորամասերի վրա, գազանաբար սպանեցին բազմաթիվ ռուս զինվորների և խլեցին 15 հազար հրացան, 70 գնդացիք, ավելի քան 20 հրանոթ ու վիթխարի քանակությամբ ռազմական հանդերձանք: Կտրեցին նաև Բաքու-Ելիզավետպոլ երկաթգիծը և սկսեցին մեթոդաբար ոչնչացնել հայ ուղևորներին, հատկապես՝ ռազմաճակատներից վերադարձող զինվորականներին: Ռուսական զորամասերի հետ բախումներում հաջողությունների հասնելով, ավելի ու ավելի համարձակություն ձեռք բերելով՝ ադրբեջանցիները Ելիզավետպոլում ու Բաքվի նահանգի գերակշիռ մասում իշխանությունը նվաճեցին:

Խախտելով Երզնկայում կնքված զինադադարը՝ Թուրքիան 7 հետևակային դիվիզիաներով (շուրջ 25 հազ. մարդ, գլխավոր հրամանատար՝ Մեհմեդ Վեհիբ-փաշա) լայնածավալ հարձակում սկսեց Էրզրումի, Վանի և Սև ծովի ուղղություններով: Նույն օրը նրանք գրավեցին Երզնկան, իսկ փետրվարի 11-ին՝ Տրապիզոնը:

Փետրվարի 18-ին ավստրո-գերմանական զորքերը հարձակում ձեռնարկեցին ամբողջ ռազմաճակատի երկայնքով, իսկ փետրվարի 23-ին բոլշևիկյան իշխանությանը ներկայացվեց վերջ-

¹ Գ.Անանուն, Ռուսահայերի ..., հտ. Գ, էջ 674:

նագիր, որով վիթխարի տարածքներ պիտի անցնեին Գերմանիային ու նրա դաշնակիցներին: Նույն օրը լույս փետրվարի 24-ի գիշերը բոլշևիկները որոշում կայացրին՝ անհապաղ ընդունել վերջնագրի պահանջները, և մարտի 3-ին ստորագրվեց Բրեստի ստորագուցիչ դաշնագիրը:

Ճիշտ այդ նույն ժամանակ Բաքվում տեղի ունեցան իրադարձություններ, որոնք իրենց անջինջ կնիքն էին թողնելու հայ-ադրբեջանական փոխհարաբերությունների հետագա ընթացքի վրա:

Քաղաքում իշխանությունը թե՛ պաշտոնապես, թե՛ փաստացիորեն պատկանում էր բոլշևիկներին՝ Ստ.Շահումյանի գլխավորած Բաքվի կոմունային: Մենք արդեն ասել ենք, որ բոլշևիկությունն էությանբ ապագային, դասակարգային պայքարի և պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի սկզբունքների վրա հիմնված երևույթ էր: Պատահական չէ, որ կոմունայի ղեկավար կազմի մեջ մտնում էին ինչպես հայեր (Ղորղանյան, Կարինյան, Հովսեփյան, Ավագյան, Ամիրյան, Բորյան, Միկոյան, Ստամբուլցյան, Աղամիրյան, Կոստանոյան), ռուսներ (Ֆիոլետով, Կոզանով, Ա.Բոգդանով, Ս.Բոգդանով, Սոլնցև, Միշնե, Մետակսա, Ջնին, Կոլեսնիկովա, Մալիգին, Պետրով, Պոլուխին, Բերգ, Գաբիշև, Բասին, Սուխարցև), վրացիներ (Ջափարիձե, Նիկոլաշվիլի), այնպես էլ ադրբեջանցիներ (Ազիզբեկով, Նարիմանով, Վեզիրով):

Կոմունան ուներ իր զինված ուժերը՝ Կասպից ծովի ռազմական նավատորմ, ավիացիոն զունդ, հրետանային ու հետևակային զորամասեր, որոնց հրամանատարն էր... ցարական զենեղալմայոր Հակոբ Գերասիմի Բագրատունին* (1878-1943թթ.): Այժմ քիչ մանրամասնենք այս մարդու մասին, որովհետև ցանկանում ենք մեր ժողովրդին «վերադարձնել» նրա հերթական անարդարացիորեն մոռացության մատնված զավակին:

Մինչ ընթանում էին լարված բանակցությունները, Պետրոգրադից Բաքու ժամանեց զենեղալ Հ.Բագրատունին: Նա ծնվել էր Ախալցխայում, ժառանգական ազնվականի ընտանիքում: Ավարտելով Կինի ռազմական ուսումնարանը, գլխավոր շտաբի

Նիկոլայան ակադեմիան՝ 1900-1904թթ. հետախուզական աշխատանք էր կատարել Պարսկաստանում, 1904-1905թթ. մասնակցել էր ռուս-ճապոնական պատերազմին, 1908-1914թթ. ծառայել էր Թուրքեստանի ռազմական շրջանում, եղել այդ շրջանի շտաբի 4-րդ (հետախուզական) բաժնի պետ, գիտառազմական և հետախուզական գաղտնի առաջադրանքներ կատարել Մոնղոլիայում, Տիբեթում, Կորեայում, Աֆղանստանում, Միջին Ասիայում: Հ.Բագրատունին Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ կոմեդ էր Հարավարևմտյան և Արևմտյան ռազմաճակատներում, եղել էր 1916թ. ավստրո-գերմանական ճակատի նշանավոր ճեղքումն իրականացրած գեներալ Ա.Բրուսիլովի 8-րդ բանակի շտաբի պետը: 1917թ. հունիսի 15-ից փոխադրվել էր գլխավոր շտաբ, արժանացել գեներալ-մայորի կոչման, իսկ հոկտեմբերի 25-ին նշանակվել Պետրոգրադի ռազմական շրջանի գլխավոր հրամանատար: Ժամանակավոր կառավարության տապալումից հետո՝ բոլշևիկները նրան ձերբակալեցին, երեք ամիս բանտարկված պահեցին, բայց գնահատելով զինվորականի անուրանալի պրոֆեսիոնալիզմը՝ ազատ արձակեցին, և Լենինի հանձնարարությամբ Հ.Բագրատունին ճանապարհվեց Բաքու ու ստանձնեց Կոմունայի զինված ուժերի հրամանատարությունը¹:

Բաքվում մյուս իրական ուժը Հայոց ազգային խորհուրդն էր, որը հայ ազգաբնակչության ճնշող մեծամասնության առաջնորդն էր: Նրա իրավասության ներքո էին եկեղեցին ու Մարդասիրական ընկերությունը, նրան էին ականջալուր լինում հայոց կապիտալի, մտավորականության ներկայացուցիչները, բոլոր նրանք, ովքեր ներքաշված չէին դասակարգային կամ քաղաքական պայքարի մեջ:

Ազգային խորհրդի պատվավոր նախագահն էր Շամախվո և Բաքվի թեմի առաջնորդ Բագրատ եպիսկոպոս Վարդագարյանը: Կարդալով նրա ստորագրությամբ բազմաթիվ փաստաթղթեր՝ մեզ զարմացնում էր այդ մարդու տոկունությունը, աննկուն կամքը, և անպատասխան էր մնում մի հարց՝ ինչպե՞ս է հոգևոր հայրը

դիմացել ու չի խելագարվել՝ սեփական աչքերով տեսնելով իր հոտի ջարդը:

Ազգային խորհրդի նախագահն էր նավթարդյունաբերողների եղբայր Հակոբ Ղուկասյանը: Խորհրդի գործերի կառավարիչն էր... փաստաբան Հակոբ Մանանդյանը: Այո, այո, ապագա ակադեմիկոսը, հայոց գիտական մտքի ամենաականավոր դեմքերից մեկը: Ուսանելով Ենայի, Լայպցիգի, Ստրասբուրգի համալսարաններում և ստանալով փիլիսոփայության դոկտորի գիտական աստիճան, ավարտելով Պետերբուրգի համալսարանի արևելյան լեզուների ֆակուլտետը՝ նա վերադառնում է Թիֆլիս ու Հայաստան, սակայն ժամանակը պատրաստ չէր ընդունելու նրա գիտելիքները: Ապրուստի տարրական միջոցներ վաստակելու համար Հ.Մանանդյանը 1909թ. Դորպատի (Տարտու) համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետում էքստերն քննություններ է հանձնում և ստանալով երդվյալ հավատարմատարի կոչում՝ նույն թվականի ամառվանից հաստատվում է Բաքվում, զբաղվում փաստաբանությամբ և մարդավայել կյանքով ապրում: Երբ նայում ես թախծալի աչքերով նրա լուսանկարներին, սկսում ես հասկանալ թախիժն ու խորհել, թե ինչու էր 1923թ. գրած նամակներից մեկում մեր ժողովրդին այսպես որակում. «... որը վիրավոր ու տանջված է, ինչպես ոչ մի այլ ժողովուրդ աշխարհում»:

Վերջապես, խորհրդի քարտուղարն էր Բախշի Իշխանյանը, որի անձին ու գործունեությանը կանդրադառնանք համապատասխան տեղում:

Հայոց Ազգային խորհուրդն ուներ իր զինված ուժերը՝ 2-րդ պահեստային հայկական հետևակային գունդը, մեկ հրետանային մարտկոց և խմբապետ Համազասպի (Համազասպ Սրվանձտյան) ջոկատը:

Բաքվի երրորդ իրական ուժն, անշուշտ, աղբբեջանցիներն էին՝ ի դեմս Մուսուլմանական ազգային խորհրդի, «Մուսավաթ» կուսակցության և Վայրի դիվիզիայի:

¹ Ե.Գեղամեանց, Տաճիկները Կովկասում և Բագուի անկումը, Բաքու, 1919թ., էջ 36-38:

¹ Լ.Բաբայան, Վ. Հակոբյան, Հակոբ Մանանդյան, Ե., 1974թ., էջ 22:

Հարկ է նշել, որ Բաքվի կոմունայի և ադրբեջանցիների միջև գոյություն ունեին խոր, օրավուր սրվող հակասություններ: Բանն այն է, որ պանթյուրքիզմի գաղափարախոսությամբ տոգորված, թուրքական լրտեսների ու գործակալների կողմից ուղղորդվող, գերմանա-թուրքական բանակների ռազմական հաջողություններով ոգևորված բեկ-աղալարական խոշոր հողատիրական վերնախավի համար բոլշևիկներն ուղղակի սպառնալիք էին: Վերջիններս ոչ միայն խոստանում էին հողը գյուղացուն տալ, այլև ստեղծում էին մի նոր պետականություն, որի գերիշխանությանը կենթարկվեին նաև ադրբեջանցիները:

Դա հանգեցրել էր պայթյունավտանգ իրավիճակի և հղի էր ծանր հետևանքներով, ինչն էլ, ի վերջո, տեղի ունեցավ:

Ռուսական Արևմտյան ռազմաճակատից, Պարսկաստանից ու Հյուսիսային Կովկասից Բաքվում կուտակվել էին շուրջ 10 հազար հայ զինվորներ, որոնց մի մասը ձգտում էր Կովկասյան ռազմաճակատ, իսկ մյուս մասը պարզապես տուն էր ուզում հասնել: Սակայն ճանապարհները կտրված էին, և Բաքու-Թիֆլիս երկաթուղու ամբողջ երկայնքով հայության բացեիքաց սպանդ էր իրականացվում:

Կիսաքաղց, կիսամերկ հայ զինվորների այդ զանգվածին կերակրելու, ապաստան տալու ի վիճակի չէին ոչ Հայոց ազգային խորհուրդը, ոչ Մարդասիրական ընկերությունը: Օգտվելով այս հանգամանքից՝ Բաքվի կոմունան, բարձր աշխատավարձեր առաջարկելով, սկսեց հայ զինվորներին հավաքագրել սեփական զինուժի մեջ: (Բոլշևիկները հայ զինվորներին վճարում էին ամսական 800ռ., զումարած 75-ական ռ.՝ ընտանիքի ամեն անդամի համար և ապահովում էին պարենով¹): Կոմունային որտեղից փող. Լենինը շատ լավ հասկանում էր Բաքվի նավթի արժեքը (Սո.Շահումյանից հեռագրով նունիսկ նավթ էր պահանջում) և դրամական միջոցներ չէր խնայում: Կիսաքաղց հայ զինվորներից շատերը ստիպված համալրեցին կարմիր բանակի շարքերը:

Տեսնելով օրավուր ահագնացող իրավիճակը՝ Հայոց ազգային

խորհուրդը քանիցս նախազգուշացրեց Մուսուլմանական ազգային խորհրդին և «Մուսավաթին», նրանց հորդորելով բացել ճանապարհները և թույլ տալ, որ հայ զինվորների զանգվածն անարգել հեռանա: Սակայն ադրբեջանցիներն ականջալուր չեղան, որովհետև, ըստ նրանց, այդ նույն զինվորները կովելու էին Կովկասյան ռազմաճակատում՝ թուրքերի դեմ: Բոլոր նախապայմաններն ստեղծվել էին արյունահեղ բախման համար, և առիթը չուշացավ:

1918թ. մարտի սկզբին Լենքորանում պատահաբար ինքնասպան եղավ Հաջի Ջեյնալ-Աբդին Թաղինի որդին՝ մուսուլմանական Վայրի դիվիզիայի սպան: Այդ գորամիավորման 43-48 հոգանոց զինված պահակախումբը դին դրեց Ավետյան եղբայրներին պատկանող «Էվելինա» նավի վրա և տեղափոխեց Բաքու: Սակայն նավի վրա պահակախումբը գնդակահարեց մի քանի բոլշևիկ զինվորների: Երբ Վայրի դիվիզիայի ջոկատը դին հանձնեց Թաղինին (ի դեպ, վերջինիս կինը ռուս էր) և բարձրացավ նավ՝ հետ դառնալու համար, խորհրդային իշխանությունը զինաթափեց նրան: Այս հանգամանքը վրդովմունք առաջացրեց մուսուլմանական բնակչության մեջ, իսկ «Մուսավաթը» հայտարարեց, թե խլված զենքը պիտի վերադարձվի, այլապես ոտքի կհանի ազգակիցներին: Կոմունայի և «Մուսավաթի» միջև սկսվեցին բանակցություններ, ընդ որում, Հայոց ազգային խորհուրդը կողմերին հաշտեցնելու համար եռանդորեն խաղաղարար միջնորդական դեր էր ստանձնել: Ավելին, Ազգային խորհուրդն առաջարկեց խլած հրացանների փոխարեն իրեն պատկանող զենքը տալ, միայն թե վերջ դրվի միջադեպին: Սակայն ամեն ինչ զուր անցավ. հակասությունները սկզբունքային արմատներ ունեին, և երկու կողմն էլ անդդրվելի էին:

Գեներալ Հ.Բագրատունին քաղաքի հայկական հատվածը տրոհեց տեղամասերի, նշանակեց դրանց պետեր, սահմանեց հավաքակետեր, ուր հարկ եղած դեպքում պիտի ժողովվեին տեղամասերի զինյալները: Բացի այդ, նա քաղաքի արվարձաններում գորամասերի ու հրետանու համար ընտրեց դիրքեր, որպեսզի ընդհարման դեպքում ուժակոծվեին շրջակա ադրբեջանական

¹ Ե.Գեղամեանց, Տաճիկները Կովկասում ..., էջ 115:

գյուղերից քաղաք տանող ճանապարհները և կասեցվեցին աղբի քանակների մուտքը Բաքու:

Ինչպիսի դիրքորոշում որդեգրեց Հայոց ազգային խորհուրդը. այն ոչ մի ցանկություն չունեի միջամտելու կոմունայի և աղբի քանակների միջև օրեցօր սպասվող զինված բախմանը: Ավելին, խորհուրդը հանդես եկավ պաշտոնական հայտարարությամբ, որով լիակատար չեզոքություն հռչակեց (ինչի համար, ի դեպ, խորհրդային իշխանությունը մարտի 21-ին Ազգային խորհրդին վերջնագիր ներկայացրեց հայկական գործադատությունները ցրելու և բուն խորհուրդը լուծարելու պահանջով):

Բոլշևիկյան իշխանության և «Մուսավաթի» միջև բանակցությունների վերջնաժամկետ էր նշանակված մարտի 17-ի երեկոյան ժամը 6-ը: Սակայն չսպասելով այդ ժամկետի ավարտին, ժամը 5-ին աղբի քանակները, որոնց շարքերում կային Նարգեն կղզու գերությունից փախած գերմանացի ու թուրք սպաներ և ասկյարներ, իրենք նախահարձակ եղան ու ռազմական գործողություններ սկսեցին:

Աղբի քանակների համար արդյունքը ողբալի եղավ: Խորհրդային զինուժը բարիկաղներ էր կառուցել, խրամատներ փորել և փողոցները երկայնքով մեկ կրակի տակ էր պահում: Կասպից ծովի նավատորմը ուժահարեց քաղաքի աղբի քանակական հատվածը, ինչի հետևանքով տարբեր մասերում հրդեհներ բռնկվեցին, ավերվեց նաև մուսուլմանական «Իսմայիլիյե» շենքը, որտեղ գտնվում էր աղբի քանակական շտաբը:

Չինված ընդհարումը տևեց երկու օր ու զիջեր և ավարտվեց աղբի քանակների լիակատար պարտությամբ: «Մուսավաթի» պարագլուխների մեծ մասը փախավ Ելիզավետպոլ, իսկ ոմանք էլ թաքնվեցին քաղաքամերձ աղբի քանակական գյուղերում: Տարբեր տվյալների համաձայն, երկու կողմերի կորուստները այսպիսին էին. աղբի քանակներ՝ 700-2000 սպանված, բոլշևիկներ (ոմաներ ու հայեր)՝ 300-1200 հոգի¹:

¹ Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920թթ.: Փաստաթղթերի և կյութերի ժողովածու, Ե., 2003թ., էջ 260-263:

Ինչո՞վ էր զբաղված Հայոց ազգային խորհուրդը: Ժամանակակցի աչքերով գուցե տարօրինակ թվա, բայց խորհուրդը... բոլշևիկներից թաքցրեց, ապաստան տվեց 20 հազար աղբի քանակներ (13 հազարին՝ հասարակական շենքերում, 7 հազարին՝ սեփական տներում)², որոնց թվում էին նաև նավթարդյունաբերողներ Զ.Թադիևը և Շ.Ասադուլանը: Ընդ որում, Ստ.Շահումյանը հաշվեհարդարից փրկեց Բեհբութ խան Ջիվանշիրին, որը 6 ամիս անց իր «երախտագիտությունն» արտահայտեց հայերին:

Մարտի 27-ին Թադիևը հանդես եկավ հետևյալ հայտարարությամբ (տպագրվել է Թիֆլիսի «Ջնամյա տրուդա» թերթի մարտի 29-ի համարում). «Բաքվում հանդարտություն է տիրում: Երկրամասի բարգավաճման շահերից ելնելով ես անձամբ պարտքս եմ համարում ի լուր ամենքի հայտարարել, որ Բաքվի իրադարձությունները հայ-թաթարական բախումների բնույթ չեն կրել: Կոիվների ամբողջ ընթացքում թաթարները վնաս չեն տվել թաթարական թաղամասերում բնակվող հայերին: Իսկ հայկական հատվածը փրկեց և օթևան տվեց ավելի քան 14.000 մուսուլմանների, որոնց վերադարձրեցին պարսից հյուպատոսի միջոցով: Չայն եմ բարձրացնում հոգուտ ամենուրեք ամեն տեսակ հաշվեհարդարների և թշնամական գործողությունների անհապաղ դադարեցման: Ենթադրելով, որ սա համապատասխանում է ընդհանուրի շահերին, շատ եմ խնդրում ձեզ ամեն կերպ աջակցել բնակչության շրջանում խաղաղության և հանդարտության պահպանմանը: Թող բոլորն անցնեն իրենց խաղաղ զբաղմունքներին»²:

Ո՞րն էր աղբի քանակների հանդեպ բաքվահայության այդպիսի մարդասիրության պատճառը: Նախ, նրանք չէին հավատում բոլշևիկյան իշխանության հարատևմանը, երկրորդ, շուրջ 70 տարի ապրել էին աղբի քանակների հետ կողք կողքի, իրենք էին քաղաքը քաղաք դարձրել, վիթխարի ձեռքբերումների հասել մարդկային գործունեության գրեթե բոլոր ոլորտներում և, բնականաբար, գի-

² Նվ. աշխ., էջ 158-161:

² Նվ. աշխ., էջ 21: Ռուս. թարգ. հեղ.:

տակցում էին, որ դեռ պիտի ապրեն ադրբեջանցիների հետ:

Բաքվի բուլճնիկյան կոմունան մի նախաձեռնություն էլ դրսևորեց. ձևավորեց զինվորական միավորում, որը Բաքվից ռազմերթով պիտի շարժվեր Ելիզավետպոլ և այնտեղ վերջ տար ջարդված ադրբեջանցիների քաղաքական պարագլուխներին՝ «Մուսավաթին» և Մուսուլմանական ազգային խորհրդին:

Սակայն դա չիրականացվեց. չիրականացվեց այն պատճառով, որ Բաքվի ճակատագիրը լուծվում էր այլ տեղերում...

Բրեստի դաշնագրի 4-րդ հոդվածով ռուսական զորքը պետք է թողներ Արդահանի, Կարսի վիլայեթները և Բաթումի շրջանը: Փետրվարի 10-ին ստեղծված Անդրկովկասյան սեյմը մարտի 1-ին Տրապիզոնում բանակցություններ սկսեց թուրքերի հետ: Դրանք տարօրինակ բանակցություններ էին. մի կողմից թուրքական պատվիրակության ղեկավար Ռաուֆ-բեյը «Անդրկովկասյան պետության» հետ բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելու հավաստիացումներ էր շոայլում, մյուս կողմից՝ թուրքական բանակը, մահ ու ավեր սփռելով, բնաջնջելով հայ ազգաբնակչությանը, առաջ էր շարժվում՝ ստիպելով բանակցություններում զիջումներ անել և ընդունել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը: Մարտի 6-ին թուրքերը գրավեցին Արդահանը, 12-ին՝ Էրզրումը:

Մարտի 31-ին Անդրկովկասյան սեյմի նիստում դրվեց Թուրքիայի դեմ պատերազմը շարունակելու-չշարունակելու հարցը: Ելույթ ունեցավ նաև Ս.Հարությունյանը, որը մասնավորապես ասաց. «Նրանք (թուրքերը - Խ.Դ.) մեզ ասում են՝ ընդունեք Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, այսինքն՝ տվեք երեք սանջակները, և ակամայից հարց է ծագում՝ կբավարարվի՞, արդյոք, այդ պետությունը երեք սանջակով, թե՞ առաջ կշարժվի և կիրականացնի իր վաղեմի երազանքը՝ Կոստանդնուպոլիսը Բաքվի հետ մուսուլմանական համատարած զանգվածով միավորելու ծրագիրը, մի ծրագիր, որը նա կատարել է բազում դարերի ընթացքում, վերջին հարյուրամյակների ընթացքում՝ քայլ առ քայլ, օրեցօր, բոպե առ բոպե:

Ուլքե՞ր են մնացել այդ տարածության մեջ, որոնք խանգարում են այդ պետությանը վերջնականապես կատարելու իր ծրագիրը: Մնացել են երկու փոքր ժողովուրդ՝ վրաց և հայ ժողովուրդները ու չնչին քանակությամբ ասորիներ: Համատարած մուսուլմանական ծովին այս ժողովուրդների հախից գալը հեշտ է, հատկապես այնպիսի պետության համար, որի պայքարի կերպը կոտորածն է, որը կարող է սրի քաշել ամբողջ ազգություններ:

...Նա առաջ կշարժվի, նա վստահ է հայտնի ներքին տարրի աջակցության հարցում: Եվ հենվելով այդ տարրի, սեփական կազմակերպված ուժերի վրա, դիմացն ունենալով ապակազմակերպված գորամիավորումներ. նա մտածում է, որ վերջնականապես կարող է հասնել ուզածին՝ հասնել Բաքու և մեկընդմիջտ խնդիրը լուծել այնպես, ինչպես հարկ է համարում թուրքական պետությունը:

...Այս պետության ամբողջ կյանքը բաղկացած է ավերածություններից, և եթե վերջին հարյուրամյակի ընթացքում ռուսների ու ռուսական մշակույթի օգնությամբ մեզ հաջողվել է ինչ-որ բարեկեցություն ստեղծել Կովկասում, ապա այդ ամենը մենք կկորցնենք՝ հենց որ թուրք պաշտոնյայի, թուրք զինվորի ու սպայի ոտքը դիպչի մեր հողին:

...Եթե մեզ վիճակված է պարտվել և եթե մեզ վիճակված է մեռնել, ապա մենք՝ հայերս, կմեռնենք զենքը ձեռքներիս»¹:

Ադրբեջանցի Ռուստամբեկովը «Մուսավաթի» անունից հրապարակավ հայտարարեց, թե իրենք չեն պատերազմի իրենց հավատակիցների դեմ, բայց կատարեն Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդներին, ինչին վրացի Ջուղեղին հակադարձեց, թե այդպիսի «...չեզոքությունը Թուրքիային ակտիվ աջակցության բնույթ է կրում»²:

Ամեն ինչ պարզ էր. եթե հայերն ու վրացիները զգում ու

¹ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1919г., стр. 174-177: Ռուս. թարգ. հեղ.:

² Նշվ. աշխ., էջ 181:

տեսնում էին թուրքական իրական սպառնալիքը, ձգտում էին պահպանել Անդրկովկասի միասնական պետականությունը, ապա եռամիասնության մյուս անդամը՝ ադրբեջանցիները, ունեին այլ նպատակ: Թուրքիայի կողմից ներդրված «հինգերորդ շարասյունը»՝ ադրբեջանական «ականը», պայթելու էր և փլուզելու Անդրկովկասը:

Երկարատև և բուռն քննարկումներից հետո նիստում որոշվեց Թուրքիայի դեմ պատերազմը շարունակել:

Ապրիլի 9-ի սեյմի նիստում պաշտոնապես հռչակվեց Անդրկովկասի Ժողովրդավարական Դաշնային Հանրապետության (Անդրֆեդերացիա) ստեղծումը: Ապրիլի 14-ին թուրքերը գրավեցին Բաթումը, իսկ 25-ին՝ Կարսը:

Կարսի անկման օրը Բաքվի բոլշևիկյան իշխանությունը կազմավորեց Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը, որը ձեռնամուխ եղավ կոմունիստական դրախտի կառուցմանը: Բնականաբար, առաջնային հիմնարար դրույթը մասնավոր սեփականության վերացումն էր: Ինչպե՞ս պիտի դա անեին բոլշևիկները, երբ քաղաքի տնտեսության մեծ մասը, իսկ նավթարդյունաբերությունը գրեթե ամբողջովին, գտնվում էր հայերի, անգլիական կապիտալի և ռուսական բանկերի ձեռքում, այսինքն՝ մասնավոր սեփականություն էր:

Թուրքական բանակի առաջխաղացումն անհանգստացրեց Գերմանիային, որն ամենևին ցանկություն չուներ Բաքվի նավթն ու ճիաթուրի մանգանը զիջել դաշնակցին: Այդ իսկ պատճառով Գերմանիան թուրքերին ստիպեց ապրիլի 27-ին Կ.Պոլսում ստորագրել գաղտնի համաձայնագիր՝ ազդեցության ոլորտների բաժանման վերաբերյալ. Թուրքիային էին հանձնվում Վրաստանի գրավված տարածքները և գրեթե ամբողջ Հայաստանը, իսկ մնացյալ Անդրկովկասը պետք է պատկաներ Գերմանիային¹: Ապրիլի 28-ին Գերմանիայի պահանջով Թուրքիան հայտարարեց, թե համաձայնվում է խաղաղության շուրջ բանակցություններ սկսել

Անդրֆեդերացիայի հետ, բայց Բաթումում սեղանի շուրջ նստեց մայիսի 11-ին: Մայիսի 14-ին Վրաստանի Ազգային խորհուրդը, առաջնորդվելով «եղունգ ունես՝ գլուխդ քորիր» սկզբունքով, խնդրեց Գերմանիայի հովանավորությունը, և մայիսի 25-ին Փոթիի նավահանգիստ ափ իջավ գերմանական 3 հազարանոց զորք:

Հայաստանը մեն-մենակ մնաց թուրքական հորդայի դեմ: Մայիսի 13-ին թուրքերը գրավեցին Ալեքսանդրապոլը, զինաթափեցին բոլոր տղամարդկանց և քաղաքում հայոց արյան բաղնիս սարքեցին: Մայիսի 21-ին գրավեցին Սարդարապատը, և եթե այդ օրհասական պահին չլինեք հայոց միակամությունը՝ ժողովրդի ճակատագիրը վճռված կլինեք: Սարդարապատի հերոսամարտը, Ղարաբիլիսայի ու Բաշ-Ապարանի հաղթական ճակատամարտերը ոչ միայն կանխեցին Երևանի, Արևելյան Հայաստանի զավթումը, այլև խանգարեցին Թուրքիայի հիմնական ծրագրի իրականացմանը՝ հասնել Բաքու և տապալել խորհրդային իշխանությունը:

Մայիսի 26-ին Թուրքիայի արդարադատության նախարար Հալիլ-բեյը Անդրֆեդերացիային վերջնագիր ներկայացրեց, որտեղ կային այսպիսի տողեր. «*Հարյուր հազարավոր թուրքեր ու մուսուլմաններ Բաքվում ու նրա շրջակայքում գտնվում են անողորմ վավազակների՝ այսպես կոչված, հեղափոխականների արյունոտ լծի տակ, և այդ տարաբախտներին սպառնացող անուղղելի աղետը ավելի ու ավելի է անխուսափելի դառնում*»: Այս հայտնում էր, թե Թուրքիան չի կարող անհաղորդ մնալ հավատակիցների ճակատագրի հանդեպ:

Նույն օրը ժամը 15-ին կայացավ Անդրկովկասյան սեյմի նիստը, որի ժամանակ Ի.Օերեթելին փաստեց. «*Թուրքիայի առաջխաղացումը և նրա ներխուժումը Անդրկովկաս ուժեղացրել են Անդրկովկասում բնակվող առավել բազմաքանակ ազգի՝ մուսուլմանական ազգի ձգտումը դեպի Թուրքիա, դեպի Անդրկովկասից անջատում*»:

...Եվ ահա ստեղծվել է այսպիսի մի իրավիճակ. Անդրկով-

¹ Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия, М., 1987г., стр. 145.

¹ Документы и материалы ..., стр. 309: Ռուս. թարգ. հեղ.:

կասի վիթխարի մասը գտնվում է նրանց ուղղակի կամ ան- ուղղակի ենթակայության ներքո, ովքեր մեր պատվիրակության հետ բանակցություններ են վարում (նկատի ունի Բաթումի բանակցությունները - Խ.Դ.) Անդրկովկասի վիթխարի մի մասն արդեն անջատվել է Անդրկովկասյան Հանրապետությունից. մի մասը՝ գենքի ճնշման ներքո, նկատի ունեն հայ ազգին, որը ձեռքից եկած ամեն ինչ արեց, բայց իր տարածքի զգալի մասը ստիպված եղավ տալու ֆիզիկական գերակշռություն ունեցող հակառակորդին: Բնակչության մյուս մասը, փաստացիորեն, նույնպես անջատվել է, քանզի վճռական պահին նա մեզ չզգու- շացրեց և նրա ներկայացուցիչներն անկնհայտորեն կամ ոչ պաշտոնապես աջակցում են հակառակորդ կողմին (նկատի ունի ադրբեջանցիներին - Խ.Դ.)»¹:

Սեյմը ընդունեց իր վերջին որոշումը. «Ելնելով այն բանից, որ պատերազմի ու խաղաղության հարցում ի հայտ են եկել արմատական տարաձայնություններ Անդրկովկասի անկախ Հանրապետությունը ստեղծած ազգերի միջև, ինչի հետևանքով անհնարին է դարձել Անդրկովկասի անունից խոսող մեկ հեղինա- կավոր իշխանության հանդես գալը, սեյմը փաստում է Անդրկով- կասի տրոհումը և վայր է դնում իր լիազորությունները»²:

Այս որոշումից անմիջապես հետո Վրաստանի Ազգային խորհուրդը նիստ գումարեց և 2 ժամ անց հռչակեց Վրաստանի Ժողովրդավարական Հանրապետության ստեղծումը: Ինչո՞ւ էր այդքան շտապում մեր հարևանը. իրեն էր փրկում, Ռուսաստանի փոխարեն գտել էր նոր դաշնակից՝ ի դեմս Գերմանիայի:

Մայիսի 27-ին ազդարարվեց Ադրբեջանի Հանրապետու- թյան ծնունդը: Մեր ռիսերիմ բարեկամներն ինչո՞ւ էին շտապում. ի դեմս Թուրքիայի նրանք ունեին բնական դաշնակից և ցանկացած գնով պիտի նվաճեին Բաքուն:

Մայիսի 28-ին հռչակվեց Հայաստանի Հանրապետության

¹ Նշվ. աշխ., էջ 322: Ռուս. թարգ. հեղ.:

² Նշվ. աշխ., էջ 330: Ռուս. թարգ. հեղ.:

ստեղծումը, որն շտապելու բան չուներ: Նա այլևս գուրկ էր դաշ- նակցից և մեն-մենակ մնաց Թուրքիայի ու Գերմանիայի և նրանց նորընծա «գործընկերներ» Ադրբեջանի ու Վրաստանի դիմաց:

Մայիսի 28-ին Գերմանիան ճանաչեց Վրաստանի Հանրա- պետությունը, և Փոթիում ստորագրվեց 6 պայմանագիր, որոնցով Վրաստանի տնտեսական պաշարների շահագործումը մենատի- բության իրավունքով՝ մի քանի տասնամյակի կտրվածքով, անց- նում էր Գերմանիային, իսկ երկաթուղին ու Փոթիի նավահանգիս- տը հայտնվում էին գերմանական զինվորական հրամանատա- րության վերահսկողության ներքո: Արդեն հունիսին Վրաստանի ամբողջ տարածքում տեղակայվեց 30-հազարանոց գերմանական զորք՝ գեներալ-մայոր Ֆ. Կրես ֆոն Կրեսենշտեյնի հրամանատա- րությամբ¹: Սա՛ էր Վրաստանի վճարած գինը, բայց դրա մեջ տրա- մաբանություն կար՝ մտնել գերմանական լծի տակ՝ պահպանե- լով տարածքը: Ավելին, տարածքային նոր ձեռքբերումների ձգտել (օգտվելով Գերմանիայի հովանավորությունից՝ վրացական զոր- քը գրավեց Տուապսեն, Սոչին, Ադլերը):

Հունիսի 4-ին Բաթումում Թուրքիան «խաղաղության և բարեկամության» պայմանագրեր ստորագրեց Հայաստանի ու Վրաստանի հետ, որոնցով, բացի Կարսի, Արդահանի, Բաթումի մարզերից, Թուրքիային էին անցնում Ախալքալաքի գավառը և Ախալցխայի գավառի մի մասը, Սուրմալուի գավառը և Ալեք- սանդրապոլի, Շարուրի, Էջմիածնի ու Երևանի գավառների մա- սերը: Թուրքական զորքը իրավունք ստացավ ազատորեն օգտվել երկաթուղուց:

Այդ պահից մրցավազք սկսվեց Թուրքիայի ու Գերմանիայի միջև, թե ով ավելի շուտ կհասնի Բաքու՝ Անդրկովկասում ռազ- մական գործողությունների հիմնական նպատակակետին:

Դրա «բնական» իրավունքը պատկանում էր թուրքերին և ադրբեջանցիներին: Բաքուն գրավելուց, նավթին տիրանալուց հետո նրանք կոչնչացնեին թե՛ Հայաստանի Հանրապետությունը,

¹ Гражданская война ..., стр. 145.

թե՛ արևելահայությանը:

Հունիսի 16-ին Ադրբեջանի Հանրապետություն հռչակած Մուսուլմանական Ազգային խորհուրդը Թիֆլիսից տեղափոխվեց Ելիզավետպոլ՝ թուրք-ադրբեջանական որջ Գյանջա, իսկ մեկ օր անց ստեղծվեց կառավարություն՝ Ֆաթալի Խան-Խոյսկու գլխավորությամբ:

Բայց դրանից առաջ տեղի ունեցան շատ ավելի նշանակալի իրադարձություններ: Բաթումի պայմանագրից անմիջապես հետո թուրքական զորքը մտավ Ելիզավետպոլ, «ձեռի հետ» զինաթափեց քաղաքի ինքնապաշտպանական հայկական ջոկատները և սկսեց նախապատրաստվել Բաքվի գործողությանը:

Հարկ է նշել, որ Բաքվից բացի թուրքական հրամանատարությունը ծրագրել էր զավթել նաև Դաղստանը և Հյուսիսային Կովկասի մուսուլմանաբնակ այլ շրջանները: Դրա համար ստեղծվեց «Արևելք» զորամիավորումը (շուրջ 28 հազար մարդ), իսկ բուն Բաքվի գրավումը դրվեց «Կովկասի մուսուլմանական բանակի» (մոտ 13 հազար մարդ ու 40 հրանոթ) և մուսավաթական զորքերի (մոտ 5 հազար մարդ և 10 հրանոթ) վրա: Հունիսի 10-ին թուրք-ադրբեջանական զորքն սկսեց արշավանքը երեք ուղղություններով. հյուսիս-արևելք՝ դեպի Շամախ, կենտրոնական՝ Անդրկովկասյան երկաթուղու երկայնքով դեպի Քյուրդամիր կայարան, հարավ-արևելք՝ դեպի Մուղան: Դաղստան ուղարկվեց 500 հոգանոց մի ջոկատ¹:

Թուրք-ադրբեջանական զորախմբերի առաջխաղացումը խոչընդոտվում էր միայն մեկ հանգամանքով՝ հայ ազգաբնակչության ներկայությամբ, այն բնակչության, որը գիտեր Արևմտյան Հայաստանում իր 1,5 միլիոն ազգակիցների բնաջնջման մասին և հրաշալի հասկանում էր, թե ինչ է սպասվում իրեն: Ինչպես նշում է Դ.Անանունը. «Արտաքին ու ներքին թուրքը, արտաքինն իբրև նւաճող օսմանեան փաշայ, ներքինն իբրև նրան գործակցող թուրք խան ու բեկ, օգտուելով մեր երկրի յեղափոխական երկունքից՝ սուր

էր մերկացրել նրա դեմ և ձգտում էր ամենից առաջ այդ առաջապահի-հայութեան ճիտը տալ»¹: Իրենց ճանապարհին թուրքերն ու ադրբեջանցիները միայն Նուխիի և Արեշի գավառների 51 հայկական գյուղերից ոչնչացրին 48-ը և սրի քաշեցին 26.700 մարդու՝ խաղաղ հայ բնակչության 50 տոկոսին²: Մենք այստեղ չենք նկարագրի գլխակերների գազանությունները՝ ընթերցողի «ընկալման թարմությունը» վերապահելով Բաքվում կատարվածին:

Ի՞նչ էր հակադրում բոլշևիկյան իշխանությունը թուրք-ադրբեջանական զինուժին: Բաքվի կոմունան ընդհանուր առմամբ ուներ շուրջ 18 հազար զինվոր ու սպա, 19 հրանոթ, 3 զրահագնացք, մի քանի ինքնաթիռ և 7 նավ: Դրանից 13 հազարը կովելու էր բուն Բաքվի մատույցներում: Խորհրդային Ռուսաստանը հունիսին Բաքու ուղարկեց 4 զրահամեքենա, 13 ինքնաթիռ, զենք ու զինամթերք, իսկ հուլիսին՝ 800-հոգանոց ջոկատ: Գլխավոր հրամանատարն էր գեներալ Հ.Բագրատունին:

Դրան ի պատասխան, թուրքերը Բաքվի ռազմաճակատ տեղափոխեցին ևս 2 դիվիզիա³:

Հուլիսի 17-ին սկսվեցին ռազմական գործողությունները, բայց 3 օր անց խմբապետ Համազասպը իր ջոկատը մարտի դաշտից դուրս բերեց, ինչի հետևանքով հակառակորդը գրավեց Շամախը: Հուլիսի 30-ին նույն կերպ վարվեց Լ. Բիչերախովը*, որն իր զորագնդով թողեց ռազմաճակատը, հեռացավ Դաղստան և անպաշտպան թողեց ռազմաճակատի 32 կմ հատվածը:

Հուլիսի 31-ին «Կովկասի մուսուլմանական բանակը»՝ արևմտահայության դահիճ Իսմայիլ Էնվեր փաշայի զարմիկ, Բաքվի ու Ելիզավետպոլի նահանգների հայության դահիճ Նուրի փաշայի (1889-1949) հրամանատարությամբ, անցավ լայնածավալ հարձակման:

Նույն օրը տապալվեց Բաքվի ինտերնացիոնալ բոլշևիկյան

¹ Դ.Անանուն, Ռուսահայերի ..., հտ. Գ, էջ 612:

² Հայերի կոտորածները ..., էջ 429:

³ Гражданская война ..., стр. 146.

կոմունան և ձևավորվեց նոր իշխանություն՝ 11 մենշևիկներից, աջ էսեռներից (Սադովակի, Տյուշկով, Բիչերախով և այլք¹), դաշնակցականներից կազմված «Ցենտրոկասայան դիկտատուրան», որի գերագույն խնդիրը, բնականաբար, դարձավ քաղաքի ինքնապաշտպանությունը:

Ըստ թիֆլիսյան «Էրթոբա» թերթի, Բաքվի զինուժը բաղկացած էր հետևյալ միավորումներից. տարբեր ժամանակ ռազմաճակատներից վերադարձած հայ զինվորներ՝ 10.000 հոգի, Դաշնակցության մարտական ջոկատներ՝ 5.000, Բիչերախովի ջոկատ՝ 2.500, 2-րդ հայկական գունդ՝ 2.000, ինտերնացիոնալ գունդ՝ 2.000, միլիցիա, մենշևիկների ջոկատ և պաշտպանության ջոկատ՝ 1.500, Ռուսաստանից եկած բոլշևիկյան ջոկատ՝ 1.000, նախկին Կովկասյան գնդի երկու վաշտ՝ 500. ընդամենը՝ 27.000 հազար մարդ¹: Սակայն թերթը, հավանաբար, չգիտեր, որ օգոստոսի 4-ից Բաքվի պաշտպանների թվում կովում էր շուրջ 1000 անգլիացի զինվոր ու սպա՝ զեներալ Դենստերվիլի հրամանատարությամբ²:

Այստեղ հարկ է որոշակի բացատրություն տալ՝ կապված ինքնապաշտպանական ուժերի այլազգի և տարաբնույթ լինելու հետ: Բանն այն է, որ չնայած նրանցից գրեթե յուրաքանչյուրն ուներ իր սեփական շահն ու նպատակը, այդուհանդերձ, տվյալ պահին թիվ 1 թշնամին թուրք-ադրբեջանական բանակն էր: Ինքնապաշտպանական ուժերը հրաշալի հասկանում էին, որ նախ պետք էր դիմագրավել ընդհանուր թշնամուն, ապա միայն ձգտել սեփական նպատակների իրականացմանը: Բ.Իշխանյանը գրում է. «Բազու քաղաքը միակն է իր տեսակում, որ իր պատերազմական գործողությունների սկզբնական շրջանում, ունենալով բոլշևիկ-սովետական իշխանություն, ընդունեց արտաքին թշնամու նետած ձեռնոցները և որոշեց պաշտպանել քաղաքը արշաւող հակառակորդի առաջ: Մինչդեռ սովետական Ռուսիայի միւս ճակատներում բոլշևիկական իշխանությունը և զօրքը սովորաբար

առանց որևէ յամառ դիմադրութեան նահանջում էին շարունակ արևմուտքից արշաւող աւստրօ գերմանական զօրքերի առաջ: Բազուի ճակատի վերոյիշեալ առանձնայատկութիւնը պէտք է բացատրել նրանով, որ կոռող ոյժերի մեծագոյն մասը բաղկացած էր հայերից, որոնք գերազանցապէս շահագրգռած էին պաշտպանել քաղաքը մի այնպիսի պատմական թշնամու արշաւանքի դէմ, ինչպիսին Թիւրքիան է, որի հասցրած մահացու հարւածները - նրա յաղթութեան դէպքում - ամենամեծ չափով և ամենից առաջ պիտի տեղային հայ ժողովրդի գլխին»: «...Հայկական տարրը աւելի, քան որևէ մի ուրիշը Բազում, գերազանցապէս շահագրգռած էր քաղաքի պաշտպանութեամբ. դա հայութեան համար կեանքի և մահուան հարց էր»: «...Տաճիկներին դիմադրելու համար հայերը կարիք ունէին զինակիցների: ...Այդ է պատճառը, որ ողջ հայ ժողովուրդը, մեծ թէ փոքր, առանց կուսակցական խտրութեան, ողջունեցին անգլիացիների Բազու գալը օգոստոսի սկզբներին և խանդավառ ոգևորութեամբ ընդունեցին նրանց զինակցական օգնութիւնը Բազուի ճակատում»¹:

Այո, այսպիսին էր Բաքվի ռազմաճակատի բնույթը. քաղաքը թուրք-ադրբեջանական նվաճումից պաշտպանում էր հիմնականում հայությունը, ինչպես նաև Առաջին աշխարհամարտի թելադրանքով միմյանց հակառակորդ ուժերի ժամանակավոր միասնությունը: Ընդ որում, եթե հայկական զինուժը պաշտպանում էր քաղաքի խաղաղ բնակչությանը և, անշուշտ, առաջին հերթին՝ հայ ազգաբնակչությանը, ապա պարզ էր, որ արհավիրքը հետ մղելուց հետո «Ցենտրոկասայան դիկտատուրան» և անգլիացիները զենքը շուտ կտային բոլշևիկների դեմ:

Սակայն կար մեկ առանձնահատկություն ևս՝ Բաքվի բնակչության շուրջ 45%-ը կազմող ադրբեջանցիները: Ռազմաճակատի գիծը նրանց բաժանել և «պաշտպանում» էր իրենց իսկ ցեղակիցներից: Ո՞վ կուզեր այդպիսի պաշտպանություն: Ստացվում էր, որ Բաքվի ինքնապաշտպանական ուժերը կովում էին

¹ Հայերի կոտորածները ..., էջ 78-79:

² Гражданская война ..., стр. 228.

¹ Բ.Իշխանեան, Բազուի մեծ սարսափները, Թիֆլիս, 1920թ., էջ 1, 2, 3:

առանց թիկունքի, ավելի ճիշտ՝ թիկունքում ունենալով չպայթած ական, որը հարմար պահի գործի կորվեր և մահ ու ավեր կսփռեր: Իսկ քանի դեռ այդ պահը չէր հասել՝ Բաքվի ադրբեջանցիները դանակները սրած սպասում էին:

Սկզբում դավաճանեցին բոլշևիկները: Օգոստոսի 10-ին նրանք կոնֆերանսում որոշում կայացրին և օգոստոսի 14-ին իրենց ջոկատներով բարձրացան 16 շոգենավերի վրա ու դուրս եկան բաց ծով՝ նպատակ ունենալով հասնել Աստրախան: Նրանք չէին ուզում մասնակցել մի կովի, որի մեջ ներգրավված էին, մի կողմից, իրենց ներքին հակառակորդները՝ մենշևիկները, էստոները, դաշնակները, մուսավաթականները, մյուս կողմից՝ արտաքին թշնամիները՝ թուրքերն ու անգլիացիները: Սա էր բոլշևիկյան տրամաբանությունը, նրանց մտածելակերպում այսպես էր անցնում ռազմաճակատի գիծը: (Ոչինչ, որ քաղաքի հայ բնակչությունը կրնա ջնջվեր. համաշխարհային հեղափոխությունը զոհեր էր պահանջում):

Սակայն բոլշևիկների բախտը չբերեց. փոթորկի պատճառով նրանց նավերը Բաքվից 40 կմ հեռավորության վրա ստիպված կանգ առան բաց ծովում: Հետևից հասան «Ցենտրոկասայան դիկտատուրայի» նավերը և հրետակոծությամբ ստիպեցին վերադառնալ: Բաքվում բոլշևիկների ջոկատներին զինաթափեցին, իսկ նրանց 35 պարագլուխներին կալանավորեցին ու որոշեցին ռազմադաշտային դատարանին հանձնել: (Դա, անշուշտ, նշանակում էր գնդակահարություն):

Կոմիսարներին առայժմ թողնենք փակի տակ և տեսնենք, թե ինչ էր կատարվում ռազմաճակատում:

Թուրք-ադրբեջանական բանակը երբեմն-երբեմն ժամանակավոր հաջողություններ էր ունենում (հուլիսի 31, օգոստոսի 4-5, օգոստոսի 31), բայց ամեն անգամ համարժեք հակահարված էր ստանում:

Օգոստոսի 22-ին թուրքական դիվիզիայի հրամանատար Մուրսալի բեյը (Մուրսել, Մուրզալի) և գլխավոր շտաբի փոխ-

գնդապետ, գերմանացի Պարակենը Հայոց ազգային խորհրդին այսպիսի վերջնագիր ներկայացրին. «... Մենք, գերմանացիներս, եկել ենք, որպեսզի Ձեզ հավաստիացնենք, որ Ձեր կողմից Բաքուն հանձնելու դեպքում Ձեր հանդեպ ոչ մի անարդարացի և չար բան չի պատահի: Հայերի կյանքը, ունեցվածքը և ազատությունը կլինեն անձեռնմխելի:

Մենք պարտական ենք հայերին, որ նրանք մեր հպատակներին (պարոն Նեելոյին և իր շրջապատին) ժամանակին նախազգուշացրեցին և հնարավորություն ընձեռեցին թողնելու Բաքուն, երբ նրանց վտանգ էր սպառնում (նկատի ունեն մարտյան դեպքերը.- Խ.Դ.): Առավել ևս մենք պատրաստ ենք Ձեզ օգնել:

Իսկ եթե այդ նավթային քաղաքը չէք ցանկանում հանձնել անվնաս և առանց մարտի՝ ազատ օգտագործման ամենքի, ապա մարտ կլինի: Հայոց կյանքը և հայոց ունեցվածքը պետք է ոչնչացվեն ու կոչնչացվեն: Բայց գիտեք, որ Դուք դրանով ոչ թե հայկական և ոչ թե ռուսական, այլ անգլիական քաղաքականություն եք վարում:

...Մենք Ձեզնից միայն պահանջում ենք.

1. Չավերված և անվնաս վիճակում ամբողջապես հանձնել Բաքուն և թույլ տալ օգտագործել այդ նավթային քաղաքը:

2. Խաղաղություն ու բարեկամություն:

Փոխարենը մենք Ձեզ խոստանում ենք.

1. Որ Բաքվում չեն հաստատվի թուրքական զորքերը և, թե ցանկանում եք, դեպի Բաքու տանող բոլոր ճանապարհները և մատույցները որպես պահապաններ կարող են վերահսկել գերմանական զորամասերը:

2. Քաղաքի բոլոր բնակիչների կյանքը, ունեցվածքը և ազատությունը կմնան անձեռնմխելի:

3. Քաղաքի ռմբակոծությունը կդադարեցվի:

4. Մեր կողմից փակված ջրատարներն անմիջապես կբացվեն¹:

¹ Հայերի կոտորածները ..., էջ 82-83: Ռուս. թարգ. հեղ.:

Հայոց ազգային խորհուրդը, բնականաբար, մերժեց այս վերջնագիրը, պատճառաբանելով, թե «խակական պատերազմը վարում է Ռուսաստանը՝ ի դեմս տեղական ռուսական իշխանության», նկատի ունենալով «Ցենտրոկասայան դիկտատուրան», սակայն սա, անշուշտ, թույլ փաստարկ էր:

Անգլիացիների մի մասը գտնվում էր Բալաջարի, իսկ մյուս մասը՝ Վոլչիյե վորոտայի մոտ: Նրանց միջև հայ և ռուս զինվորների դիրքերն էին: Սեպտեմբերի 13-ին թուրքերը հարձակվեցին հենց այդ դիրքերի վրա, գրավեցին երեք շարք խրամատներ և դուրս եկան Բալաջարում գտնվող անգլիացիների թիկունք: Վերջիններս գրեթե բոլորը զոհվեցին կամ վիրավորվեցին: Ռազմաճակատի գլխը ճեղքվեց: Պարտությունն ակնհայտ էր...

Սկսվեց փախեփախը:

Քաղաքը լքեց «Ցենտրոկասայան դիկտատուրան»:

Ողջ մնացած անգլիացիները՝ զեներալ Դենստերվիլի գլխավորությամբ, նստեցին «Արմյանին» նավը (ճակատագրի հեզնանք) և հեռացան Պարսկաստան:

Սեպտեմբերի լույս 14-ի գիշերը բոլշևիկների մի խումբ բանտից ազատ արձակեց իրենց ընկերներին: Սկզբում կոմիսարների փախուստը ծրագրվում էր «Սևան» շոգենավով (ճակատագրի ևս մեկ հեզնանք), բայց դա չստացվեց, իսկ Ա.Միկոյանին հաջողվեց 35 ընկերներին նստեցնել Թ.Ամիրյանի «Թուրքմեն» նավը (ճակատագրի խորհրդանշական հեզնանք): Նավի անձնակազմը, փոխանակ ուղղություն վերցնելու «կարմիր» Աստրախան, կոմիսարներին տարավ «սպիտակ» Կրասնովոդսկ, որտեղ նրանց «գրկաբաց» ընդունեց «Անդրկասայան ժամանակավոր կառավարությունը»: Խուզարկության ժամանակ Ղորղանյանի մոտ հայտնաբերվեց 25 հոգու անուն-ազգանունով մի ցուցակ, որով նա Բաքվի բանտում մթերք էր բաշխում ընկերներին: Այդ ցուցակը դարձավ «մեղադրական ակտ»։ 25 հոգուն ավելացրին նավատեր Ամիրյանին և սեպտեմբերի 20-ին բոլորին գնդակահարեցին:

Քաղաքը լքեցին բոլորը՝ թուրք-ադրբեջանցիների հոշոտմա-

նը թողնելով ստեղծարար, աշխատասեր, տաղանդավոր, ունևոր հայությանը: Վրա հասավ ցեղասպանների աստեղային ժամը. իսկը պահն էր վերացնելու խոչընդոտը՝ բնաջնջելու անպաշտպան հայ «տարրը», տիրանալու նրա վիթխարի ունեցվածքին և մեկ հարվածով լուծելու ազգային, աշխարհաքաղաքական բազմաթիվ խնդիրներ:

Մինչ քաղաքի ականավոր հայերից մեկը՝ Բաքվի բորսայական կոմիտեի նախագահ, ԲՆՀ վարչության անդամ, քաղաքային դումայի պատգամավոր, Մարիինսկայա իգական գիմնազիայի և Առևտրային ուսումնարանի հոգաբարձական խորհուրդների նախագահ Ստեփան Թադիանոսյանը, «Նոբել եղբայրներ» նավթարդյունաբերական ընկերության տնօրեն Լեսները, Դանիայի ու Պարսկաստանի հյուպատոսներ Բյերինգը և Մահմեդխանը թուրքերի հետ բանակցություններ էին վարում քաղաքը հանձնելու շուրջ, Ադրբեջանական Հանրապետության վարչապետ Ֆ.Խան-Խոյսկին* Նուրի և Մուրսել փաշաներից պահանջեց, որ երեք օր կանոնավոր զորք չմտցնեն Բաքու. վրեժխնդրության մոտալուտ արբանքի ժամն էր, հայի արյուն հեղելով ադրբեջանցին պետք է ինքնահաստատվեր...

Այն, ինչ կատարվեց հետո, մենք պետք է ներկայացնենք՝ հիմնականում օգտագործելով Բ.Իշխանյանի բացառիկ գիրքը: Սակայն նախքան դրան անդրադառնալը, կցանկանայինք հայ ընթերցողին «վերադարձնել» մեր ժողովրդի ևս մեկ արժանավորագույն, բայց, ավաղ, նույնպես անարդարացիորեն մոռացված մի գավակի:

Բախշի Չաքարիայի Իշխանյանը ծնվել է 1879թ., Ղարաբաղի Խաչեն գավառի Խանձր գյուղում, աղքատացած հին մելիքական գերդաստանում: Ավարտում է ծննդավայրի եռադաս և Շուշվա թեմական դպրոցները, 1899-ին ընդունվում է Գևորգյան ճեմարան, իսկ 1901թ. մեկնում է Գերմանիա և ընդունվում Լայպցիգի Առևտրային ինստիտուտ: Այստեղից եռանդորեն թղթակցել է Թիֆլիսի «Մշակին», «Արշալոյսին», «Լոյս» օրացույցին, «Մուր-

ճին»։ Գերմանիայում Բ.Իշխանյանն ուսումնասիրում է մարքսիզմ, հարում սոցիալ-դեմոկրատական շարժմանը, ապա ուսումնառությունն ավարտելուց և վիճակագիր-տնտեսագետի բարձրագույն կրթություն ստանալուց հետո՝ 1905թ., վերադառնում է Թիֆլիս ու դառնում Սոցիալ-դեմոկրատական հայկական բանվորական կազմակերպության (հետագայում՝ ՄԴՀԲ կուսակցություն) «Կեանք» պաշտոնական երկշաբաթաթերթի գլխավոր խմբագիրը։ 1908-ին հեղափոխական գործունեության համար ձերբակալվում է և դատապարտվում երկուսուկես տարվա ազատազրկման։ Ազատվելով 1911-ին՝ կրկին մեկնում է Գերմանիա և 1913թ. վերադառնում։

Բ.Իշխանյանը ոչ միայն բացառիկ բեղուն գրիչ ուներ, այլև իր ժամանակի ամենաակնառու հասարակական-քաղաքական, կուսակցական գործիչն էր, մտավորականն ու գիտնականը։ Նա հեղինակ է բազմաթիվ գրքերի, որոնց մեջ աչքի են ընկնում «Կարլ Մարքսը և մարքսիզմը», «Տնտեսական զարգացման ֆազերը», «Տաճկահայ խնդիրը և միջազգային դիպլոմատիան», «Թյուրքիայի ապագան», «Հայ-վրացական յարաբերությունների պրոբլեմը», «Գերմանիայի և Թյուրքիայի տնտեսա-քաղաքական փոխյարաբերությունները», «Դիմակները պատռուած. ովքե՞ր են օլջնիկները», «Հակայեղափոխական շարժումը Անդրկովկասում», «Ազգային պրոգրեսը և դասակարգային շահերը», «Միլիտարիզմի և իմպերիալիզմի զարգացումը Գերմանիոյ մեջ» և այլն, և այլն։ Աշխատություններ, որոնց մեծ մասը լոյս է տեսել նաև ռուսերեն ու գերմաներեն։

Սակայն Բ.Իշխանյանի բոլոր գրքերի մեջ կա մեկը, որը խիստ այժմեական արժեք ունի, քանզի «Բազուի մեծ սարսափները» 88 տարի անց մեզ հասած Վկայի ցուցմունքներ են, որոնք ոչ թե լացուկոծ են, վիշտ ու կական, աղերսանքի անիմաստ ճիչեր, այլ փաստագրական, վիճակագրական տվյալների ծանրակշիռ գիտական վերլուծություններ։ Այդ ցուցմունքներն են հանդիսանում հենքը մեր այս «գիրք-հայցադիմումի», որով թուրք-աղրբե-

ջանությունը պատասխանատվության պիտի ենթարկվի ոչ միայն Մարդկային խղճի ու բարոյականության համաշխարհային դատարանում, այլև միջազգային աստաններում՝ զուտ իրավական տեսակետից։

Նախ, չնայած գիրքը հրատարակվել է 1920թ., բայց Բ.Իշխանյանն այն սկսել է 1919թ. մայիսին և ավարտել Բաքվի անկման տարեդարձի օրը՝ սեպտեմբերի 15-ին։ Տիտղոսաթերթին նշել է, որ գրքի վաճառքից ստացված եկամուտը՝ «զուտ արդիւնքը», հատկացնում է Բաքվի հայ որբերին, իսկ առաջաբանում գրել է. «Այս գիրքը հայկական ողբերգության սզամատեանն է։ Եւ զլուխ խոնարհելով բազմահազար անմեղ զոհերի աճիւնի առաջ, այս սզամատեանը նուիրաբերում ենք նրանց անջինջ յիշատակին»։

Թերթենք այդ սզամատյանի էջերը։

Կարծես կանխազգալով ապագա «ընդդիմախոսների» գոյությունը՝ Բ.Իշխանյանը հայտնում է. «Մեր միակ և իսկական նպատակը եղել է պարզել ու տալ կատարուած անցքերի հարազատ պատկերը, անադարտ հայելին. ասել է՝ գտնել ու ցուցակագրել փաստական ճշմարտութիւնը։ Իսկ այդ նպատակին կարող էինք մենք հասնել միայն և բացառապէս կիրառելով օբիեկտիւ գիտական վերլուծութեան մեթոդը։ Մենք հեռու ենք եղել քաղաքական էֆեկտի և հասարակական ազդեցիկայի բոլոր նկատառումներից. հետևապէս սկզբից և՛ եթ՛ վտարուած է եղել մեր գործից միտումնաւոր գունատուման և տենդենցիոզ վերաբերմունքի նշույլն անգամ։ Մենք նայել ենք մեր գործին, որպէս զուտ գիտական ուսումնասիրութեան, և ստատիստիքական մեթոդը կամ թուերի լեզուն այն սուր զէնքն է և լուսաւոր ջահը, որով կարելի է լոյս սփռել մթապատ անկիւններին ու հարթել մացառոտ ուղիները՝ ճշմարտութիւնը որոնելու և ճշմարտութեանը հասնելու համար։ Այդ զէնքն ու ջահը գործածել իմացողը կարիք չունի ամեննին էֆեկտների և իրաւամբ արհամարհում է ամեն մի տենդենցիոզ գործ»¹։

Մեկ այլ էջում, մի դրվագի կապակցությամբ, հեղինակը

¹ Բ.Իշխանեան, Բազուի ..., էջ 106:

գրում է. «Տեղը չէ և վեր է մեր գրչի զօրութիւնից՝ այդ սրտաճմլիկ մանրամասների վրայ կանգ առնելու»¹: Այսինքն, Բ.Իշխանյանը ձգտել է հնարավորինս զերծ մնալ հուզականությունից և օգտագործելով Գերմանիայում ձեռք բերած վիճակագիր-տնտեսագետի իր բարձր որակավորումը՝ երևույթը դիտարկել զուտ մասնագիտական տեսանկյունից: «Սրտաճմլիկ մանրամասները» նա նկարագրում է այնքանով, որ հասկանալի լինի իր վերլուծությունը:

Չնայած «մեր գրչի զօրութիւնից» էլ է վեր (թեկուզ այն պատճառով, որ դեպքերի ժամանակակիցը չենք), բայց ստորև կներկայացնենք «մանրամասները»՝ օգտագործելով թե՛ Բ.Իշխանյանի և թե՛ այլ վկաների «ցուցմունքները»: Ընթերցողից ներողամտություն պիտի հայցենք երկարաշունչ մեջբերումների համար, բայց մենք ցանկացել ենք, որ մեր «հայցադիմումը» լինի հիմնավոր ու փաստարկված:

Ռազմաճակատում կրած պարտությունը լիովին անսպասելի էր բնակչության համար: Մարդիկ հավատում էին, որ անգլիացիներն ու Բիչերախովը կպաշտպանեն իրենց: Բայց երբ սեպտեմբերի 14-ին, ժամը 14-15-ը անգլիական շտաբը տեղ է գրավում «Արմյանին» նավի վրա՝ քաղաքում սկսվում է իսկական խուճապ և իրարանցում:

«Քաղաքի բոլոր ծայրերից ժողովուրդը, գրեթե բացառապէս հայ բնակչությունը անվերջ քարաւաններով հաւաքւում և կուտակւում է նաւամատոյցներում: Էվակուացիան, բնականաբար, շատ անկանոն էր կազմակերպուած: Եւ ի նչ կարելի էր անել մի քանի ժամուայ ընթացքում, նաւերի անբաւարար թւով, երբ, բացի մի քանի տասնեակ հազարաւոր փախչող ազգաբնակչութիւնից, նոյն նաւերով պիտի տեղափոխէին նաև զօրքը, ռազմամթերքը և պետական զանազան գոյքեր, որքան այդ հնարաւոր էր անել մի քանի ժամուայ ընթացքում:

...Սրտաճմլիկ տեսարաններ են տեղի ունեցել այդ տեսակետից ծովի ափերին: Փախչել ցանկացողների հսկայական բազմու-

թիւնը և նաւերի անբաւարար սակաւութիւնը ստեղծել է այն աղիտողորմ շփոթը, որ կոչւում է ճանապարհորդական, կամ աւելի շուտ գաղթականական տրագեդիա: Հարազատները կորցնում էին իրար, ծնողները որդիներին, եղբայրը քրոջը, ամուսինը ամուսնուն. մէկը ճանապարհոււմ էր, միւսը մնում՝ նաւում տեղ չգտնելու պատճառով»²:

Չգիտենք ինչ պատճառով, բայց Բ. Իշխանյանը նալ չնստեց: Չգիտենք ինչու, բայց նա մնաց և ստանձնեց առաքելություն՝ տեսնել և նկարագրել այն ամենն, ինչ կատարվելու էր Բաքվում:

«Սեպտեմբերի 15-ին առաւօտուանից քաղաքը անտէր աւարի նման փուած էր արդէն թշնամու ոտքերի տակ»³:

Պատերազմական օրենքներով՝ Բաքվում իշխանությունը պետք է ստանձներ հաղթանակած կողմը՝ թուրքական զինվորական հրամանատարությունը և Ադրբեջանի Հանրապետության կառավարությունը: Սակայն թուրք-ադրբեջանական բորբոքված ուղեղի ծալքերում այլ դիվային ծրագիր էր հղացված: Թուրքերն արդէն ունեին հայաջնջման հարուստ փորձ, որը հաճույքով տրամադրեցին իրենց ցեղակիցներին:

«Նրանք քաղաքը մատնեցին վրիժառու, արիւնարբու և աւազակային հարուստ ինստիտուտներով օժտուած բանդաների քմահաճոյքին: Նուրի փաշայի և Ֆաթալի Խան-Խոյսկու իշխանութիւնները չմտան քաղաք, այլ լուտ հանդիսատես էին քաղաքի արուարձանից, թէ ինչպէս իրենց իսկ համաձայնութեամբ և կարգադրութեամբ (ընդգծ. հեղ. - Խ.Դ.) ոտից զզլուխ զինուած, զազանացած ամբոխը, ասկեարների հետ միասին և առանձին-առանձին, օր ու գիշեր անդադար աւերում ու կործանում են շէն քաղաքը՝ կոտորելով և մինչև վերջին ծայր կողոպտելով ու թալանելով բնակիչներին:

...Երեք օր շարունակ՝ սեպտեմբերի 15-ից (առաւօտուանից) մինչև 17-ը (երեկոյեան), կիրակի, երկուշաբթի և երեքշաբթի օրե-

¹Նշվ. աշխ., էջ 4-5:

²Նշվ. աշխ., էջ 5:

¹Նշվ. աշխ., էջ 66:

րը, քաղաքի դրուժեան նոր տերերը (ընդգծ. հեղ. - Խ.Դ.) համար-
ւում էին կազմակերպուած մարդասպանների, աւազակների, թա-
լանչիների բազմաթիւ և բազմատեսակ բանդաները, քաղկացած
տաճկական կանոնաւոր զօրքից և Բագուի ու շրջակայ գիւղերի
թաթարական տարրից: ...Քաղաքի տերերը սանձակոծ և արիւ-
նարքու պօզրօւմը չի կենդանի: Նուրի և Մուրսէլ փաշաներին մի
կողմից, Խոյսկի և Ջեվանշիր խաներին միւս կողմից հաճելի է
եղել չափած-ձեւած նախահաշիւներով, որ երեք օր շարունակ և
անդադար Բագու քաղաքի և նրա շրջանի ողջ հայկական էլեմեն-
տի կեանքն ու գոյքը յանձնուի բանդաների և պօզրօւմը չի կեն-
դանիս:»

Որքան կարող են թող կոտորեն ու ջարդեն, յափշտակեն ու
բռնաբարեն, կողոպտեն ու թալանեն (ընդգծ. հեղ. - Խ.Դ.) դա
թողատուում է նրանց. դա թողնուում է նրանց ոյժին, եռանդին և
ընդունակութեան»¹:

Բաքվի բնակչությունն իսկույն բաժանվեց երեք կարգի:
Առաջինը ադրբեջանցիներն էին՝ հաղթողները, որոնք հայոց
ցեղասպանության համահեղինակներն էին: Երկրորդը, այսպես
կոչված, չեզոք տարրն էր՝ ռուսներ, հրեաներ, վրացիներ, սլավո-
նական ու եվրոպական բազմաթիվ խմբեր: Նրանց դեմ ոչ մի
կազմակերպված, գիտակցված քաղաքականություն չի վարվել, և
եթե ունեցել են մարդկային կամ նյութական կորուստներ, ապա
դա եղել է պատահամբ կամ տարերային ձևով: Ավելին, այս
տարրն օգտագործվեց թուրք-ադրբեջանցիների կողմից, որպեսզի
միջազգային հանրությանը ցույց տան, թե իրենք «քաղաքակիրթ»
են ու «ժողովրդավար». ադրբեջանական կառավարությունը մի
քանի հավատակցի հրապարակավ կախաղան հանեց՝ չեզոքների
ունեցվածքի հասարակ գողության համար: Թուրք-ադրբեջանա-
կան «օրինապահություն»...

«Երրորդ կաթեզորիան - հայ բնակչությունն էր: Սա էր պա-
տերազմող և պաշտպանող Բագու քաղաքի քաղաքական նոխա-

զր: Սա էր այն դժբաղդ գոհը, որի դեմ ուղղուած էին արտաքին և
ներքին թշնամիների - տաճիկների և թաթարների - բոլոր սլաք-
ներն ու նետերը: Միայն հայ անպաշտպան և անզէն ժողովուրդն
էր Բագու քաղաքում, որ բիրաւոր գոհեր տուաւ իրենից՝ առանց
սեռի ու հասակի խտրութեան - տղամարդիկ ու կանայք, ծերունի-
ներ ու երեխաներ, առողջներ ու հիւանդներ, անգամ ծծկեր մա-
նուկներ, հայ ժողովուրդն էր միայն, որ մինչև վերջին թելը կողոպ-
տուեց ու թալանուեց, բռնաբարուեց ու ռոտնահարուեց իր ընտա-
նեկան սրբութեան և մարդկային տարրական իրաւունքների
սահմաններում, գերուեց, անյայտութեան մէջ հազարաւոր մար-
դիկ կորցրեց, բանտարկուեց, ստրուկի նման աշխատեցրուեց,
գրաստի նման սայլերին լծուեց, մահամերձ ծեծուեց մարդ-հրէշ-
ների ձեռքով, հայիտուեց, թքուեց ու մրոտուեց, սովալլուկ
մեռցրուեց, որպէս իշոտներ, որպէս անբան արարածներ:

Բագուի սեպտեմբերեան ողբերգութիւնը - հայկական ող-
բերգութիւն էր՝ իր ողջ ծաւալով ու խորութեամբ: Հայ լինելը ինք-
նին վերցրած յանցանք էր տաճկի և թաթարի աչքում. և, իր ցե-
ղային պատկանելիութեան համար (ընդգծ. հեղ. - Խ.Դ.), «յանցա-
գործ» հայր արժանի էր վիրաւորանքների, գրկանքների, տան-
ջանքների այն բոլոր տեսակներին, որոնց յղացման ընդունակ է
եղել երբևիցէ արևելեան բռնակալութիւնը և որոնց ամենայն
հետևողականութեամբ ու սիստեմատիկորէն գործադրել են հայե-
րի դեմ Սուլթանների ու Չինգիզ-խաների հազարերորդ շառաւիղ-
ները 20-րդ դարում»¹:

Սակայն կոտորածները հո չավարտվեցին երեք օրով. բաք-
վահայության եղեռնը տևեց 2 ամիս և 2 օր, մինչև նոյեմբերի 17-ը:

Սեպտեմբերի 16-ի երեկոյան քաղաք մտավ թուրքական
հրամանատարական վերնախավը (իսկ գորքը՝ 24 ժամ անց):
Բաքվում կար հինգ հյուրանոց, որից չորսը պատկանում էին
հայերին. այդ երեկո Նուրի, Մուրսէլ փաշաները և Ֆաթալի խանը
խնջույք կազմակերպեցին Գրիգոր Թումայանի և Ավագ Մալխա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 6:¹ Նշվ. աշխ., էջ 7:

այանցի «Մետրոպոլ» առաջնակարգ հյուրանոցում, բայց իսկական կերուխումը շարունակվում էր հյուրանոցի պատերից դուրս. թուրք-աղբբեջանցին հոշոտում էր հայոց մարմինը: Մեպտեմբերի 17-ին քաղաք մտավ թուրքական կանոնավոր զորքը, և սպանող վերածվեց կանոնավոր կոտորածի:

Անդրկովկաս ներխուժած թուրքական զորամիավորման հրամանատար, Ղարաբաղի (Շուշվա) հայոց կոտորածի կազմակերպիչ Հալիլ փաշային Բաքու ուղեկցած գերմանացի սպաներից մեկը արդեն սեպտեմբերի 21-ին Թիֆլիսի կայարանում ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատար Ջամայյանին ասել էր՝ նկատի ունենալով բաքվահայության սպանողը. «Ո՛չ, լինել քրիստոնյա ու եվրոպացի և ստիպված լինել այդպիսի խժոժություններ տեսնել ու լռել՝ իմ ուժերից վեր բան է և ես այս երեկո նեթ պետք է հրաժարական տամ»¹:

Նույն օրը գերմանացի մայոր Մայերը Անդրկովկասում գերմանական օկուպացիոն զորքերի հրամանատար, գեներալ ֆոն Կրեսենշտեյնին հղած զեկուցագրում այսպիսի տողեր էր գրում. «Ինչպես երևում է, թուրքերն ու հատկապես աղբբեջանցիները զգում են, որ ամբողջ աշխարհի առաջ այլանդակ խարան են կրելու: ...Համընդհանուր է այն կարծիքը, որ տեղի է ունեցել հայերի պարբերաբար ոչնչացում, այսինքն, քաղաքի գրավումից առնվազն 24 ժամ անց զորքին տրվել է լիակատար ազատություն... Ես կարծում եմ միայն, որ հնարավոր չի եղել ազատվել այն դեպք, որին կանչել էին, և որ ճակատամարտի հաջորդ օրը զորքը պիտանի չի եղել ոստիկանական նպատակներով օգտագործելու համար, այլ պարզապես ցրվել է: Մեղավոր է ոչ այնքան չար կամքը, որքան թուրքական ռասայի թաքուն բարոյական թերաքժեքությունը (ընդգծ. մերն է - Խ. Դ.)»²:

Հայերին կոտորելու մեխանիզմը մշակել և «հաջողությամբ» կիրառել էին թուրքերը՝ Արևմտյան Հայաստանում: Դրա առանձ-

¹ Հայերի կոտորածները ..., էջ 94:

² Նշվ. աշխ., էջ 91:

նահատկությունը հետևյալն էր. թուրքերը որևէ նահանգում, քաղաքում առաջին հերթին ոչնչացնում կամ «աքսորում» էին հոգևորականներին, հեղափոխականներին ու մտավորականներին (թուրքի աչքում հայ մտավորականն արդեն հեղափոխական էր): Երկրորդ հարվածը կրում էր տեղի ունևոր դասը՝ կապիտալի ներկայացուցիչները և նրանց ընտանիքի անդամները: (Օրինակ, 1915թ. հունիսի 15-ին, տեղափոխելու «բարի» պատրվակով, թուրքերը Խարբերդից դուրս բերեցին 3000 հոգուց բաղկացած երկրորդ քարավանը, որտեղ գտնվում էին հարուստ վաճառականները, սեղանավորները, ձեռնարկատերերը և նրանց գերդաստանների անդամները: Դա գրքի կամ կինոյի արժանի տեսարան էր. շողոմ կանայք հագել էին եվրոպական շքեղ շրջագգեստներ, գլխներին բռնել էին հովանոցներ, որ չարևահարվեն, իսկ սպասավորները տանում էին մեկական կով, որպեսզի խանումներն ու նրանց երեխաները ճանապարհին թարմ կաթ խմեն: Երբ կիլոմետրեր անց այդ զարմանատեսիլ, էպիկական քարավանը հայտնվեց կիրճում՝ թուրքերը բոլորին մորթեցին, բռնաբարեցին ու թալանեցին): Ջրկվելով առաջնորդներից, հեղինակավոր անձանցից՝ հայ բնակչության մնացած հիմնական զանգվածը հոգեբանորեն դառնում էր լքված, անտեր, որին արդեն հեշտ էր մորթել: Միաժամանակ, դա թուրք բարբարոսներին հնարավորություն էր տալիս թալանի, ավարի տիրանալու շնորհիվ միանգամից հարստանալ, այսինքն՝ շարքային ցեղասպանները, կատարողները նյութական խթան ունեին:

Ահա այս հղկված, բնագոյի վերածված մեխանիզմը թուրքերը կիրառեցին նաև Բաքվում՝ իրենց փորձը գործնականորեն փոխանցելով աղբբեջանցիներին:

Ընթերցողը հիշում է, որ քաղաքը հանձնելու վերաբերյալ թուրքական հրամանատարությանն այցելեցին Ս.Թաղիանոսյանը, Նոբելների ներկայացուցիչ (ազգությամբ ավստրիացի) Լեսները և Դանիայի ու Պարսկաստանի հյուպատոսները: Հարց է ծագում՝ ինչո՞ւ հենց Ս.Թաղիանոսյանը, նախորդ գլուխներում մենք շատ

ավելի նշանավոր, հեղինակավոր հայերի մասին էինք խոսել: Բանն այն է, որ բարձրակարգ գրեթե բոլոր նավթարդյունաբերողները, ձեռնարկատերերը, վաճառականները, անշարժ գույքի խոշոր սեփականատերերը արդեն հեռացել էին քաղաքից: Կապիտալը վախենում է միայն մեկ բանից՝ ուժից, և հեռացած կապիտալիստները հետագայում փրկարար օղակի դեր էին կատարելու, թուրք-ադրբեջանական բարբարոսության հիմնական ծանրությունը կրած ու ողջ մնացած ազգակիցներին օգնելու էին վերապրել:

Առաջին իսկ օրերին ձերբակալվեցին 14 նշանավոր հայեր (այդ թվում՝ Կովկասյան բանկի տնօրեն Ս.Աթաբեկյանը, Առևտրային բանկի տնօրեն Խուրլարյանը և Հ.Մանանդյանը), որոնցից մի քանիսը միայն փրկվեցին: Ձերբակալվեց նաև Ս.Թադիանուսյանը, որին անխուսափելի մահից ազատեց Լեսները՝ «Նոբել եղբայրների» գանձարկղից խոշոր կաշառք վճարելով: (Այդ զարմանալի մարդու՝ Ս.Թադիանուսյանի հետագա ճակատագրին մենք դեռ կանդրադառնանք):

Սեփական բնակարանում գնդակահարվեց քաղաքի խոշոր տնատերերից մեկը՝ Բաքվի դումայի անդամ, Ազգային խորհրդի գանձապահ Ստեփան Այվազյանը: Հետաքրքիրն այն է, որ սկզբում ներխուժած խուժանի պարագլուխը եղել էր Ս.Այվազյանին շատ լավ ճանաչող մի ադրբեջանցի, որը համբուրվել էր նրա հետ, խոստացել, որ նրա և ընտանիքի հետ ոչինչ չի պատահի, ապա դուրս էր եկել և անմիջապես մեկ ուրիշ հրոսակախումբ ուղարկել...

Երբ մարտ ամսին իրենց կողմից փրկված Շ.Ասադուլանին խնդրում են միջնորդել Մելիքյան եղբայրներին ազատ արձակելու համար, նավթարդյունաբերողը դիմում է ներքին գործերի նախարար Բեհբուժ խան Ջիվանշիրին: Վերջինս պատասխանում է. «Ինչ էք ասում, ես համաձայնվել եմ նախարար դառնալ բացառապես այն բանի համար, որպեսզի հայերի վերջը տամ»: Երբ այս նույն հրեշին* հաղորդում են անասնական պայմաններում գտնվող հայ բանտարկյալների մասին, ինքնազոհությամբ արձա-

զանքում է. «Թող սատկեն նրանք, որպես շներ»:

Ադրբեջանի նախարարներից մեկ ուրիշը, դժգոհելով, որ սպանդի են ենթարկվել շարքային հայերը, այլ ոչ թե ունևորները, ասում է. «Պոչը կտրել են, իսկ գլուխը՝ թողել»¹:

Սակայն վերադառնանք մեր գլխավոր վկային ու նրա գիրք-ցուցմունքին:

Տեսնելով, թե ինչպիսի սպանդ է կատարվում՝ Հայոց ազգային խորհուրդը որոշում է տեղեկություններ ժողովել մարդկային զոհերի, կորուստների և կրած վնասների մասին: Բնականաբար, այդ գործը հանձնարարվում է լավագույն մասնագետին՝ պրոֆեսիոնալ Բ.Իշխանյանին: Վերջինս հոկտեմբերի 10-ին պատրաստում է մի հարցաթերթիկ և կյանքը վտանգի ենթարկելով՝ գաղտնաբար այցելում թաղեթաղ, տնետուն: Նոյեմբերի 17-ից՝ անգլիացիների մուտքից հետո, կազմավորում է խումբ և լայն թափով շարունակում աշխատանքը:

Հարցաթերթիկն ուներ 6 բաժին, որոնք պարունակում էին 26 հարց: Առաջին բաժնում՝ «Տեղեկություններ հայ բնակիչների թվի մասին», կար 3 հարց, երկրորդ բաժնում՝ «Դրամի և գույքի կողոպուտ ու թալան»՝ 2 հարց, երրորդ բաժնում՝ «Տեղեկություններ բռնաբարության և առևանգման դեպքերի մասին»՝ 5 հարց, չորրորդ բաժնում՝ «Տեղեկություններ կոտորող և կողոպտվող տարրերի մասին»՝ 4 հարց, հինգերորդ բաժնում՝ «Սպանության, անհայտացման, բռնաբարության կամ առևանգման, գերության, բանտարկության և բռնագրավման դեպքեր կոտորածից հետո կամ սեպտեմբերի 5-18-ից ի վեր»՝ 11 հարց, վեցերորդ բաժնում՝ «Փախստականների վերադարձը»՝ 1 հարց:

Ցուցաբերելով իսկական գիտնականին վայել բարեխղճություն (ինչն ավելի հավաստի է դարձնում աշխատությունը)՝ Բ.Իշխանյանը գրում է. «Մենք հեռու ենք, ի հարկե, այդ արդիւնքները լրի ու կատարեալ համարելու մտքից: Անկետան, նոյն իսկ առաջադր կուլտուրական երկրներում, անխուսափելիորեն ունենում

¹ Նշվ. աշխ., էջ 301:

է իր որոշ թերութիւնները, ուր մնաց, որ մեր երկրում, այն ևս Ազերբեյջանի բոլորիս հայտնի պայմաններում, հնարաւոր լինէր կատարեալ գործ տալու: Գոյութիւն ունեցող անյարմարութիւններին աւելացրէք ժողովրդի կուլտուրական ըմբռնումների ստոր մակարդակը, նրա անսովոր լինելը, նահապետական վերաբերմունքը դէպի անկետային հարց ու փորձը և վիճակագրական հաւաքումների գործը, որպէսզի հասկանալի լինի, թէ որքան դժուար է մասսայական տեղեկութիւններ և թւեր հաւաքելու աշխատանքը մեր երկրում:

Բայց և այնպէս արել ենք, ինչ առհասարակ հնարաւոր էր անել, մաքառելով շատ խոչընդոտների դէմ: Բացի սկզբնական ընդհատարացիայից, կատարել ենք տուել երկրորդ և երրորդ վերաստուգիչ (կոնտրոլ) աշխատանքը բայօնից բայօն, փողոցից փողոց, տնից տուն: Եղած ու նկատուած բացերը աշխատել ենք աւելի ու աւելի լրացնել նորանոր տուեալներով:

...Աշխատանքի շտապողականութիւնը և ժամանակի սղութիւնը ստիպեցին մեզ առ այժմ բաւականանալ նիւթերի մշակման այդ համառօտ նախագծով: Այնքան հսկայական և թանկագին նիւթեր են կուտակուել մեր տրամադրութեան տակ, որ արժէր աւելի ընդարձակ հիմքերով և գիտական խստապահանջութեամբ մշակման ու վերլուծութեան ենթարկել նրանց: Դա թողնում ենք ապագային, եթէ միայն կը ներեն մեզ ժամանակն ու հանգամանքները»¹:

(Ավա դ, ոչ ժամանակը, ոչ հանգամանքները Բ.Իշխանյանին այդպիսի հնարավորություն չընձեռեցին):

Այժմ տեսնենք, թե ինչպիսի արդյունքներ է արձանագրել Վկան:

Եվ այսպէս, մինչև Բաքվի անկումը հայ բնակչությունը կազմել է 88.673 հոգի (22.622 ընտանիք), որոնք բնակվել են 81 փողոցներում՝ 80.644 հոգի և Բալախան, Բիբի-Նեյբաթ, Հայկավան, Հայոց-Քիշլի, Սև քաղաք, Սպիտակ քաղաք արվարձաններում՝ 8029 մարդ:

¹ Բ.Իշխանեան, Բագուի ..., էջ 14-15:

Սեպտեմբերի 14-ին քաղաքից փախել է 31,543 հոգի (35,29%), մնացել է 57.380 մարդ:

Կոտորածի պատկերը հետևյալն է. միայն երեք օրվա ընթացքում (սեպտեմբերի 15-17) 57.380 մարդուց սպանվել է 5248-ը (71,71%-ը՝ արական սեռի, 28,29%-ը՝ իգական, ընդ որում՝ սպանվել են մի քանի ամսական ծծկեր երեխաներից մինչև 85 տարեկան ծերունիներ ու պառավներ): Բ.Իշխանյանը հետևություն է անում. «Կոտորածների համար, իբրև երևոյթի, մի ընդհանուր կշռաչափ, մի բնորոշ գիծ կամ տենդենց գտնել դժուար է, որովհետև երևոյթը եղել է տարերային, բանդաների միջոցով կատարուած: ...Նայած թէ ինչ բանդաներ են պատել այս կամ այն փողոցը և ինչ մտադրութիւններ ու տրամադրութիւններ են ունեցել նրանք, ըստ այնմ էլ արտայայտուել է կոտորածների այս կամ այն չափը: Եղել են բակեր, որ սրի են անցուել խմբուած ահագին բազմութիւններ (օր. Չաղրովայա փողոց N245, ուր սպանուել են 70-ից աւելի մարդիկ) և այնպիսի բակեր (Մտանիսլաւսկի, Տելեֆոննի, Բոնդարնի և այլ փողոցներ), ուր մի քանի հարիւրի հասնող և նոյն իսկ դրսից ապաստան գտած մեծաթիւ հայ բնակիչների հետ չի պատահել սպանութեան ոչ մի դէպք: Կրկնում ենք, նայած ինչ կազմ են ունեցել կողոպտող և կոտորող բանդաները և ինչ կողմն է գրաւել նրանց ուշադրութիւնը պոզրոմի բոպէներին, ըստ այնմ էլ այս կամ այն վիճակին են ենթարկուել թալանող գոհերը: Մեր աշխատակիցների տուած հարցերի բազմաթիւ պատասխաններից երևում է, որ այնտեղ, ուր առատ թալան է եղել կամ դրամական խոշոր տուգանք, մարդկային գոհեր կամ չեն եղել, կամ սակաւ են պատահել: Մանաւանդ այն բանդաները, որոնք ուղեկցել են տաճիկ ասկեարներին կամ բաղկացած են եղել առաւելապէս ասկեարներից, այնտեղ մեծագոյն մասով եղել են թալան, կողոպուտ, դրամական փրկանք (ընդգծ. հեղ. - Խ.Դ.)»¹:

Սրանցից բացի, սպանվել են Շամախից և Գյոկչայից՝ Բաքվում ապաստանած 1500 փախստականներ և 2240 զինվորներ ու

¹ Նշվ. աշխ., էջ 37:

բանվորներ, որոնք ամուրի էին կամ հարազատներ չունեին: Այսպիսով, առաջին երեք օրերի ընթացքում սպանվեց 8988 հայ:

Սակայն մարդկային զոհերի քանակն այս թվով չի սահմանափակվում: Իշխանյանը դրանց ավելացնում է անհետ կորածներին: «Դրանք այն զոհերն են, որոնց ուր տանելը, ինչ վիճակի մեջ լինելը և ինչ վախճան ունենալը կատարելապես անյայտ են մնացել նրանց հարազատներին, բարեկամներին կամ հարևաններին: Այդ կաթեզորիայի մի շատ չնչին մասն է անյայտացել կոտորածների երեք օրերին (սեպտ. 15-17-ին): Ընդհակառակը, նրանց մեծագույն մասը անյայտ կորել է կոտորածներից յետոյ, սեպտեմբերի 17-ից ի վեր, այն ժամանակից սկսած, երբ Ազերբեյջանի «հանրապետութեան» մինիստր-նախագահը հանդիսաւորապէս յայտարարել էր (սեպտ. 19-ին), որ «երկրի բոլոր քաղաքացիները, առանց ազգի և դաւանանքի խտրականութեան, հաւասարապէս պիտի վայելեն կառավարութեան պաշտպանութիւնն ու հովանաւորութիւնը իրանց շահերի և իրաւունքների սահմաններում»:

Երեքօրեայ կոտորածների նկատմամբ Ազերբեյջանի քաղաքազէտներն ու գաղափարախօսները ուրիշ ոչ մի «արդարացում» չեն գտնում հասարակական դատափետոդ կարծիքի առաջ, բայց եթէ այն կեղծ ու անճարակ առարկութիւնը, որ իբր դա սոսկ վրէժ-խնդիր ամբոյի տարերային մի գործողութիւն է, անխուսափելիօրէն պայմանաւորուած քաղաքի անկման առաջին օրերով: Հապա ինչ կարող են ասել նրանք տարերային կարճատև վանդալիզմը տևական սիստեմի վերածած այն պաշտօնական կուրսի մասին, որով Ազերբեյջանի կառավարութիւնը արտաքին իրաւակարգի բողոքակոչ շիրմայի տակ երկու ամիս շարունակ չինայեց իր հայաջինջ քաղաքականութեան հարուածները հայ ժողովրդի դէմ՝ երեքօրեայ զոհերի պակասը լրացնելու համար (ընդգծ. հեղ. - Խ.Դ.)»¹:

Ըստ հարցախույզի արդյունքների, անհետ կորածների թիվը կազմել է 3572 հոգի: Եթէ այս թվին գումարենք սպանվածների թիվը (8988 հոգի), ապա կստանանք 12.560 զոհ:

¹Նշվ. աշխ., էջ 47:

Բ.Իշխանյանի աշխատությունում առանձին գլուխ է հատկացված հայ գերիներին՝ ռազմագերիներին և քաղաքացիական գերիներին: Անկազմակերպ տարհանման պատճառով մի քանի հազար զինվորներ՝ հայեր, ռուսներ և սակավաթիվ անզլիացիներ, ընկան թուրքերի ձեռքը: Բայց եթէ առաջին իսկ շաբաթներին Լ.Բիչերախովն ու «Ցենտրոկասայան դիկտատուրայի» ներկայացուցիչները բանակցեցին թուրքական հրամանատարության հետ և ազատեցին ռուս, անզլիացի գերիներին՝ նրանց փոխանակելով Նարզեն կղզում գտնվող թուրք ռազմագերիների հետ, ապա հայերն իրենց խաչը տարան մինչև վերջ: Այն կարգավիճակով, «ինչպէս աւանդաբար թիւրքերը վարում են հայերի հետ՝ վրիժառութեան գերաստիճան գրգռման բռնկներին»²:

Սակայն թուրքական հրամանատարությունը և ադրբեջանական կառավարությունը գերեվարում էին նաև քաղաքի հայ բնակիչներին: «Գերիները - դրանք տներից դուրս քաջած և փողոցներում մասսայական շուրջկայություններ հաւարած հայ խաղաղ ու անզէն քաղաքացիներ էին՝ ամէն հասակի, դիրքի ու սեռի, որոնց «մեղքը» նրանց հայ լինելու փաստն էր, իսկ գերելու դրդապատճառները հայկական տարրը ճնշելու և խեղդելու քաղաքականութեան մեջ պիտի որոնել: Գերութիւնը - հալածանքի և բնաջնջման քաղաքականութեան մեթոդներից մէկն էր, որ սիստեմատիկօրէն կիրառուում էր Բազուի հայութեան դէմ երկու ամսուայ ընթացքում (ընդգծ. հեղ. - Խ.Դ.)»²:

Եվ այսպէս, զուտ քաղաքացիական գերիների թիվը կազմել է 4246 հոգի, որոնք գրեթէ ամբողջությամբ կամ սպանվել են, կամ կարճ ժամանակում մահացել հյուծվածությունից և հիվանդություններից: Ահա թէ ինչ է գրում Ականատեսն ու Վկան. «Հայ գերիները՝ զինուորներից թէ քաղաքացիներից միևնոյն է, տեղաւորուած էին Բազում և Բազուի շրջանից դուրս՝ գրեթէ բոլոր կայարաններում և կայարանների շրջակայքում: Միայն քաղա-

¹Նշվ. աշխ., էջ 58:

²Նույն տեղում:

քում և նրա շրջակայքում գերիները ամփոփուած էին մօտ երեսուն տեղերում: Ամենից մեծ և ամենից զարհուրելի կենտրոնը համարում էին այսպէս կոչուած Սալեանսկի կազարմաները:

Հայ գերիները պահուում և աշխատեցում էին ավելի քան քաղաքի պայմանների մէջ՝ դուրս որևէ օրէնքի, կանոնի և նորմայի սահմաններից: Եթէ ստրուկն ու գրաստը համարում են սև աշխատանքի և անողորմ շահագործութեան մշտապէս ենթակայ աննախանձելի զոհեր, ապա հայ գերիները կատարեալ հիմք ու առիթ ունէին մի քանի կողմերից նախանձելու և՛ ստրուկին, և՛ գրաստին: Եթէ ստրուկին օգտագործում ու շահագործում են ամեն կերպ և բոլոր եղանակներով, բեռնում են ամեն կարգի ծանրութիւններ, ապա մի բանում նրա դրութիւնը անհամեմատ նախանձելի է հայ գերիների դրութիւնից. միշտ և արդիւնավէտ կերպով շահագործելու համար ստրուկի ֆիզիքականը, ստրկատէրը սնում, պահում ու պահպանում է՝ իր իսկ շահերի տեսակէտից, իր շահագործութեան օբիեկտի ֆիզիքական գոյութիւնը: Ստրուկը ենթակայ չէր այն սիստեմատիկ չարչարանքներին, մահամերձ բրածեծի և սովամահութեան ճիրաններում գալարուելու դրութեան, որոնց ենթակայ էին հայ գերիները տիրապետող կուրսի յատուկ կարգադրութեամբ: Եթէ մէկը որոշ վճարով գնում էր ստրուկին, իբրև առևտրի ենթակայ օբիեկտի, ապա միայն նրա համար, որպէսզի աշխատեցնէ և շահագործէ այդ «մարդ-ապրանքը»: Իսկ երբ հայ գերիին գնում և դուրս էին տանում կազարմայից՝ վճարելով դրա համար մի քանի հարիւր ռուբլի պահապան ասկեարներին, ապա միայն նրա համար, որպէսզի տանեն նրան մի խուլ ու մութ անկիւն և մորթեն, սպանեն: Եթէ գրաստին բեռնում են կամ լծում սայլին, ապա ոչ այն պատճառով, որ նրան ծեծեն, չարչարեն, բարոյապէս տանջեն ու վիրաւորեն, այլ որոշ իր տեղափոխելու, ծառայութիւն մատուցանելու համար: Իսկ հայ գերիներին - ասա և կրկնիւր՝ մարդ արարածին - ասկեարները օր ցերեկով մարդկանց ներկայութեամբ լծում էին ծանրաբեռ սայլերին և անգութ հարուածներով քշում, պտտեցնում փողոցներով,

միայն նրա համար, որպէսզի դրանով հայերին չարչարեն, տանջեն և նրանց մարդկային արժանապատուութիւնը վիրաւորեն:

...Այդ մերկանդամ, մինչև սովամահութեան աստիճան քաղցած և ստրկական պայմաններում աշխատող դժբաղդների համար դիտաւորութեամբ ստեղծուել էր մի այնպիսի դժոյք, որտեղ ընկած զոհերը դատապարտուած էին սկզբից և եթ ոչնչացման, համարում էին մահուան ապահով թեկնածուներ: Շարքների ընթացքում, ողջ, առողջ, առնական կենսալիք հասակում մարդիկ, հետզհետէ տառապելով, սովի ճիրաններում գալարուելով և հիւծուելով, մէկը միւսի յետևից գերեզման էին իջնում:

...Այսպէս անուանուած «ազատուածները» կենդանի դիակների տպաւորութիւն էին թողնում: Ծանր աշխատանքը, ծեծն ու պատիժները, չարչարանքները և, որ գլխաւորն է, քրոնիքական քաղցը մաշել, հիւծել և կատարեալ կմախքացրել էին շատերին: Դրանք կենդանի մարդիկ չէին, այլ մարդկանց շուաքներ, ուրուականներ: Գերութիւնից «ազատուած» այդ կենդանի դիակները մեռնում էին ոչ սակաւ թւով. բժշկական օգնութիւնը և հիւանդանոցային խնամքը չէին կարող փրկել այդ «ողջ» վերադարձողներին՝ այնքան քայքայուած էր նրանց առողջութիւնը (ընդգծ. հեղ. - Խ.Դ.)¹:

Այժմ անդրադառնանք Բ.Բշխանյանի սգամատյանի ամենաքստմնելի էջերին, որոնք վերաբերում են բռնաբարված և առնանգված հայուհիներին:

«...Մի այնպիսի երևոյթ, ինչպիսին թոյլ սեռի անմեղ զոհերի բռնաբարութիւնը՝ այն ևս մասսայական դէպքերով, դա մի առանձնահատուկ գազանութիւն է, որով միշտ և ամեն տեղ գերազանցել է թուրք-թաթար անորակելի բարբարոսութիւնը (ընդգծ. հեղ. - Խ.Դ.)»²:

Բռնաբարվել են ամենատարբեր տարիքի հայուհիներ՝ 5-6 տարեկան երեխաներից մինչև 60-65 տարեկանները:

¹Նշվ. աշխ., էջ 66-67:

²Նշվ. աշխ., էջ 73:

«Եղել են բազմաթիւ դէպքեր, երբ միևնոյն անձնատրութիւնը (օրիորդ թէ կին) բռնաբարուել է մի քանի անգամ և՛ մի քանի մարդկանցից - կամ կողոպտիչների միևնոյն խմբի և կամ տարբեր խմբերի մարդկանց կողմից: Եղել են դէպքեր, երբ դեռահաս աղջիկներ - 9, 12, 14 տարեկան, բռնաբարուել են ծնողների ներկայութեամբ: Եղել են դէպքեր, երբ մորը և աղջիկներին բռնաբարել են միաժամանակ և իրար ներկայութեամբ: Եղել են դէպքեր, երբ սրի են անցրել ընտանիքի տղամարդ անդամներին և նրանց դիակների կողքին բռնաբարել կին անդամներին. մօրը, դուստրերին, քոյրերին և այլն:

Անորակելիօրէն լկտիացած բանդաները դիւային քրքիջով օրգիաներ էին սարքում արիւնաներկ դիակների վրայ»¹:

Ըստ հարցախույզի, բռնաբարված հայուհիների թիվը կազմել է 288 հոգի: «Մական եթէ կայ գոհերի մի կաթեգորիա, որ ամենից թերի ցուցակագրութիւն է ունեցել և ահագին քանակով դէպքեր է բաց թողել, դա բռնաբարուածների կաթեգորիան է: Եւ ուրիշ կերպ չէր կարելի: Բռնաբարութեան դէպքը ընտանեկան պատուի, հասկանալի ամօթխածութեան հետ կապուած մի փափուկ հարց է: Չէր կարելի սպասել, որ անկետային հարց ու փորձին առանց այլ և այլի ստացուէր դրական պատասխան այդ ցաւոտ դէպքի վերաբերեալ: Շատ շատերն են քաշուել այդ հարցին պատասխանելուց և նոյն իսկ ապշել, նեղացել են, երբ այդ հարցով դիմել են նրանց: Ի նկատի ունենալով այդ հանգամանքը, մենք հազիւ թէ չափազանցած լինէինք, եթէ բռնաբարութեան ցուցակագրած դէպքերը համարէինք միայն կէսը իրապէս տեղի ունեցած դէպքերի և եթէ մենք առնուազը 50%-ով աւելացնէինք մեր ստացուած թիւը»²:

Ոչ պակաս (եթէ ոչ ավելի) ողբերգական էր առևանգված հայուհիների ճակատագիրը: Որովհետև, ինչպէս վկայում է Ակաւնատեւը. «Եթէ բռնաբարուած հայուհին դժբաղդացել է տեղն ու

¹Նշվ. աշխ., էջ 73-74:

²Նշվ. աշխ., էջ 75:

տեղը, իրանց տանը կամ հարևանի ու ծանօթի մոտ (ուր նա պատասպարուել էր), ապա առևանգուած հայուհին կրկնակի դժբաղդութեան գիրկն էր մատնուել տևապէս: Բռնաբարուած գոհը տանջուել է գոնէ ժամանակատրապէս: Առևանգուածը, ընդհակառակը, մշտապէս և անընդհատ ենթակայ է եղել բռնաբարութեան, բռնութեան և կամայականութեան գործողութիւններին: Առևանգուած հայուհիները դարձել էին տեղական բանդիտների և ասկեարների կամ նրանց տէրերի կատարեալ և անկողոպտելի սեփականութիւնը այնքան ժամանակ, որքան դա հաճելի էր մարդ-զազաններին»¹:

Բնականաբար, առևանգում էին ամենագեղեցիկներին ու բարեսէսներին: Սկզբում այդ խեղճերին պահում էին Բաքվի աղբբեջանական թաղամասերում, խուլ անկյուններում, ապա տեղափոխում շրջակա գյուղեր և հատկապէս Ելիզավետպոլ: Նրանց վաճառում էին կամ տալիս «ժամանակավոր օգտագործման»: Երբեմն ծնողներից ու հարազատներից փրկագին էին պահանջում, երբեմն վերադարձնում էին նրանց դիակները, իսկ շատերը բռնի պահվեցին աղբբեջանցիների մոտ և թրքացվեցին:

Ըստ հարցման արդյունքների, առևանգված հայուհիների թիվը կազմեց 571 հոգի, բայց սա էլ, անշուշտ, իրականութեանը չէր համապատասխանում՝ պայմանավորված հարցի «փափուկ» լինելու հանգամանքով:

Բաքվի ցեղասպանության անմիջական գոհերից են նաև փախստականները: Ինչպէս արդեն նշվել է, նրանց թիվը կազմում էր 31.293 հոգի (քաղաքի հայ ազգաբնակչության 35.29%-ը): Փախստականները ապաստան էին գտել Պետրովսկում, Անդրկասպյան մարզում և Պարսկաստանի մերձծովյա բնակավայրերում (Էնզելի, Հասան-Կալե, Ռեշտ): Չնայած Աղբբեջանի Հանրապետության կառավարության մերժումներին և հարուցած խոչընդոտներին՝ անգլիացիների շնորհիվ նրանց վերադառնալու թույլտվություն տրվեց: Վերադարձավ 16.526 մարդ, իսկ 14.767 հոգին

¹Նշվ. աշխ., էջ 76:

կամ մահացան փախստավայրերում, կամ այլևս չցանկացան հետ գալ, կամ վերադարձան 1919թ. փետրվարից հետո, երբ Վկան արդեն ավարտել էր հարցախույզը:

Բ.Իշխանյանը վերադարձածների մեջ հարցում անցկացրեց, թե ընտանիքի անդամներից քանիսն են մահացել գաղթի ժամանակ և ստացավ 3263 թիվը: Ապա լրացուցիչ հաշվարկ կատարեց, որի արդյունքում պարզվեց հետևյալը. Մարդասիրականի որբանոցում մահացել էին 2-15 տարեկան 230 որբ երեխաներ, Էնզելիում մահացել էր 1382 հոգի, Հասան-Կալեում ու Ռեշտում՝ 500, Պետրովսկում՝ 1500, Անդրկասպյան երկրամասում՝ 800 և Բաքվի հիվանդանոցներում զանազան վարակիչ հիվանդություններից՝ 564 վերադարձածներ: Ընդհանուր թիվը՝ 8139 հոգի, ինչն, անշուշտ, խիստ մոտավոր ցուցանիշ էր:

1919թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին վերադարձան նոր փախստականներ, և Բ.Իշխանյանը ճշգրտումներ կատարեց, որից հետո ներկայացրեց երկու ամսվա ընթացքում թուրք-ադրբեջանցիների իրականացրած հայոց ցեղասպանության ամփոփիչ արդյունքները: Եվ այսպես, *մահվան էր ենթարկվել 25.465 հոգի (հայ ազգաբնակչության 28,55%-ը), որից 12.258-ը՝ կոտորածի: Բռնության ու բռնաբարության գոհ էր դարձել, բայց «ողջ» մնացել 3598 հոգի: Երկամսյա ցեղասպանողի գոհերի ընդհանուր թիվը՝ 29.063 մարդ:*

Այժմ անդրադառնանք Բ.Իշխանյանի սգամատյանի ևս մի կարևորագույն հատվածի, որը նույնպես մեր այս գրքի հենքերից մեկն է: Խոսքը վերաբերում է բաքվահայության *նյութական վնասներին ու կորուստներին:*

Մենք կրկին ներողություն ենք խնդրում երկարաշունչ մեջբերումներ կատարելու համար, բայց կուզենայինք, որ ընթերցողը լիարժեք պատկերացում կազմեր կատարվածի մասին: Իսկ դա Բ.Իշխանյանից լավ ոչ ոք չի կարող անել:

«Թալան ու կողոպուտ խօսքերը շատ են հասարակ ու սովորական արտայայտություններ, որպեսզի նրանց տակ կարելի լինեք ամփոփել այն բոլոր փաստերն ու գործողությունները, որոնք

տեղի ունեցան հարուստ, շեն ու փարթամ քաղաքի նիւթական բարիքների և կուլտուրական արժեքների հետ: Դա մի հեղեղ էր, սոսկալի մի արհաւիրք, որ խղճալ ու խնայել, գթալ ու զիջել չգիտէր, այլ կոյր տարերքների աննահանջ մղումով աւերում ու կործանում, ջարդում ու խորտակում էր ամեն բան, ինչ վերցնել ու իւրացնել չէր կարող, և կողոպտում, թալանում ու յափշտակում էր ամեն բան, ինչ կարող էր հետը տանել և սեփականացնել:

...Երեք օր շարունակ, կոտորածների հետ զուգընթացաբար, կատարում էր «տարերային» կողոպուտը կամ «անպաշտօն» թալանը, իսկ երկու ամիս շարունակ և սիստեմատիկօրէն տեղի էին ունենում կազմակերպուած յափշտակութիւնը և պաշտօնական իւրացումները:

...Երեք օր շարունակ ու անդադար տաճիկ ասկեարները, տեղական մուսուլման հազարաւոր բանդաները և շրջակայքից թափուած թուրք գիւղացիները կողոպտում, յափշտակում ու տանում էին այն բոլորը, ինչ ցանկանում էին և ինչ կարող էին տանել հայերի տներից, խանութներից, գրասենեակներից, հաստատութիւններից և եկեղեցիներից: Երկու ամիս շարունակ տաճկական հրամանատարութիւնը և ազերբեյջանեան ադմինիստրացիան՝ վերջին ոստիկանից սկսած մինչև մինիստրները, թեկվիզիցիայի անուան տակ հայ ունևոր ընտանիքների կահ-կարասիքները, զարդարանքներն էին յափշտակում, քաղաքային շտեմարաններն և պահեստներն էին դատարկում, դուրս տանելով դէպի Գանձակ և այլուր, քաղաքի սեփականութիւնը, ինչքն ու գոյքը:

...Ինչպէս սպանութիւնների դէպքերն են եղել, այնպէս էլ թալանի ու կողոպուտի փաստերն ու գործողութիւնները կատարուել և արտայայտուել են քաղաքի զանազան մասերում, փողոցներում, տներում, և՛ զանազան ու զանազան, և՛ նման եղանակներով: Բոլոր զանազանութիւններով հանդերձ, մի քանի փաստեր ընդհանուր են եղել ամեն տեղ: Չի եղել մի տուն, մի բակ և նոյն իսկ մի ընտանիք, որտեղ կողոպտիչների միայն մի խումբ մտած լինի. ամեն տեղ եղել են մի քանի խմբեր մէկը միւսից

առանձին, մեկը միւսից անկախ պահանջներով. բայց եղել են նաև շատ դեպքեր, երբ միևնույն խմբերը «այցելել» և թալանել են միևնույն տներն ու բակերը մի քանի անգամ: Այնուհետև չի եղել մի տուն, բակ կամ ընտանիք, որտեղ մուտք կոխած թիրաքն ու թաթարը առանց թալանի դուրս գնային:

...Ուլքե ը են եղել թալանչիները:

Դրանք եղել են կոչման, ծագման ու հասակի, դիրքի ու զբաղմունքի մի խառնիճադանճ հասարակություն: Եւ տաճիկը, և թաթարը, և թիրաք ասկեարը, և մուսուլման ամբոխը, թե՛ փոքրահասակ փողոցային լակոտները և թե՛ բարձր տարիքաւորները, թե՛ բեռնակիր համաշարիները, մանրավաճառները և թե՛ դոչիների բոլոր գաղտնի ու ակնյայտնի տեսակները - բոլորն էլ անխտիր թաթախուել ու իւղուել են թալանով: Նրանք պտտում էին խումբ-խումբ, խառը կամ զատ-զատ, մեկը միւսին ուղեկցելով կամ մեկը միւսից անկախ:

Վերյիշելու է այն ակնյայտնի փաստը, որ թիրաք ասկեարներն իրանց թալանի եղանակով զգալի կերպով տարբերում էին տեղական մուսուլմանական բանդաներից: Ասկեարները գլխաւորապէս պահանջում և յափշտակում էին դրամ, ոսկի, արծաթ, թանկարժէք իրեր ու զարդարանքներ: Մինչդեռ թաթարները ինչ պատահում էր, ինչ գտնում էին փակ պահարաններում, կողպած սնդուկներում ու արկղներում - բոլորը անխտիր, մինչև վերջին թելը հանում, կողոպտում էին, կացիններով, մուրճերով և երկաթէ ձողերով ջարդ ու փշուր անելով ամեն մի փակ տեղ, ամեն արգելափոխ խոչընդոտ: Ապշեցուցիչ էր տեսնել բաշրոմ-ի ենթարկուած բնակարաններում, թե՛ ինչպէս թուրք պոզրումչիկները, չկշտանալով հսկայական առատ աւարից, չէին քաշուել անգամ վերջին գեղայի աւազակային ազահութիւնից. նրանք պոկել, վերցրել էին ոչ միայն ներքնակի երեսն ու աստառը, այլ և բազկաթոռների և արթոռների վերնի (նստելատեղի) ծածկոցը, չթեղեն կամ մահուդէ կտորը: (Տողերիս գրողը կոտորածից երեք օր անց ամեն օր դուրս էր գալիս քաղաք և այցելում շատ ծանօթների և

ընկերների, նրանց միջոցով նաև ուրիշ բնակարաններ ստեղծուած դրութեան հետ ծանօթանալու համար: Դիտածս տեսարանները չեն ենթարկուում ոչ մի նկարագրութեան): Կրկնակի անխնայ է եղել վերաբերմունքը այսպէս անուանուած «անտէր» բնակարանների հետ, որոնց տէրերը թողել փախել էին քաղաքից: Շատ տեղեր նկատուել է հետևեալ փաստը. այն բնակարաններում, ուր թալանչիները փող չէին գտել, իրանց զայրոյթը թափել են անշունչ առարկաների վրայ: Կողոպտելով այն բոլորը, ինչ ցանկանում էին և կարող էին կողոպտել, պոզրումչիկները վրէժ-խնդրութեամբ կատաղած ջարդել, կոտորատել էին պահարաններ, սեղաններ ու արթոռներ, մեծ հայելիներ ու կոմոդներ, կախած ժամացոյցներ: Գետնին ասեղ ձգելու տեղ չէր լինում, թափփուած էին փշրտուած ամանեղէններ բոլոր տեսակների, պատառոտուած էին թղթեր ու գրքեր ամենավանդալական եղանակով:

Այն, ինչ տեղի էր ունեցել տների, մասնաւոր բնակարանների հետ, նոյնը կրկնուել է խանութների, առևտրական տների և զրասենեակների, գործարանների և այլ ձեռնարկութիւնների, եկեղեցիների, դպրոցների և զանազան կուլտուրական հաստատութիւնների հետ: Ամեն տեղ նոյն աւերն ու կողոպուտը, թալանն ու կործանումը, աւազակութիւնն ու վանդալիզմը: Մարսափելի տեսարան էին ներկայացնում այն փողոցները, ուր զետեղուած էին հայերի խանութներն ու առևտրական տները: Երկաթէ ձողերով ու կացիններով ջարդուփշուր արած դռները, դատարկած ողջ բովանդակութիւնը, աւերած ու կործանած ներսի կահաւորութիւնը: Եկեղեցիները ամբողջապէս կողոպտել էին - բոլոր թանկագին զարդերը, խաչերը, հոգևորականների հանդերձները, սրբութիւնները և նոյնիսկ այն գրքերը, որոնց կազմի վրայ արծաթէ խաչեր են եղել: Ի հարկէ, չեն խնայուել նաև առաջնորդարանը, կոնսիստորիան:

...Սակայն այդ անբաւ հարստութիւնը ոչ բոլորը բաժին է ընկել նրանց, որոնք անմիջապէս մասնակցել են պոզրումներին և բաշրոմ-ներին: Երևակայեցէք, որ նոյն իսկ կողոպուտի և թալա-

նի մէջ կան գործողի և վայելողի, «վաստակաւորի» և պարագիտի սոցիալական տարբերութիւններ: Մի թէ այն յաղթանդամ բազուկները, որոնք ջարդում, փշրում, կոտորում էին դարպասները, դռները, պատուհանները, պահարաններն ու սնդուկները, կամ այն բեռնակիր մշակները, որոնք բոլոր ծանրութիւնները շալակում և դուրս էին տանում կողոպտավայրերից դէպի անյայտ անկիւններ, - մի թէ, ասում ենք, դրանք են, որ տէր են դարձել այդ հարստութիւններին և պիտի վայելէին այդ բարիքները:

Քաւ լիցի:

Դրանք ուրիշի հաշուին վարձուած և չնչին պատառներ իւրացրած բանդաներ էին, որոնց ամբողջ «քրտնաթոր աշխատանքը» յափշտակում, իւրացնում և վայելում էին կուլիսների յետև մեքենայութիւններով պարապող մեծերը, հարուստներն ու ազդեցիկները, դոչիների դոչիները:

Ահա ում ձեռքն են անցել միլիոնները և միլիոնների հարստութիւնները:

Տիրողներն ու մեծերը գիտէին թալանած հարստութիւնը իրար մէջ բաժանելու եղանակը:

Մեծ պահեստները և առանձնապէս թանկարժէք կարասիներն ու իրերը իւրացնում էր թիւրքական հրամանատարութիւնը և հայրենիք տեղափոխում: Մնացածը՝ բազմատեսակ իրերի և բարիքների անբաւ պաշարը անցնում էր տեղական մեծերի և ազդեցիկների ձեռքը, որոնք առաջին շաբաթների ընթացքում կամ պահեցին թագգրած կամ տեղափոխեցին շրջակայքի ապահով վայրեր և կամ Գանձակ ու այնտեղ հրապարակային տօնավաճառ սարքեցին: Յետոյ արդէն, Ազերբեյջանի «օրինական» իշխանութիւնը և քաղաքական կացութիւնը «ամրապնդուելուց», սկսուեց թալանած ապրանքների ազատ վաճառքը Բազում թէ՛ մասնաւոր կերպով թուրքական թաղերում ու տներում յատուկ յայտարարութիւններով և թէ՛, մանավանդ, բազարներում ու թուրքական խանութներում:

Հայի ապրանքը ծախուում էր թուրքի խանութում և թուրքի

միջոցով օր-ցերեկով, օրէնքի բոլոր կանոններով: Աւելին կասենք. հայերի խանութները զաւթել էին թուրքերը և այնտեղ վաճառում էին հայերից կողոպտած ապրանքները: Իշխանութիւնների կողմից թոյլատրուած թալան ու կողոպտուող վաճառում էր, որպէս նոր տիրոջ սեփականութիւն, նոյն իշխանութիւնների կարգադրութեամբ, գուցէ և մասնակցութեամբ: Ուրիշ խօսքով, մասսայական աւազակութիւնը պաշտպանում և հովանաւորում էր կառավարութեան օրէնքի կողմից:

Ահա դրա մէջ էր կայանում Ազերբեյջանի «նոր պետականութեան» հիմքերից մէկը:

Ստեղծուել էր հայ ազգաբնակչութեան համար մի անելանելի դրութիւն:

Մի կողմից Ազերբեյջանի կառավարութեան բացառիկ օրէնքներով (Հոկտեմբերի 8-ի օրէնքը 1918թ.) փողոց էին նետուել հայ բանտրութիւնը, տէխնիկական և գրասենեակային պերսոնալը, իսկ միւս կողմից թուրքերի անարգել զաւթումներով զրկուել էր իր ունեցուածքից հայ առևտրական դասը, որ այնքան խոշոր էր իր քանակով և պատկառելի իր ունեցած մասնակցութեամբ Բագուի առևտրի մէջ: Այն դասը, որ առաջ իր ձեռքն էր կենտրոնացրել Բագուի մի քանի յայտնի փողոցների առևտրական տների և խանութների բացարձակ մեծամասնութիւնը (որոշ մասերում անգամ ամբողջութիւնը), ինչպէս են Տելեֆոննի, Բոլշոյ-Մորսկոյ, Տորգովի, Մերկուրնսկի, Կրիվոյ, Բարեատինսկի, Վելիկոկնեաժնսկի փողոցներում, - այդ դասը չքացել է այժմ առևտրական ասպարեզից և նրա փոխարէն հրապարակ են եկել մանրավաճառների, մրգավաճառների և գինեվաճառների խղճուկ թափփուկներ Ստանիսլաւսկի և Կանիտապինսկի յետրնկած փողոցներում:

Այդպէս, Բագուի հայ ազգաբնակչութիւնը երբեմնի ամենաշէն ու բարգաւաճ համայնքը, ամենահարուստ ու փարթամ գաղութը Անդրկովկասի ողջ հայութեան մէջ, ենթարկուեց տնտեսական ճնշումների ու հալածանքների անօրինակ հարուածների: Հայկական չքաւորութիւնը հասել էր ծայրահեղ չափերի, մաս-

սայական պատուպերիզմը դարձել էր տիրապետող երևոյթ. երկու սեռերից փողոց նետուած անգործների թիւը հասնում էր լեզհոնների»¹:

Ահա այսպիսին էր ցեղասպանության դրդապատճառներից և միաժամանակ նպատակներից մեկի ընդհանուր պատկերը:

1918թ. նոյեմբերի վերջին անգլիական հրամանատարությունը հրապարակում է մի պաշտոնական հաղորդագրություն, որով Բաքվի բնակչությանը կոչ է անում թուրքերի երկամսյա տիրապետության ժամանակ կրած նյութական վնասների ու կորուստների վերաբերյալ եռօրյա ժամկետում ներկայացնել տնային կոմիտեների կողմից վավերացված ցուցակներ՝ փոխհատուցում ստանալու համար: Անշուշտ, այդպիսի կարճ ժամկետում, երբ դեռ բնակչությունը հոգեբանական ցնցակաթվածի մեջ էր, իսկ փախստականները նոր-նոր էին սկսում վերադառնալ, նման գործ կատարելն անհեթեթություն էր: Այդ իսկ պատճառով անշարժ գույքի տնօրինման գլխավոր մարմինը՝ Ցենտրոդոմը, ստիպված է լինում ժամկետը, նախ, երկարաձգել մինչև դեկտեմբերի վերջ, ապա՝ մինչև 1919թ. փետրվարի 15-20:

Բնակչությունից քննարկման ընդունվեց 32.817 ցուցակ, որից հայերի ներկայացրածը 25.103 (76,50%) էր, ռուսների, հրեաների, փոքրաթիվ եվրոպացիների՝ լեհերի, չեխերի, հույների և այլոց ներկայացրածը՝ 6596 (20,10%), վրացիներին՝* 434 (1,32%), որքան էլ տարօրինակ լինի՝ մուսուլմաններինը՝ 216 (0,66%), հիմնարկներինը, ձեռնարկություններինը և հաստատություններինը՝ 468 (1,42%): Ընդ որում, հայերի ներկայացրածների թվաքանակի մեջ չմտան 1913 ցուցակներ, որոնք «կորան». դրանք գրանցվել էին տնային ու թաղային կոմիտեներում, սակայն չէին հասել Վերստուգիչ հանձնաժողով:

Բ.Իշխանյանը ռուսներին և այլ ազգերին, ինչպես նաև «թիրքերի և թաթարների դաշնակից վրացիներին» ու մուսուլմաններին պատկանող ունեցվածքի թալանն իրավացիորեն հա-

մարում է թյուրիմացության արդյունք: Սակայն ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ «թուրքական ռասայի թաթուն բարոյական թերարժեքությունը» պատճառ էր դարձել, որ «ձեռի հետ» կողոպտվեին նաև հավատակից մուսուլմանները:

Ըստ ներկայացրած ցուցակների, ընդհանուր գումարը կազմեց 951 մլն 700.575ռ., որից հայերինը՝ 660 մլն 788.148ռ. (69,43%), ռուսներինը և այլազգիներինը՝ 86 մլն 208.074ռ. (9,06%), վրացիներինը՝ 6 մլն 052.901ռ. (0,63%), մուսուլմաններինը՝ 6 մլն 140.916ռ. (0,65%), ձեռնարկություններինն ու հաստատություններինը՝ 192 մլն 510.536ռ. (20,23%):

Այստեղ հարկ է նշել մեկ հանգամանք ևս: Վերստուգիչ հանձնաժողովը մերժեց և հրաժարվեց քննարկել 498 ցուցակ, որից 301-ը պատկանում էր հայերին (60,44%), 116-ը՝ ռուսներին և այլազգիներին (23,30%), 12-ը՝ վրացիներին (2,41%), 16-ը՝ մուսուլմաններին (3,21%), 53-ը՝ ձեռնարկություններին ու հաստատություններին (10,64%): Վերջինները ներառում էին բաժնետիրական ընկերությունները, քաղաքային, պետական, հասարակական, մշակութային, կրթական, եկեղեցական հաստատությունները, արհեստակցական ու կոոպերատիվ միությունները, առևտրային, արտադրական ձեռնարկությունները, կուսակցությունները և այլ հիմնարկներ: Ակնհայտ է, որ հայ բնակչությունից հետո ունեցվածքի արժեքով երկրորդ տեղում այս խումբն էր, և եթե նկատի ունենանք, որ դրանց մեծ մասը հայապատկան էր, ապա պարզ է, որ հանձնաժողովը չառու վերաբերմունք ուներ:

Ուշագրավ են մերժումների պատճառաբանությունները: Նախ, ցուցակների մեծ մասի վրա ուղղակի մակագրված էր «Մերժել» և ուրիշ ոչինչ: Ապա կային այսպիսի մակագրություններ՝ «Կողոպուտի փաստը ապացուցված չէ», «Վնասները պայմանավորված են պատերազմով», «Վնասները եղել են Բաքվի շրջանից դուրս», «Վնասի պատճառը հրդեհն է»: Բայց ամենատարօրինակն այն էր, որ մերժվեցին այն ցուցակները, որոնք առնչվում էին աղբբեջանական իշխանության բռնագրավումների և

¹ Եզվ. աշխ., էջ 107-111:

տեղի աղբբեջանցիների ձեռքով կատարված կողոպուտի հետ: Ահա թե ինչ է գրում Բ.Իշխանյանը. «Ի՞նչ հիման վրայ մերժել են այդպիսի վնասներին բաւարարութիւն տալու - անհասկանալի է: ...Ըստ երևոյթին վերաստուգիչ յանձնաժողովը կամ նրան հրահանգներ տուող վերին մարմինը առաջնորդուել են ֆորմալ իրաւաբանական տեսակետով և ոչ տեղի առանձնայատուկ դրութեամբ: Նրանց համար կարևոր և ընդունելի են եղել միայն արտաքին թշնամու հասցրած հարուածները և սրանց պատճառած վնասները, մոռանալով, որ ներկայ դէպքում (և առհասարակ մուսուլմանական վայրերում) չկայ տարբերութիւն արտաքուստ արշաւող թիրրքի և ներքուստ ճանապարհ հարթող թաթարի միջև ըստ նրանց ունեցած վերաբերմունքի դէպի ռուս պետականութիւնը մի կողմից և դէպի հայկական տարրը միւս կողմից: Դրսի տաճիկը և ներսի թաթարը կատարել են իրանց թալանն ու պոզրոմները միննոյն մեծերի կամքով ու կարգադրութեամբ: Դա ակներև փաստ է բոլորի համար և ամենից լաւ յայտնի իրան՝ անգլիական հրամանատարութեան, այնպէս որ ի գուր վերաստուգիչ յանձնաժողովը ձևական առարկութիւններով մերժել է տնտեսապէս վերջին ծայր քայքայուած բազմաթիւ ընտանիքների արդար պահանջները (ընդգծ. հեղ. - Խ.Դ.)»¹:

Ինչևէ: Հանձնաժողովն ընդունեց ցուցակները, սակայն սկսեց ստուգել դրանց իսկությունը, համապատասխանությունն իրականությանը, նշված վնասների փոխհատուցման ենթակա գումարների ճշմարտացիությունը: Շուրջ երկամսյա ստուգումներից հետո հանձնաժողովը հանգեց հետևյալ եզրակացության. ընդհանուր գումարը նվազեցրեց 37,39%-ով և բավարարման ենթակա ճանաչեց 592 մլն 101.642ռ., որից հայերին՝ 453 մլն 184.126ռ. (կրճատումը՝ 31,51%), ռուսներին և այլազգիներին՝ 48 մլն 824.531ռ. (կրճատումը՝ 43,37%), վրացիներին՝ 3 մլն 995.049ռ. (կրճատումը՝ 34%), մուսուլմաններին՝ 2 մլն 226.822ռ. (կրճատումը՝ 63,74%), հիմնարկ-ձեռնարկություններին՝ 83 մլն 871.114ռ. (կրճատումը՝ 56,44%):

¹Նշվ. աշխ., էջ 122:

Այս թվական տվյալները որոշակի խորհրդածությունների առիթ են տալիս: Նախ, պարզ է, որ ամենից քիչ նվազեցվել է հայերի գումարը, բայց դա հայի «սիրուն» աչքերի համար չէր արվել: Բանն այն է, որ ցուցակներ ներկայացնելուց առհասարակ հրաժարվել էր քիչ թե շատ ունևոր դասը, իսկ ներկայացնողների գերակշիռ մասը վնասի արժեքը նշել էր իրական-շուկայականից մի քանի անգամ էժան՝ մտածելով, որ եթե ցածր գին նշանակի, գուցե թե ինչ-որ բան ստանա: Բնական է, որ այդ պայմաններում հանձնաժողովը հաճույքով «ընդառաջեց» հայերին:

Երկրորդ, հիմնարկ-ձեռնարկությունների գումարը վիթխարի էր, և դրա կրճատումն էլ էր տրամաբանական: Այնինչ, ըստ Բ.Իշխանյանի մոտավոր հաշվարկների, միայն հայկական դպրոցների ու երեք եկեղեցիների վնասը կազմում էր 20 մլն ռուբլի:

Երրորդ, խիստ խոսուն է մուսուլմանների՝ տոկոսային հարաբերությամբ ամենամեծ չափով կրճատման պարագան: Դա «թյուրքական ռասայի բարոյական թերարժեքության» ևս մեկ դրսևորում էր: Չնայած աղբբեջանցիներն իրենք էին թալանել, կողոպտել ու հարստացել, բայց ցանկություն էին ունեցել մի բան էլ պլոկել անգլիացիներից և իրենց կառավարությունից: Ավելին. «...տուժած մուսուլմանների մէջ եղել են այնպիսիները, որոնց գոյքը թալանուել է Մարտի անցքերի ժամանակ և ոչ Մեպտեմբերի. նրանք օգտուել են հանգամանքից և ցանկացել են «նաղդել» իրանց հին վնասը. այդպիսի կեղծիքներից միայն քչերն են բացուել»¹:

Արդյունքները հրապարակելուց հետո՝ հանձնաժողովը 1919թ. մայիսի 8-ից բոլոր ցուցակ ներկայացնողներին տրամադրեց չեկեր, որտեղ նշված էր յուրաքանչյուրի ստանալիք գումարի չափը:

Ի վերջո, որո՞նք են Բ.Իշխանյանի ուսումնասիրության սարսափալի հայկական «վերջնահաշվարկները»: Ընթերցողին կխնդրեինք մտապահել հետևյալ թվերը. *Ֆիզիկապէս ոչնչացված՝*

¹Նշվ. աշխ., էջ 115:

25.462 հոգի, բռնության ենթարկված՝ 3598 հոգի: Դաշնակիցների ստեղծած ազգամիջյան հանձնաժողովի կողմից օրինական վճարման ենթակա է ճանաչվել 453 մլն 184.126 ռուբլի:

Փակենք Վկայի և Ականատեսի ցուցմունքների գիրքը՝ հեղինակի իսկ խոսքով. «Ահա թիւրք-թաթարական բարբարոսութեան և արիւնոռոշտ քաղաքականութեան արդիւնքը Սեպտեմբերեան մեծ սարսափների օրերին:

Հարկ ենք համարում աւելացնել, որ այդ թուերից թէ առաջինը և թէ երկրորդը պակասաւոր են: Իրապէս աւելի է եղել մէկի թէ միւսի քանակը: Մեր թուերը տալիս են միայն մօտաւոր պատկերը իրականութեան:

Սակայն միամտութիւն կլինէր, ի հարկէ, կարծել, որ այդ չոր հաշիւների սիստեմատիկ նկարագրութեամբ սպառում է այն ակտի և հարուածների շարանը, որի անունն է Բագուի հայութեան Սեպտեմբերեան ողբերգութիւն: Ոչ գոհերի նոյնիսկ մաթեմատիկորէն ճիշտ թիւը, ոչ նիւթական վնասների և կորուստների անգամ մինչև վերջին կոպէկի թուաբանական անսխալ հաշիւները անկարող են անցած օրերի ողբերգական խորութիւնը վերարտադրել, եթէ այդ բոլորն անհրաժեշտ են նրա համար, որպէսզի կարելի լինի որոշ գաղափար տալ օտարներին և առհասարակ ոչ-ականատես եղածներին այն դրութեան և ապրումների մասին, որ Բագուի հայութիւնը ունեցել է երեքօրեայ կոտորածների և պոզրոմների ժամանակ և երկամսեայ բարբարոսական բեժիմի շրջանում:

Բայց մենք հասած ենք համարում մեզ մեր նպատակին¹:

Այո, Բախշի Բշխանյանը հասավ իր նպատակին: Նա ոչ միայն արձանագրեց, վիճակագրեց, գիտականորեն վերլուծեց բարվահայոց ցեղասպանությունը, այլև մեզ ավանդեց մի անգնահատելի և անվիճարկելի վավերաթուղթ, որն այսօր պետք է հետապնդի հեռահար նպատակներ և հիմք հանդիսանա պատմական արդարության վերականգնման համար:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 187-188:

Այդ մասին՝ ավելի ուշ:

Այժմ ծանոթանանք այլ վկայությունների (XXI դարի ընթերցողի հոգեկան աշխարհը չխաթարելու համար փաստաթղթերից ներկայացնում ենք համեմատաբար «անմեղ» հատվածներ):

Գերմանական բանակի փոխգնդապետ Պարակենը սեպտեմբերի 26-ին գրում էր. «Գազանությունները մեծ մասամբ կատարվում էին տների ներսում: Այդ պատճառով փողոցներում համեմատաբար քիչ դիակներ կային: Դրանք գերագանցապես անկյուններում էին դարսված, այնպես որ հաճախ միայն հոտից կարելի էր իմանալ: Մի տեղում ես իրար վրա դարսած 7 դիակ տեսա՝ այդ թվում մի քանի երեխա...

Գրեթե բոլոր դիակները ծածկված էին կապտուկներով, որոնք առաջացել էին հրացանների խզակոթերի հարվածներից և խողխողումներից: Նկուղներից դիահոտ էր փչում»²:

Հոկտեմբերի 4-ին բարոն Ֆոն դեր Գուլը նշում էր. «Թուրքերի և աղբրեջանցիների կողմից Բաքվի գրավման ժամանակ տեղի ունեցած դեպքերին իրազեկ ականատեսների կարծիքով պարզապես կասկածից վեր է, որ թուրքական հրամանատարները հայերին բնաջնջելու և նվաճված քաղաքը կողոպտելու համար թաթարներին 3 օրով լիակատար ազատություն էին տվել:

...Նրանք (հայերը - Խ.Դ.) ոչ միայն զրկված են անձնական իրավունքից, այլև նրանց մասնավոր սեփականությունն առանց վերապահումների պատկանում է թուրքերին:

...Ոչ թուրքերին, ոչ էլ աղբրեջանցիներին ընդունակ չեն համարում Բաքվի նավթարդյունաբերությունը նորից գործի դնելու»²:

Ավստրո-Հունգարիայի ներկայացուցիչ, բարոն Ֆինկելշտայնը հոկտեմբերի 5-ի զեկուցագրում մասնավորապես նշում էր. «Հայկական մեծ թաղամասը, որն այցելեցի, ամբողջովին կողոպտված էր և լրիվ դատարկ: Բազմաթիվ ապացույցներ ստացա գազանային դաժանությունների՝ հիվանդանոցներում հայ բժիշկ-

¹ Հայերի կոտորածները ..., էջ 104:

² Նշվ. աշխ., էջ 111:

ների, հիվանդների և երեխաների կոտորածի մասին»¹:

Գրական գործիչ Սերգեյ Ռաֆալովիչը՝ «չեզոք» հրեան, իր «Ճշմարտություն Բաքվի իրադարձությունների մասին» հոդվածում գրում էր. «Նախ, Կովկասում ես գտնվում եմ առաջին անգամ, Անդրկովկասի երեք գլխավոր ազգություններից ոչ մեկի հետ կապված չեմ և ազգային հարցերի ու բախումների հանդեպ եղել և մնացել եմ խորթ: Բւ վկայությունը պետք է ընկալվի որպես միանգամայն անաչառ վկայի ցուցմունք, որը երբեք առնչություն չի ունեցել քաղաքականության հետ և որն առաջնորդվում է բացառապես ճշմարտության և արդարության վրդովված զգացումով տալու փաստերի իրական և անաչառ լուսաբանումը:

Օրեր շարունակ մեծ սայլերով ու բեռնատարներով քաղաքից դուրս էին բերվում դիակները: Ջարդից դեռևս ութ օր անց քաղաքի կենտրոնական և կայարանամերձ մասերում, ուր անձամբ եղել եմ փողոցներում ու տներում, տիրում էր դիակների անտանելի հոտ: Հիմնահատակ ավերված բնակարաններում ես տեսել եմ բռնաբարված ու սպանված կանանց, ծծկեր երեխաների արնաշաղախ դիակներ: Ես կարող եմ մատնացույց անել տները, բնակարանները և տնային կազմակերպությունների այն ներկայացուցիչներին, որոնք ինձ հետ միասին կատարել են այդ շրջայցերը և կհաստատեն իմ ամեն մի խոսքը:

20-25 հազար սպանվածների մասին ինձ ասել են մարդիկ՝ բացարձակապես չեզոք և միանգամայն անաչառ ռուսներ, որոնք գլխավորում էին կենտրոնական տնային կազմակերպությունը, այսինքն՝ առավել հնարավորություն ունեին գոնե մոտավորապես պարզելու դուրս բերվող դիակների քանակը, և նախկին դատական գերատեսչության բարձրաստիճան պաշտոնատարները՝ մարդիկ, որոնք բավականաչափ իրավասու էին նման հարցերում:

...Բսկ դրան (սպանդին - Խ.Դ.) նախորդող ջարդարարության մասին խոսելու հարկ իսկ չկա: Դա իսկապես մի բացառիկ երևույթ էր: Եվ եթե սպանությունների մեջ հիմնականում մեղա-

վոր են տեղացի թաթարները, ապա թալանի հարցում նրանց հետ լիովին պատասխանատու են թուրք սակյարները: Քաղաքի պարետն ինքը՝ գնդապետ Նազիմ-բեյը, որը գլխավորել էր Բաքուն գրաված բանակը, իմ բարեկամներից մեկի հետ զրույցի ժամանակ այսպես էր արտահայտվել այդ ջարդարարության կապակցությամբ. «Et quand enfin je suis entre dans la ville ce que j'ai vu c'était e norme» («Եվ երբ ես ի վերջո մտա քաղաք, ապա այն, ինչ տեսա՝ հրեշավոր էր») (Ֆրանս. թարգմ. Ս.Ռ.-ի - Խ.Դ.)¹:

Նոյեմբերի 7-ին Բաքվում հրաշքով գնացք նստեցին և 2 օր անց Թիֆլիս հասան Սիրանույշ և Շուշանիկ Մկրտչյան բույրերը: Ասում ենք՝ հրաշքով, որովհետև Բաքվից մեկնողներին ստուգում էին ոչ միայն փաստաթղթով, այլև «արտաքին տեսքով, աչքերի հայացքով, գանգի կազմությամբ» և ըստ այդմ բացահայտում «հանցավոր տարրերին»: Քույրերն այսպիսի ցուցմունք տվեցին. «Քաղաքը գրավելուց հետո, Նուրի փաշայի հրամանով, թուրք-թաթարական ավազակախմբերը 3 օր աներևակայելի զազանություններ էին գործում քաղաքի հայ բնակչության նկատմամբ: Ջոհերի թիվն առնվազն 30.000 է: Գազանությունների պատկերը սարսափելի է՝ չէին խնայում ոչ կանանց, ոչ երեխաներին, ոչ ծերերին: Ամեն բակում կար 80-100 դիակ, փողոցները լի էին դիակներով, ջրում լողում էին դիակները դժբախտ երեխաների, որոնց սպանել էին ավիին և նետել ծովը... Խոսքեր չկան նկարագրելու այն զազանությունները, որոնց ենթարկվում էր անպաշտպան բնակչությունը. սպանությունները սարսափելի բնույթ ունեին, գնդակահարում էին միայն ծանակումից ու պղծանքից հետո՝ կտրում էին ականջները, լեզուն, մարմնի մասեր, ապա նոր սպանում: Շուրջկալներ էին սարքում աղջիկների նկատմամբ. նրանց բռնաբարումները սովորական երևույթ էին:

...Այդ զազանությունների ժամանակ պատշաճ բարձրության վրա չէր գտնվում նաև ռուս և հրեա բնակչության մի մասը, որը չէր խորշում հայերի բնակչության վայրերը մատնելուց»²:

¹Նշվ. աշխ., էջ 167-170:

²Նշվ. աշխ., էջ 140: Ռուս. թարգ. հեղ.:

¹Նշվ. աշխ., էջ 112:

Դեկտեմբերի 4-ին Բաքվից մերձծովյա Ալյաթ երկաթուղային կայարան են ուղարկում «Պոլյուս» շոգենավը, որպեսզի այնտեղից բերեն հայ գերիներին: Անձնակազմից բացի, նավի վրա կար սանիտարական ջուկատ, որը բաղկացած էր բժշկից, բուժակուսանողից ու երեք սանիտարներից (նրանցից մեկը ավստրիացի էր): Ահա թե նրանց ստորագրությամբ ինչպիսի փաստաթուղթ է պահպանվել. «Վերջապես որոշեցինք նավակներով ասի իջնել մեզ հետ էին նավապետի օգնականն ու երեք նավաստիներ: Մեզ շրջապատող մեռյալ լուրջությունը ճնշող տպավորություն էր գործում: Ասի իջնելով՝ մենք նկատեցինք մի մարդու, որն արագ քայլերով մեզ էր մոտենում. նա Ջուլֆայի երկաթուղագծում ծառայող ռուս պահակ էր: Հետագայում նա ամենուրեք մեզ ուղեկցում էր և բացատրություններ տալիս: Ինչպես պատմեց այդ պահակը, նոյեմբերի 17-ին կամ 18-ին (ուշադրություն դարձրեք ամսաթվին, այսինքն, անգլիացիների՝ Բաքու մտնելու օրը - Խ.Դ.) Բաքվից՝ Սադիանի գորանոցներից, բերել էին 260 հայ նոր գերի, որոնց առանց հաց ու ջրի պահել էին 3-4 օր, ապա ավելի վաղ այստեղ եղած հայ գերիների հետ երկաթգծով տարել Ելիզավետպոլ: Թե ավելի վաղ որքան հայ գերի կար, չհաշված այդ 260 մարդը, պահակը չգիտեր.* Երբ հասանք ասիին գտնվող փայտաշեն կառույցներին՝ տեսանք ընդարձակ գերեզմանոց կամ, ավելի ճիշտ, սպանդանոց: Աջ ու ձախ ընկած էին այլանդակված, կիսամերկ, կիսով չափ հողի մեջ թաղված դիակներ, դիակներ՝ առանց ոտքերի կամ ձեռքերի, առանձին ընկած գանգեր... Այդպիսի դիակները տասնյակներ էին: Պահակի խոսքերով, ծարավից տանջվող գերիները գնում էին ծովափ, որպեսզի գոնե ծովի ջրով հազեցնեն պապակը, և շատերին գնդակահարում էին ջրի ասիին:

...Բայց նկարագրվածից շատ ավելի սարսափելի էին այն պատկերները, որոնց ականատես եղանք բարաքներում. հավանաբար, այստեղ էին եղել հիվանդները և ուժասպառները: Նրանցից մեկը կիսամերկ էր, մյուսի ուսերին գցված էր պարկի լաթակտոր. այդ տարաբախտը, երևի, ցանկացել էր դրանով պաշտ-

պանվել ցրտից, այդ վիճակում էլ մահացել էր...

Փայտե շինությունների կողքին տեսանք պարզունակ աղաց շուրջը՝ մանրացրած հարդի մնացուկներ: Պահակի խոսքերով՝ դժբախտ գերիներն այդպես իրենց համար հաց էին պատրաստում:

...Ոչ մի հնարավորություն չունենալով այդտեղ մնալ, որպեսզի գոնե դիակները թաղեինք (ոչ մի գործիք չունեինք), ամսույս 6-ին վերադարձանք Բաքու»¹:

Եվս մեկ վկայություն: Նոյեմբերի 23-ին Հայոց ազգային խորհրդի պատվավոր նախագահ Բագրատ եպիսկոպոս Վարդազարյանը Բաքվում և Բաքվի շրջանում դաշնակից զորքերի գլխավոր հրամանատար, գեներալ-մայոր Թումսոնին մի ծավալուն ուղերձ հղեց, ուր ամենայն խորությամբ նկարագրել էր բաքվահայության ողբերգությունը: Մենք կարող էինք ամբողջությամբ ներկայացնել այդ փաստաթուղթը, բայց խնայելով ընթերցողի (ինչպես նաև ինքներս մեր) նյարդերը, մեջ կբերենք որոշ պատասոհիկներ. «Մորթում և սպանում էին անխտիր բոլոր հայերին՝ տղամարդկանց, կանանց, երեխաներին, ծերերին, առողջներին ու հիվանդներին, անգամ՝ ծծկեր երեխաներին, հավանաբար նպատակ ունենալով բնաջնջել ամբողջ հայ բնակչությանը:

Ըստ հավաստի տեղեկությունների, սայլերից բացի, 250 փութ բեռնատարողությամբ 25 բեռնատար ավտոմեքենաներ 4 օր ու գիշեր անընդհատ դիակներ էին տեղափոխում, և այդ աշխատանքը չէր վերջանում: Դիակների մեծ մասը, զանգվածային սպանդի հետքերը կոծկելու նպատակով, այրվեց Սադիանի գորանոցների մոտ, հիմնականում՝ աղբանոցում:

...Հրեշավոր սպանդին զուգընթաց, ինչպես զորամասերը, այնպես էլ տեղի մուսուլմանները առանց շունչ քաշելու, շարունակաբար, կարծես նախօրոք հղացված ծրագրի համաձայն, իրականացնում էին խաղաղ քաղաքացիների ունեցվածքի նույնքան հրեշավոր կողոպուտ: Բոլորից շորթում ու խլում էին փող, ոսկե և արծաթե իրեր, զարդեղեն, հայերի բնակարաններից, պահեստներ-

¹Նշվ. աշխ., էջ 156-157: Ռուս. թարգ. հեղ.:

րից, խանութներից, կրպակներից վիթխարի քանակությամբ կրում-տանում էին գողացված ինչք՝ ապրանքներ, մանուֆակտուրա, կահույք, զգեստներ, հագուստ, կոշիկեղեն, սպիտակեղեն և զանազան տնային կարասի, ընդ որում՝ շորթման ու թալանի ժամանակ հաճախ տարբերություն չէին դնում հայերի և այլ ազգությունների, անգամ՝ արտասահմանցիների միջև:

...Մարդասպաններն ու թալանչիները բացեիբաց հայտարարում էին, որ քաղաքը երեք օրով դրված է իրենց լիակատար տրամադրության տակ:

Գազանային զանգվածային կոտորածը երբեմն իրականացվում էր այնպիսի դաժանությամբ, որ դժվար է անգամ հավատալ այդպիսի մոլազարության հնարավորությանը: Դեպքեր են եղել, երբ ցնորված հայերի աչքի առաջ դահիճները դանակներ էին սրում և համակվելով ինչ-որ հրեշավոր սադիզմով՝ իրենք իրենց ոգևորում էին, դժբախտներին թվարկելով ու նկարագրելով այն կտտանքները, որոնց ենթարկվելու էին:

Բալախանում՝ Բաքվի նավթարդյունաբերողների համագումարի խորհրդի հիվանդանոցում, մորթել են բոլոր հայ հիվանդներին, բոլոր հայ ծառայողներին ու երեք հայ բժիշկներին, ընդ որում՝ ծանր հիվանդներին ոտքերից քարշ տալով տարել էին բակ:

Փախստականների մանկական որբանոցում կատաղության բռնում էին վախից խելագարված երեխաներին և չորրորդ հարկից նետում փողոց:

Հրեշագործություններն ու անմարդկայնությունը հասնում էին այնպիսի ծայրահեղ աստիճանի, որ տեղի մուսուլմանները ասկյարներից գնում էին գերի հայերի՝ վրեժխնդրության և դաժան հաշվեհարդարի համար: Երիտասարդ հայուհիներ, երբեմն էլ տղա-երեխաներ գազանաբար բռնաբարվել են, հաճախ՝ ամուսինների ու հարազատների աչքի առաջ:

...Զանգվածային հանցագործություններից հետո սկսվեց Ազերբեյջանական կառավարության բուռն, համակարգված գործունեությունը, վաղօրոք հղացված գործունեությունը, որն այլ

կերպ չի կարելի անվանել, քան արյունալի վրեժխնդրության քաղաքականություն, խաղաղ հայ բնակչության ոչնչացման, քայքայման և լիակատար տնտեսական սնանկացման քաղաքականություն: Ընդհուպ մինչև դաշնակից զորքերի մուտքը քաղաք՝ հայ բնակչության ողջ մնացած մնացորդները գտնվում էին օրենքից դուրս, առանց տարրական պաշտպանության ու հայտնվել էին խավար բարբարոսության ժամանակների հալածյալ հիլոտների և իրավագուրկ ստրուկների վիճակում:

...Նրանց մեռցնում էին քաղցից, կտտանքների էին ենթարկում, անխնա ծեծում էին, սպանում, ընդ որում՝ այդ ամենն անում էին կատաղաբար ու դաժանությամբ: Նրանցից շատերը, որոնցից ասկյարները բռնի խլել էին հագուստն ու ոտնամանները, մերկությունը ծածկելու համար հագնում էին կեղտոտ պարկեր և այդ տեսքով ոտաբոբիկ դուրս գալիս ստիպողական աշխատանքների: Նրանց շարք էին կանգնեցնում և ծեծով ու տանջանքներով ստիպում բարձրաձայն կրկնել, որ իրենք գյավուր շներ են: Լծում էին ծանր բեռնավորված սայլերին ու արաբաներին, իսկ ասկյարները քաղաքացիների աչքի առաջ մտրակներով խփում էին նրանց և գրաստի նման բշում՝ նրանց հետ վարվելով ավելի վատ, քան կվերաբերվեին անասուններին: Հիվանդ ու սովալլուկ գերիներից շատերին փակում էին արտաքնոցներում և ստիպում ձեռքերով հանել կղկղանքը ու մաքրել զուգարանները¹:

Բա վ է. այլևս ուժ չմնաց: Հայոց ցեղասպանության ահասարսուռ տեսարանների, թուրք-ադրբեջանական նողկանքների հետագա նկարագրությունը կարող է հանգեցնել հոգեկան խանգարման...

Մեզ անհրաժեշտ է դուրս պրծնել թուրք-ադրբեջանական գազանություններով և նրանց անմեղ զոհերի՝ հայ անթաղ մեռելներով լեփ-լեցուն խորխորատից ու փորձել սթափ մտածելակերպով գիտակցել իրադարձությունների աստառը:

Ըստ էության, թուրքերն ստեղծեցին Ադրբեջանի «Ժողովր-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 146-148: Ռուս. թարգ. հեղ.:

դավարական» Հանրապետությունը և Բաքուն հոչակեցին նրա մայրաքաղաք: Հիմնվեց թուրքական մի նոր պետական կազմավորում, որն ապագայում շատ էր պետք գալու...

Թուրքիայի և ադրբեջանական կառավարության միջև կնքված պայմանագրերի համաձայն, նավթարդյունաբերությունը, Բաքու-Բաթում նավթամուղը, կասպյան առևտրական նավատորմը, երկաթուղին 5 տարով հանձնվեցին Թուրքիային: Բացի այդ, Ադրբեջանը պարտավորվեց Թուրքիային մատակարարել 2 մլն լիտայի զանազան ապրանքներ և 1 մլն լիտայի նավթ, բամբակ, բուրդ և այլ հումք: Ամեն օր թուրքերը դուրս էին բերում առնվազն 44 ցիստերն նավթ ու վիթխարի քանակությամբ պարենամթերք: Նրանք անդարձ յուրացրին 60 շոգեքարշ, շուրջ 150 ապրանքատար և ավելի քան 100 ուղևորատար վագոն: Թուրքական բանակի կերակրման համար երկու ամսվա ընթացքում հատկացվեց 1.3 մլն փութ ցորեն և 11 մլն ռուբլի¹:

Առաջին աշխարհամարտում Գերմանիայի ու նրա դաշնակիցների պարտությունից և Մուղրոսի զինադադարի կնքումից հետո (30 հոկտեմբերի 1918թ.) թուրքական զորքը հեռացավ Բաքվից: Նոյեմբերի 13-ին Մեծ Բրիտանիան ու Ֆրանսիան վերահաստատեցին Ռուսաստանում ազդեցությունների ոլորտի բաժանման մասին նախկին համաձայնագիրը, և նոյեմբերի 17-ին անգլիական 39-րդ հետևակային բրիգադը՝ գեներալ Թոմսոնի գլխավորությամբ, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչների ուղեկցությամբ, մտավ Բաքու: Բաքվահայության երկամսյա մահաբեր մղձավանջն ավարտվեց, բայց իրականում հայության համար գրեթե ոչինչ չփոխվեց. դահիճը՝ թուրքի ստեղծած ադրբեջանական շինծու պետականությունը, արդեն թամբի վրա էր:

Ստեղծվեց նոր իրավիճակ. մի կողմից՝ բոլշևիկները, մյուս կողմից՝ «սպիտակներն» ու նախկին Անտանտի երկրները, որոնցից ամեն մեկն ուներ իր շահը, իսկ Բաքվից բոլորին պետք էր մեկ բան՝ նավթը:

¹ Гражданская война ..., стр. 146.

Անգլիացիները բացեիքաց հայտարարում էին, որ իրենք Բաքու են եկել, որպեսզի տեր կանգնեն ժամանակին նավթարդյունաբերությունում կատարած կապիտալ ներդրումներին (ինչի մասին մենք խոսել ենք համապատասխան գլխում): Եվ քանի որ Բաքվում գոյություն ուներ «օրինական» իշխանություն՝ ադրբեջանական կառավարությունը, անգլիացիներն իսկույն սրտակից հարաբերություններ հաստատեցին իրենց նախկին հակառակորդի հետ: Ինչո՞ւ պետք է նրանք հաշվի նստեին հայության հետ, որը ոչ միայն պաշտոնապես պատերազմող կողմ չէր ճանաչվել, այլև ակնհայտ ռուսական կողմնորոշում ուներ: Ընդ որում, այդ հայության մի մասը՝ բաքվաբնակները, արդեն սպանդի էին ենթարկվել, կիսամեռ վիճակում էին և ուղղակի կախում ունեին հենց իրենցից՝ անգլիացիներից:

Գեներալ Թոմսոնին ադրբեջանական կառավարության առաջին պահանջներից մեկն այն էր, որ նա... Ղարաբաղը մտցնի Ադրբեջանի կազմի մեջ: Գեներալը, հանուն նավթի և անգլիական կապիտալի, երկու անգամ պատվիրակություն ուղարկեց Շուշի՝ ղարաբաղցիներին հորդորել-համոզելով ենթարկվել Ադրբեջանին: Դրան ի պատասխան՝ Շուշվա, Դիզակի, Վարանդի, Խաչենի, Ջիվանշիրի* ներկայացուցիչներ Հ.Մուսայեյանը, Ա.Շահնազարյանը, Ա.Տեր-Միքայելյանը, Բ.Մուրադյանը, Ա.Սելիք-Նովսեփյանը Ղարաբաղի ամբողջ հայ բնակչության անունից դեկտեմբերի 24-ին հայտարարեցին. «...Մինչև այսօր Ղարաբաղի հայ ժողովուրդը չէ ճանաչել Ադրբեջանի կառավարություն և չի էլ կարող ճանաչել թե ներկայումս և թե ապագայում. մենք դորա համար կռիվ ենք մղել տաճիկ զորքերի դեմ. ճիշտ է, Վարանդի և Խաչենի կողմերում տաճիկները մի քանի հայ գյուղեր են ավերել, բայց և այնպես ոչ մի հայ նրանց չէ հպատակվել. Շուշին ստիպված է եղել միմիայն տեղի տալ տաճկաց ուժին, այն ևս ժամանակավոր... Մինչև այսօր ամենանեղ բռպեններին անգամ մենք առանց երկյուղի պաշտպանել ենք մեր անկախությունը:

...Ղարաբաղի հայը եթե տաճիկ զորքերի թնդանոթների դեմ

կովել է Ադերբեյջանի իշխանությունը չճանաչելու համար, մեր բարեկամ Անգլիան չպետք է մեզ ստիպե նրան (Ադերբեյջանին) ենթարկվելու. դա մեզ համար, եթե մինչև իսկ տեղի լինի 3-4 ամիս, ոչ թե միայն պատվի հարց է, այլ նաև ֆիզիկական գոյության, որի համար այնքան արյուն ենք թափել. մեր ժողովրդի մի մասը մերկ է ու քաղցած, զուրկ է նյութական ամեն մի միջոցից, փողի երես ահա մի տարի է չի տեսել, նա պատրաստ է նույն գոհողությունն տանել նաև ապագայում, միայն թե չճանաչել ոչ մի մահմեդական գերիշխանություն ազատ Ղարաբաղի լեռներում: ...Ամբողջ 5 տարվա ընթացքում ազատության համար կոպող դարաբաղցին չէ կարող յուր արշալույսի օրերին Ադերբեյջանի իշխանություն ճանաչել»¹:

(«Բարեկամ Անգլիան» ժամանակ ու հնարավորություն չունեք Ղարաբաղը Ադրբեյջանին հանձնելու: Դա արեց Ստալինի գլխավորած Կովկասյան բյուրոն, որն ունեցավ 2 տարվա կյանք, բայց որի՝ 1921թ. մարտի 21-ին ընդունած տխրահոռչակ որոշումը մնաց պատմության մեջ):

1919թ. անգլիացիներն Ադրբեյջանը փրկեցին Ա. Դենիկինի ձեռքից, որի Կամավորական բանակը բոլշևիկներից մաքրեց Ռուսաստանի ամբողջ հարավը և հասավ Կասպից ծով: Մեծ Բրիտանիան ուներ իր աշխարհաքաղաքական խոշոր ծրագիրը. Դենիկինի ռազմական հաջողությունները կարող էին հանգեցնել բոլշևիզմի դեմ նրա լիակատար հաղթանակի, և արդյունքում Ռուսաստանը կվերականգնվեր նախկին կայսրության սահմաններում, բայց դա Անգլիային բոլորովին պետք չէր: Անգլիացիները ձգտում էին Անդրկովկասն անջատել, ստեղծել իրենց ենթակայության տակ գտնվող բուֆերային գոտի՝ Ռուսաստանի ու Պարսկաստանի միջև: Անջատման գիծն անցնում էր Ղրզըլ Բուրունով-Չաքաթալայով-Կովկասյան լեռնաշղթայով մինչև Տուապսե:

Այդ իսկ պատճառով, երբ Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունն այցելեց Թիֆլիս, հանդիպեց Անդրկովկա-

սում բրիտանական զորքերի գլխավոր հրամանատար, գեներալ Ֆորեսթեր Ուոքերին և հայտնեց, թե Հայաստանը մտադիր է լիակատար համաձայնության գալ Կամավորական բանակի հետ՝ հանուն Ռուսաստանի վերականգնման, գեներալը շատ սառը պատասխանեց, որ քանի դեռ Հաշտության կոնֆերանսում Անդրկովկասի հետագա պետական կարգը չի լուծվել, Ռուսաստանի հետ Հայաստանի վերամիավորման օգտին ցանկացած քարոզչություն անընդունելի է²:

Ժամանակակիցը գրում է. «...Հստակ տպավորություն էր ստեղծվում, որ բրիտանական կառավարությունն առանձնակիորեն շահագրգռված է Բաքվի նավթային հարստություններով և ցանկություն չունի թույլ տալու, որ Բաքուն հայտնվի Կամավորական բանակի ուշադրության գոտում»³:

Անգլիայի ռազմական մատակարարումներով կովող Դենիկինը, բնականաբար, չէր կարող հաշվի չնստել այդ կարծիքի հետ, բայց ռուսաց զինվորականության ամենաականավոր դեմքերից մեկը 1919թ. ապրիլին իր ներկայացուցչին ուղարկեց Բաքու, որը ադրբեյջանական կառավարությանը հայտնեց հետևյալը. «Ռուսաստանի Հարավի բանակը Ադրբեյջանը համարում է Ռուսաստանի մաս, բայց մինչև Ռուսաստանում գերագույն իշխանության հաստատումը հնարավոր է համարում Ադրբեյջանի ինքնուրույն գոյությունը»³:

Դենիկինի պատկերացրած «գերագույն իշխանությունը» չհաստատվեց: Մոլեգնող քաղաքացիական պատերազմի, Անդրկովկասում տիրող իրավիճակի, իրարամերժ շահերի ու հակասությունների խառնարանում թուրք-ադրբեյջանցի միայն մեկ ձգտում ուներ՝ զավթել նոր տարածքներ:

1919թ. հուլիսին անգլիացիների աջակցությամբ ադրբեյջանական հարձը զավթեց ու յուրացրեց բացառապես ռուսներով

¹ А. Лукомский, Деникин и Антанта (Деникин, Врангель, Юденич. Мемуары), М.-Л., 1927г., стр. 91.

² Նշվ. աշխ., էջ 107: Ռուս. թարգ. հեղ.:

³ Նշվ. աշխ., էջ 104: Ռուս. թարգ. հեղ.:

բնակեցված Մուղանը:

Ստորև մենք չենք խոսի Թուրքիայի և Ադրբեջանի տարածքային բռնազավթումների, Նախիջևանի, Ղարաբաղի մասին: Այդ առթիվ կան բազմաթիվ հիմնարար աշխատություններ: Մեզ հետաքրքրում է բուն Բաքուն:

1920թ. ապրիլի 29-ին Ադրբեջանի մայրաքաղաքում 11-րդ կարմիր բանակը հաստատեց նոր «գերագույն իշխանություն»՝ բոլշևիկյան բռնապետությունը, և հարձն իսկույն նետվեց նոր սիրեկանի գիրկը: Ադրբեջանցի ցեղասպաններն արագորեն վերածվեցին բոլշևիկ-ինտերնացիոնալիստների, և սկսվեց բաքվահայության «կարմիր ջարդը»:

Ապրիլի 30-ին Թիֆլիսում լույս տեսնող «Եօթեճա» թերթը գրում էր. «Ադրբեջանական բանակը միացավ խորհրդային զորամասերին: Մութ հետնաբեմում տեղի ունեցած առուծախն ավարտվեց: Գործարքը կայացավ: Այդ գործարքի գինը արյան գին է:

Համաձայնագիրը, որ խորհրդային իշխանությունը կնքեց Ադրբեջանի ազգայնամոլների հետ, գնված է հայ ժողովրդի արյան գնով, խորհրդային և ադրբեջանական միացյալ զորքերը հարձակվում են «Հայաստանի», «հայերի վրա», ինչպես աննկարագրելի ցինիզմով հայտարարեց Բաքվում իշխանության մեջ գտնվող «կոմունիստ» Մուլթանովը: Արևելքում խորհրդային քաղաքականությունը բնութագրվում է բոլշևիկների դաշինքով համախալամական հետադիմության, իսկ Անդրկովկասում՝ թուրքական հետադիմական ուժերի հետ:

«Կոմունիստական» իշխանության ձեռնարկած առաջին միջոցներից մեկը ռազմական արշավանքի շարունակումն է հայերի դեմ: Ըստ Համիդ Մուլթանովի հայտարարության, ադրբեջանա-խորհրդային «կարմիր» զորքերը Եվլախից հարձակվում են «հայերի վրա»: Նույն Մուլթանովի հայտարարությամբ, այդ հակահայկական արշավանքի նպատակն է խորհրդա-ադրբեջանական զորքերի միավորումը Անատոլիայի հետ»¹:

¹ Հայերի կոտորածները ..., էջ 406-407: Ռուս. թարգ. հեղ.:

Խորհրդային Ադրբեջանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչը 1920թ. հուլիսի 17-ին Հայաստանի արտգործնախարարին զեկուցում էր. «Հայերի ձեռքակալությունները մասսայական բնույթ առան: Ջարմանալի բարեխիղճ կերպով, շղթայազերծ ստրուկների նման այդ գործում եռանդ են թափում հայ կոմունիստները: Այսպես կոչված «Դաշնակցականների գործը» նրանց է հանձնված. դրանք են ձեռքակալում ըստ իրանց հայեցողության, դրանցից է կազմված քննիչ հանձնախումբը Արտավազդ Հովհաննիսյանի նախագահությամբ: Դաշնակցական անվան տակ բանտարկված են հազարավոր բոլորովին անմեղ և անմասն հայեր: Թուրքի ատելությունը և ծրագիրը հայի վերաբերմամբ և հայ մեծամասնականի կուսակցական կիրքը այստեղ զուգադիպում են և եռանդով կրկնապատկվում»²:

Մի քանի օր անց նույն դիվանագետը շարունակում էր. «Խորհրդային Ադրբեջանում հայ մեծամասնականների դրդումով կառավարությունն սկսել է իր հալածանքը Դաշնակցության դեմ: Այդ կուսակցությունը հայտարարված է անլեզալ, իսկ նրա շարքերում գործող անհատները՝ օրենքից դուրս: Գործի զլուխն են անցել Բաքվում գործող հայ մեծամասնականներից Ա.Միկոյանը, Ավիս Նուրիջանյանը, Կոստանյանը և ուրիշներ»²:

Բաքուն, որ տասնամյակներ շարունակ հանդիսացել էր նավթ և այլ ապրանքներ արտահանող քաղաք, վերածվեց բոլշևիզմի, խորհրդային կարգերի արտահանման կենտրոնի: Այստեղից սկիզբ առավ այն «կարմիր» հեղեղը, որը Գանձակով ու Ղազախով մտավ Իջևան և 1920թ. աշնանը ստիպեց անձնատուր լինել Հայաստանի Առաջին Հանրապետությանը...

Սկսվեց պատմական նոր դարաշրջան. ոչնչացվեց ծաղկուն, փթթուն, հարուստ և քաղաքակիրթ բաքվահայ համայնքը, իսկ նրա ուրվականները մնացին Խորհրդային Ադրբեջանում: Մնացին, որպեսզի ցեղասպանական նոր մահափորձի ենթարկվեն 68

¹ Նշվ. աշխ., էջ 475:

² Նշվ. աշխ., էջ 476:

տարի անց: Եվ դա հնարավոր եղավ զուտ այն պատճառով, որ ոչ միայն չդատապարտվեց 1918թ. ցեղասպանությունը, այլև փաստն ինքը տասնամյակներ շարունակ խնամքով կոծկվեց, թաքցվեց, իսկ հավաքական հանցագործությունը պարտակվեց...

* * *

Այժմ գլխի ամփոփման փորձ կատարենք:

Բաքվահայությունը դատապարտված էր Պատմությամբ: Ըստ մեզ, Բաքվի ռազմաճակատում 1918թ. սեպտեմբերին կոմոզ հայության պարտությունը պայմանավորված էր ոչ այնքան «Ցենտրոկասայան դիկտատուրայի», Բիչերախովի կամ անգլիացիների գործոններով, որքան այն իրողությամբ, որ հայերը *սեփական հողի վրա և սեփական հողի համար* չէին մարտնչում: Նրանք ունեին *սեփական քաղաքի* մոլորություն, որովհետև, իրոք, Բաքուն իրենք էին քաղաք դարձրել և ունեին ընդհանուր պետականության զգացողություն: Ընդ որում, ճակատամարտի ելքը վճռված էր ի սկզբանե, որովհետև բացակայում էր թիկունքը, իսկ ավելի ստույգ՝ առկա էր թշնամական թիկունք:

Որ 1918թ. սեպտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին Բաքվում կատարվածը ցեղասպանություն էր՝ կասկածից վեր է: Եթե մի կողմ թողնենք 1,5 մլն արևմտահայության եղեռնը, ապա պատերազմի մեջ ներքաշված տասնյակ երկրներից որո՞ւմ է կատարվել այնպիսի սարսազդու սպանդ, ինչպիսին տեղի ունեցավ Բաքվում:

Թուրքերն ու ադրբեջանցիներն ինչպես այն ժամանակ, այնպես էլ այժմ բաքվահայության բնաջնջումը պատճառաբանում են մարտ ամսվա դեպքերով և դա ներկայացնում են որպես պատասխան վրեժխնդրության «հատուցման գործողություն»: Դա կատարյալ անհեթեթություն է, որովհետև մենք մանրամասնորեն ներկայացրինք նաև մարտյան իրադարձությունները: Մարտ ամսին միմյանց հետ կռվում էին երկու զինված ուժ՝ Բաքվի բոլշևիկյան կոմունան և Մուսուլմանական ազգային խորհուրդը, իսկ Հայոց

ազգային խորհուրդը մահից փրկեց ու թաքցրեց 20.000 ադրբեջանցու: (Եվ հետո, եթե վրեժ էին լուծում, ապա ինչո՞ւ ողջ մնացած Նարիմանովի հախից չեկան և աստվածացրին):

Սեպտեմբերին կոտորվեց, բռնաբարվեց, ունեցվածքից զրկվեց խաղաղ, անզեն բնակչությունը, և դա կատարվեց միմիայն *ազգային պատկանելության* հատկանիշով, ահա թե ինչու երևույթը ունի միայն մեկ անուն՝ *ցեղասպանություն*:

Թուրքերը 1915 թվականը կրկնեցին Բաքվում՝ ադրբեջանցիներին հաղորդելով իրենց «հարուստ» փորձը, և հայի արյան գնով ստեղծեցին երկրորդ թուրքական պետական կազմավորումը՝ Ադրբեջանի «Ժողովրդավարական» Հանրապետությունը:

Դա իրենց պետք էր գալու ապագայում՝ հիմա՛ ...

ՎԱՍՆ ԲԱՔՎԱՀԱՅՈՑ ՍՏՎԵՐՆԵՐԻ

Թուրք-ադրբեջանցիներն իրենց հաշվարկներում, այդուհանդերձ, սխալվեցին: Նրանք հաշվի չառան (և չէին էլ կարող) մի կարևորագույն հանգամանք. դա հայ ժողովրդի ապրելու ձգտումն էր, վերապրելու կամքը:

1920թ. Բաքվում հայ բոլշևիկները և ադրբեջանցի բոլշևիկ-ցեղասպանները գնդակահարեցին բազմաթիվ անմեղ մարդկանց: Նրանց թվում էր նաև մի պայծառ անհատ՝ Հայոց ազգային խորհրդի անդամ Ներսես Ջաղերյանը, որն իր եղերական մահվանից մեկ տարի առաջ Հայոց ազգային խորհրդի նախագահ Հակոբ Ղուկասյանի մահվան առթիվ, հունվարի 30-ին գրել էր. «Ամբողջ հոգով ձեզ բոլորիդ տոկունություն մաղթելով ձեր դժվարին աշխատանքում՝ հանուն փրկության կենդանի կմախքների այն զանգվածի, որին մեր թշնամիներն ու բարեկամները հեզնանքով հայ ժողովուրդ են անվանում, չեմ կարող չարտահայտել մի ամոքիչ միտք, որը, թերևս, ձեզ էլ ամոքի: Մենք դեռ շատերին ստիպված կլինենք հողին հանձնել: Միգուցե, բոլորին: Ուրեմն, մեր մեռելներին ցաքուցրիվ չանենք, բոլորին ժողովենք մի ընդհանուր գերզմանատանը: Հո չեն կարող մեր բարեկամներն ու թշնամիները մերժել այնպիսի մի ողորմածություն, որ մեր գերեզմանատան դարպասի վրա գրենք նրանց հավերժական ամոթի բառերը. «Աստ հանգչի Հայաստանը քրիստոնյա»:

Իսկ մենք ամուր լինենք մեր հավատքի մեջ, որն այս աշխարհի հզորներից ոչ ոք ի վիճակի չէ սպանել՝ Հայաստանը հարություն կառնի մեռելներից»¹:

Այո, ապագայում գնդակահարվողը իրավացի էր երիցս:

¹ Հայերի կոտորածները ..., էջ 204: Ռուս. թարգ. հեղ.:

Մեր ժողովրդի գոյապահպանության ու վերապրումի ազգային դարավոր գենի լավագույն դրսևորումներից մեկը «Մբ. Գրիգոր Լուսավորչի անվան հայոց մարդասիրական ընկերության» վերջին տարիների գործունեությունն էր: Հայտնի պատճառներով հնարավորություն չունենալով հրապարակել 1917, 1918, 1919թթ. տարեկան հաշվետվությունները, Մարդասիրականը (նախագահ Հայկ Տեր-Միքայելյան) 1920թ. հանդես եկավ այդ երեք տարիների իր գործունեության ամփոփիչ զեկույցով: Ահա դրանից մի հատված, որը լավագույնս է բնութագրում թե՛ այդ փառապանծ ընկերության, թե՛ առհասարակ հայի կենսասիրության տենչը. «1918թ. զինվորական իշխանությունը (խոսքը թուրքերի մասին է - Խ.Դ.) խլել է ընկերության Ստանիսլավսկի փողոցի վրա գտնվող տները (Թումայանի կորպուսը) և այդ պատճառով ընկերությունը ստիպված է եղել փակել մտուրը և լվացքատունը: Նույն թվականին խլել են և Գիմնազիայի փողոցի վրա գտնվող տները, ուստի և փակվել է տների դահլիճը: 1918թ. սեպտեմբերին, երբ տաճկական ռումբերը տեղում էին քաղաքի վրա, ընկերությունը ստիպված է եղել յուր որբերին վերահաս վտանգից ազատելու համար փախցնել նրանց Պարսկաստան (այդ որբերին վերադարձրեցին անգլիացիները, որոնք նավային փոխադրության ծախսը համառորեն պահանջում էին Արարատյան Հայաստանի Հանրապետությունից - Խ. Դ.):

Այդ օրերին տեղացող ռումբերից մեկը ծակելով գրադարանի կտուրը, պայթել է գրադարանում: Մի ռումբ էլ ընկել է և պայթել Գիմնազիայի փողոցի տան դահլիճի մուտքում:

Այդ դեպքերով թալանվել են ընկերության հիմնարկությունների մթերքները և այլն: Ընկերությանը հասցրած վնասների մանրամասն ցուցակները ներկայացված են в Контрольную комиссию Союзных держав в Баку: Վնասների գումարը հասնում է 308.777ռ. 50 կոպ.:

Զգալի վնաս է ունեցել և ընկերության գրադարանը:

Չնայած տիրող բացառիկ աննպաստ պայմաններին, այնու-

ամենայնիվ ընկերության այս վերջին երեք տարիների գործունեության հաշիվները՝ անցյալ տարիների հետ համեմատած, ավելի արդյունավետ են:

Այսպես.

1) 1917թ. ընկերությունը ունեցել է նույն հիմնարկությունները, ինչ որ 1916թ., նպաստներ է տվել Շամախու թեմի 16 ծխական-եկեղեցական դպրոցներին, հովանավորել է հայկական հիվանդանոցը (այն հիվանդանոցը, որտեղ թուրքերն ու ադրբեջանցիները գնդակահարեցին անկողնային հիվանդներին - Խ.Դ.) և այլն:

Այդ թվականի հայկական երեկույթի փոխարեն ընկերության խորհուրդը հանգանակություն է կատարել և հավաքել հոգուտ ընկերության 34.209 ռ. 50 կոպ.:

2) 1918թ. մինչև սեպտեմբերյան դեպքերը ընկերության որբանոցը, գրադարանը և կարուձևի արհեստանոցը դարձյալ գոյություն են ունեցել, և այդ տարվա մուտքը և ելքը ավելի է, քան 1917թ.:

Այս տարի ևս հայկական երեկույթի փոխարեն ընկերության խորհուրդը հանգանակել է 17.890ռ.:

3) 1919թ. մարտ ամսից ընկերության գրադարանը և կարուձևի արհեստանոցը նորից վերաբացվել են և շարունակում են իրենց գործունեությունը: Փակվել է միայն ընկերության որբանոցը: Փակելու պատճառն այն է, որ Պարսկաստանում Ազգային խորհուրդը ընկերության որբերին միացրել է մյուս վայրերից հավաքված որբերի հետ և բոլորի համար հիմնադրել է մի ընդհանուր որբանոց յուր ղեկավարության տակ: Այդ թվականին Ս.Ծննդյան և Զատկի տոների առթիվ ընկերության խորհուրդը նվերներ է հավաքել 87.150ռ., բացի դրանից նվեր է ստացել Անգլիայում Գլխավոր շտաբից 360.000ռ., Թիֆլիսից՝ Կովկասյան բարեգործական ընկերությունից 25.000ռ., և «Նորել եղբ.» ընկերությունից 100 թերթ=25 փ. ծածկի երկաթ (փութը հաշվելով 1000ռ.) =25.000ռ.:

Սույն հաշվետարում խորհրդի անդամները մեծ աջակցություն և եռանդ են ցույց տվել և Ազգային խորհրդի հետ միասին

հավաքել հոգուտ սովյալների ու որբերի 735.000ռ.:

Այդ թվականին ընկերության խորհուրդը այքի առաջ ունենալով, որ քաղաքում այնուրը օրեցօր թանգանում է և անհնար է որոշել, թե մինչև ուր է հասնելու այդ թանգությունը, չի մերժել Ազգային խորհրդի առաջարկությունը և 450.000ռ. պարտք վերցնելով և 190.000ռ. էլ յուր միջոցներից ավելացնելով, յուր ժամանակին 2000 փութ ցորեն է գնել, որից այժմ հաց է պատրաստվում Ազգային խորհրդի որբանոցի համար:

1919թ. ծխական հոգաբարձությունը որոշել էր վերադառնալ հայոց դպրոցները, բայց որովհետև դպրոցներին հատկացված ընկերության Գիմնազիչ. փողոցի տները երկար ժամանակ գորանոցի էր վերածված, ուստի նախքան դպրոցները բաց անելը, անհրաժեշտ էր այդ տներում զգալի վերանորոգություններ կատարել: Ընկերության խորհուրդը ծախսելով 86.550ռ., կատարել է անհրաժեշտ վերանորոգությունները և շինությունը հանձնել դպրոցին և այդպիսով մեծ աջակցություն ցույց տվել դպրոցների հոգաբարձությանը:

1919թ. զանազան չքավորների և հիմնարկությունների նպաստներ է բաժանված փողով, ճաշերով, շորեղենով և այլն. գումարը մոտ 70.000ռ.:

Նույն թվականին նպաստ է փոխադրվել Նուխու հայոց դպրոցին՝ 5000ռ.:

Բացի այդ Բագվի կենտրոնական Տնային կոմիտեի սննդատու կայաններից ընկերության հաշվին նույն թվականին հայ չքավորներին և հայոց դպրոցի չքավոր աշակերտ-ուհիներին 9450 ռ. ձրի ճաշ է բաժանված¹:

Ահա այսքանը: Ավելացնենք միայն, որ 1921թ. սկզբին 56-ամյա Մարդասիրականը փակվեց...

Առաջին աշխարհամարտը, ցեղասպանությունը, քաղաքացիական պատերազմը և բոլշևիկյան իշխանությունը ավերեցին բաբվահայության շեն բույնը, ցաքուցրիվ արեցին վառ անհատա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 435-436:

կանությունների աստղաբույլի շուրջ համերաշխորեն ժողովված քաղաքակիրթ, ունևոր, պայծառ մի համայնք: Այդ անհատականություններից նրանք, ովքեր կարողացան խույս տալ թուրքի յաթաղանից և ադրբեջանցու գազանությունից, սփռվեցին աշխարհով մեկ՝ վիշտը, ցավն ու կարոտը պահելով սրտերում: Մեծ դժվարությամբ մեզ հաջողվեց այդ մարդ-սովերների հետագա ճակատագրի մասին որոշ պատահիկներ պարզել, ինչն էլ կուզենայինք ներկայացնել ընթերցողի ուշադրությանը:

Առաքել Ծատուրյան: «Ա. Ծատուրյան և այլք», ապա «Շիխովո» նավթարդյունաբերական և առևտրային ընկերությունների խոշոր բաժնետեր այս շուշեցին բազմիցս դրամական խոշոր նվիրատվություններ կատարեց ազգին, Անգլիայի Հարվարդեն քաղաքի եկեղեցում պատրաստել տվեց Սբ. Գրիգոր Լուսավորչի և Սբ. Բարդուղիմեոսի գունապակե (վիտրաժ) պատկերները ու չգիտենք երբ և չգիտենք ինչու ինքնասպան եղավ Երևանում:

Բարսեղ Ղորղանյան: «Միրզոյան եղբայրներ և ընկ.» նավթարդյունաբերական և առևտրային ֆիրմայի վարչության անդամ այս երաժշտագետը Թիֆլիսից տեղափոխվեց Երևան, իր անձնական հարուստ գրադարանը նվիրեց Հայաստանին (նաև դրա շնորհիվ հիմնվեց ներկայիս Ազգային գրադարանը) ու երկար տարիներ դասավանդեց պետական կոնսերվատորիայում:

Աստվածատուր Վայսանց: «Արամազդ» նավթարդյունաբերական և առևտրային ընկերության վարչության նախագահ, նավթարդյունաբերության լավագույն ճարտարագետներից մեկը հանդիսացող, Մարդասիրականի մշտական անդամ այս շուշեցին վտարանդվեց Ֆրանսիա: Այստեղ նա հանդիպեց արևմտահայ նշանավոր բանաստեղծ և էլ ավելի ականավոր վաճառական Ռուբեն Որբերյանի որդու՝ Հարությունի հետ, և 1925թ. երկուսով Փարիզում հիմնեցին «Հայ տեխնիկական միությունը»:

*Մտեփան Թաղիանոսյան:** Այս զարմանալի և տարօրինակ մարդու բազմաթիվ տիտղոսների ու պաշտոնների մասին արդեն նշել ենք, ավելացնենք միայն, որ 1914թ. նաև Ս.Լիանոսյանի հիմ-

նաձ «Ռուսական նավթարդյունաբերական ընկերության» Բաքվի շրջանի կառավարիչն էր: Ասում ենք՝ տարօրինակ, որովհետև սեփական ճակատագիրը տնօրինելու հարցում կայացրած նրա որոշումը մեզ համար բացարձակապես անըմբռնելի է: Լինելով խիստ ունևոր մարդ, հեղինակավոր անձնավորություն, բարերար, նավթարդյունաբերության բնագավառի լավագույն ճարտարագետներից մեկը, ցեղասպանության ականատեսն ու տուժողը, երկու տարի ապրելով Ադրբեջանի Հանրապետության դժոխքում՝ Ս.Թաղիանոսյանը... չլքեց Բաքուն: Ավելին, դառնալով Խորհրդային Ադրբեջանի «Ազրնեք» պետական ձեռնարկության հիմնադիրներից մեկը՝ իր հարուստ փորձն ու գիտելիքներն ի սպաս դրեց «կոմունիստական նավթարդյունաբերության» զարգացմանը: Կրկնում ենք՝ Բաքվին այդպիսի «սիրահարվածությունը» մենք բացատրել ի վիճակի չենք:

Եվ գիտե՞ք ինչ եղավ: 1930թ. Ս.Թաղիանոսյանին, «հակահեղափոխական, վնասարարական գործունեության» շինծու մեղադրանք ներկայացվեց, և նա մի ինտերնացիոնալ խմբի կազմում գնդակահարվեց... Սա էր կոմունիստների երախտիքը, և Ս.Թաղիանոսյանն իր «վարձքը» ստացավ: Թուրքերից ու ադրբեջանցիներից փրկվեց, Ստալինից՝ ոչ:

Հ *Բախշի Իշխանյան:* 1921թ. օգոստոսի 26-ին Բումբեյից դուրս եկած անգլիական «Անկոր լայն» շոգենավը խարխախ գցեց Պորտ Սուդան նավահանգստում: Պատգարակով ափ իջեցրին մահամերձ Բ.Իշխանյանին, և նրան դիմավորող մի քանի ազգակիցները առաջ նետվեցին: Իսկույն տեղափոխեցին նավահանգստի հիվանդանոց և քանի որ պատճառը ջերմախտն էր՝ մորեմերկացրին, պառկեցրին մեկ սավանով ծածկված երկաթե մահճակալին և ամբողջ մարմինը պատեցին սառցակտորներով: Ավա՞ղ, ոչինչ չօգնեց, և ընդամենը 42 տարեկան հասակում օտար ափում հոգին ավանդեց մի մարդ, որը բռնազրկվել էր հայրենիքից: Մարդ, որն, անկասկած, հայոց ազգային, հասարակական, քաղաքական մտքի տիտաններից մեկն էր: }

Հանգուցյալի ուղերեւոր բաղկացած էր մաշված հագուստներով մի փոքրիկ ճամպուրակից և երեք մեծ սնդուկներից, որոնք բերներեւան լի էին փաստաթղթերով, ձեռագրերով ու նշագրումներով: Այդ անգնահատելի արխիվը տեղափոխեցին Կահիրե: Թղթերի մեջ հայտնաբերվեց մի ավարտուն ձեռագիր, որի վերնագիրն էր «*Երկու ամիս բոլշևիկեան բանտում*»: 1924թ. Դաշնակցությունը, որի անգիջում քննադատն էր եղել հեղինակը, ձեռագիրը հրատարակեց: Գրքի առաջաբանը գրել էր Վահան Նավասարդյանը, որը մանրամասնորեն նկարագրելով Բ.Իշխանյանի կյանքն ու գործունեությունը՝ խոսքն ավարտել էր հետևյալ տողով. «*Ափսոս մեր հակառակորդ Բախշին*»: Այս տողը քաղաքական մշակույթի, քաղաքական հակառակորդի քաղաքակիրթ պահվածքի բարձրագույն դրսևորում էր, որից, ըստ մեզ, կարող են դաս առնել Հայաստանի Հանրապետության արդի քաղաքական գործիչները:

«Երկու ամիս բոլշևիկեան բանտում» գիրքը հուշագրային բնույթ ունի, որը միաժամանակ լույս է սփռում հեղինակի հետագա կարճատև ու բուռն կենսուղու վրա:

Եվ այսպես, 1919թ. ավարտելով ցեղասպանության «անկետային ուսումնասիրությունը» և 1920-ին հայոց ու ռուսաց լեզուներով Թիֆլիսում հրատարակելով «Բագուի մեծ սարսափները»՝ Բ.Իշխանյանը տեղափոխվում է Երևան: Հարկ է ըմբռնել, որ նա կայուն քաղաքական հայացքների ու սկզբունքների տեր անձնավորություն էր և քննադատում էր ոչ միայն Դաշնակցությանը, այլև իր բազմաթիվ հողվածներով երիցս կատաղի պայքար էր մղում բոլշևիզմի դեմ: Դա էր պատճառը, որ 1920թ. դեկտեմբերի 2-ի ցերեկվա ժամը 12-ին բոլշևիկները առաջին հերթին ձերբակալեցին Բ.Իշխանյանին, ինչի հետևանքով նա մեր պատմության մեջ արժանացավ «առաջին քաղբանտարկյալ» «պատվավոր» տիտղոսին: Երկու ամիս անցկացրեց Չեկայի բանտում, ենթարկվեց բազմաթիվ հարցաքննությունների: Իր հուշագրությունում նա ներկայացնում է բազմաթիվ սարսուղու տեսարաններ, նկարագրում զանգվածային գնդակահարության մի ողբալի պատկեր:

Ստեփան Լիանտսյան

Գալուստ Գյուլբենկյան

Բախշի Իշխանյան

Ստեփան Թաղիանտսյան

Անգլիացիները Բաքվում: 1918թ. նոյեմբեր

Բ.Իշխանյանի ձեռքակալության ձևական կողմերից մեկն էլ այն էր, որ նրան... Խորհրդային Ադրբեջանը պահանջում էր Բաքու վերադարձնել: Դե, իհարկե, բոլշևիկ դարձած ադրբեջանցի ցեղասպանները Բ.Իշխանյանին չէին կարող ներել «Բազուի մեծ սարսափները» և պահանջում էին Բաքու ուղարկել, որպեսզի Վկային ոչնչացնեն: (Ի դեպ, հայ բոլշևիկներն իրենց ադրբեջանցի «եղբայրներին» հանձնեցին 2000, այլ տվյալներով՝ 1200 հայ սպա ու զինվոր): ՄԴԲՀ կուսակցությունը բողոքի ալիք բարձրացրեց ի պաշտպանություն իր կենտկոմի անդամի, բայց, մինևույն է, Բ.Իշխանյանին կուղարկեին Բաքու, եթե նրան և հազարավոր այլ մարդկանց չփրկեր Փետրվարյան ապստամբությունը:

6000 հոգանոց գաղթականական մի ամբողջ բանակի հետ Բ.Իշխանյանը մեծագույն չարչարանքներով ու զրկանքներով Սյունիքով անցավ Թավրիզ: Այստեղից իր գաղափարական հակառակորդ Ս.Վրացյանի հանձնարարությամբ պատրաստվեց մեկնել Եվրոպա՝ բոլշևիզմի դեմ քաղաքական պայքար մղելու համար: Թավրիզից անցավ Բոմբեյ, նավ նստեց և կատարեց իր վերջին երկրային ճամփորդությունը...

Ի՞նչ թողեց Բ.Իշխանյանը. տասնյակ գրքեր և հարյուրավոր հոդվածներ, որոնք խորհրդային իշխանության 70 տարիների ընթացքում մնացին փակ ֆոնդերի բանտարկության մեջ: Թողեց Վկայական ցուցմունքներ: Եվ, կարծես, ժամանակի հետվից տեսնելով մեր այսօրը՝ մարգարեաբար ավանդեց. «*Հայաստանի այս կամ այն իշխանությունը՝ լինի նա բաղկացած դաշնակցականներից, մի այլ կուսակցությունից կամ լինի կոալիցիոն նրա կազմը, մինևույն է, - սոսկ ժամանակավոր մի երևոյթ է, պայմանաւորուած գործող քաղաքական ոյժերի փոխյարաբերութեամբ: Հիմնականը ինքը պետականությունն է, էականը և տևականը՝ ինքը ընդհանուր հայրենիքն է*»:

Ստեփան Լիանոսյան: Որքան մեծ է մարդը, այնքան մեծ է նաև նրա սովերը, որից դեպի իրական արարած ընկած ճանապարհը խոտոր է ու խրթին: Տարօրինակ է՝ լինել համաշխարհային

նավթարդյունաբերության հսկաներից մեկը և միաժամանակ ապրել «գաղտնագրված» կյանքով... Չնայած, զարմանալի բան էլ չկա, համաշխարհային բիզնեսի բոլոր հիրավի մեծերը գործել են մարդկանց աչքից, հրապարակայնությունից հեռու:

Ս.Լիանոսյանի մասին նյութեր ժողովելու մեր շատ փորձեր անհաջողության մատնվեցին:՝ Ստիպված եղանք կարդալ մի քանի «ամորձատված» գրքեր, որոնց այդպես ենք անվանում հետևյալ պատճառով:

1920-ական թվականների կեսերից խորհրդային իշխանությունը հակաքարոզչական լայնածակատ պատերազմ սկսեց «սպիտակ շարժման» դեմ: Դրա դրսևորումներից մեկն այն էր, որ կոմունիստական քարոզչամեքենան վտարանդիների՝ արտասահմանում լույս տեսած հուշագրությունները վերցնում էր, «ամորձատում», տեքստից անխնա ոչնչացնում էր բոլշևիկների մասին ամեն բան և թողնելով «սպիտակների» ներքին հակասություններին, զգվոտոցներին վերաբերող հատվածներ՝ վերահրատարակում:

(Այդպիսին է Պոդոս Մակինցյանի «խմբագրմամբ» 1925թ. Թիֆլիսում լույս տեսած գեներալ Դենստերվիլի «Британский империализм в Баку и Персии 1917-1918» անհեթեթ վերնագրով գիրքը, որը կարդալուց հետո ոչինչ չես հասկանում: Դժվար է պատկերացնել անգամ, որ անգլիացի գեներալը այդպես կոչեր իր հուշագրությունը: Ցավում ենք, որ Բաքվի ինքնապաշտպանությանը մասնակցած Դենստերվիլի գրքի բնօրինակը չենք կարողացել հայթայթել):

Քանի որ մեզ հասու չէին Բեռլինում ու Փարիզում «սպիտակ շարժման» գործիչների լույս ընծայած գրքերը, մնում էր մեկ բան՝ կարդալ «ամորձատվածները» և փորձել տողերի արանքից ինչ-որ բան կորզել: Սպասումները լիովին արդարացան, և պատճառը կոմունիստ-«խմբագիրների» մասնագիտական անփութությունն էր, ինչպես նաև այն քառսը, որի ժամանակ գլուխը տեղյակ չէր, թե պոչն ինչով է զբաղված: Բանն այն է, որ նույն 1927 թվականին, նույն քաղաքում՝ Լենինգրադում, տարբեր մարդկանց խմբագր-

մամբ լույս տեսավ երկու գիրք. մեկը կոչվում էր «Յուդենիչը Պետրոգրադի մատուցներում: Սպիտակ հուշագրություններից», մյուսը՝ «Դենիկին, Յուդենիչ, Վրանգել: Հուշագրություններ»: Երկու ժողովածուներում էլ զետեղված էր Վասիլի Գորնի «Քաղաքացիական պատերազմը Ռուսաստանի հյուսիս-արևմուտքում» հուշագրությունը, բայց քանի որ խմբագիրները տարբեր էին և միմյանցից անտեղյակ՝ «ամորձատել» էին յուրովի: Ահա այդ խմբագրումների համադրումից էլ մենք շատ բան պարզեցինք:

Ինչո՞ւ էր մեզ համար կարևոր Վ.Գորնի հուշագրությունը: Բանն այն է, որ բոլշևիկյան հեղափոխության, Բաքվի ցեղասպանության, Ադրբեջանի Հանրապետության ստեղծման պատճառով Ս.Լիանոսյանը կորցրեց պապի և հոր քրտինքով ստեղծածը, իր հիմնած նավթարդյունաբերական կայսրություն «Օյլը»: Բայց, ի տարբերություն բազմաթիվ հայ կապիտալիստների, նա ոչ թե սուսուփուս վտարանդվեց, այլ անզիջում պայքար ծավալեց բոլշևիզմի դեմ:

ԽՍՀՄ պատմություն սերտած մարդիկ, անշուշտ, կմտաբերեն «Յուդենիչի հարձակում», «Յուդենիչի ջախջախում» դասագրքային արտահայտությունները: Մակայն բանն այն է, որ Ն.Յուդենիչը*... Ստեփան Լիանոսյանի կառավարության ռազմական նախարարն էր:

Ռուսաստանի հյուսիս-արևմուտքում, Պետրոգրադի ռազմաճակատում կուտակված էր ավելի քան 20-հազարանոց սպիտակզվարդիական զորախումբ, որն ուներ 500 զնդացի, 57 հրանոթ, 4 զրահագնացք, 6 տանկ, 6 ինքնաթիռ: Էստոնիայում կազմավորված այս Հյուսիսարևմտյան բանակը գեներալ Ռոձյանկոյի հրամանատարությամբ, 1919թ. մայիսին հարձակվեց Պետրոգրադի վրա, սակայն հետ շարտվեց: Անհաջողությունից հետո սպիտակզվարդիական ուժերի գլխավոր հրամանատար Կոլչակը բանակի նոր հրամանատար նշանակեց Հելսինգֆորսում (Հելսինկի) գտնվող Յուդենիչին: Վերջինս ժամանեց Ռենել (Տալլին), մայիսի 24-ին հրավիրեց Քաղաքական խորհրդակցության նիստ, որին

ներկա էին մի քանի հոգի, այդ թվում և Ս.Լիանոզովը (այսուհետ կօգտագործենք ազգանվան ռուսական գրելաձևը, քանի որ խոսքը վերաբերելու է զուտ ռուսական իրականությանը):

Քաղաքական խորհրդակցությունը որոշեց ստեղծել Հյուսիսարևմտյան հանրապետություն (ՀԱՀ) և կազմավորել կառավարություն: Հարկ է նշել, որ Ռևելում կուտակվել էին ոչ միայն բազմաթիվ գեներալներ, այլև ամենատարբեր քաղաքական հոսանքների ներկայացուցիչներ, որոնցից ամեն մեկն իր էշն էր առաջ քշում: Եվ այդ խառնամբոխից հարկ էր կառավարության անդամներ ընտրել:

Ինչպես նշում է Գորնը. «*Իր կեցվածքով առանձնանում էր Ս.Գ.Լիանոզովը, որը Խորհրդակցությունում զբաղվում էր ֆինանսական գործերով: Նա ամենևին չէր շփվում քաղաքականությանը՝ իր ամբողջ գործունեությունը կենտրոնացնելով բանակի համար ֆինանսներ հայթայթելու վրա, եթե իհարկե այդ ժամանակվա անհուսալի իրավիճակում առհասարակ հնարավոր էր որևէ բան հայթայթել*»¹:

Ռևելի Քաղաքական խորհրդակցությունը գործում էր Մեծ Բրիտանիայի ռազմական առաքելության ղեկավար, գեներալ Մարշի* անմիջական վերահսկողության ներքո, և նրա խոսքը որոշիչ էր: Սկզբում Մարշը ցանկանում էր, որ վարչապետ լինի Կարտաշևը, իսկ Լիանոզովը՝ նախարար: Սակայն Արմատական կուսակցության հիմնադիր, փաստաբան Մ.Մարգուլիեսը «...պահանջեց Կարտաշևին փոխարինել Լիանոզովով, քանզի կամազուրկ Կարտաշևի վարչապետության դեպքում փաստացիորեն կկառավարեր նրա քարտուղարը՝ ոմն ճարտարագետ Նովիցկի, որը կույրին ուղեկցողի դեր էր կատարում»²:

Մարշը համաձայնվեց, և Ս.Լիանոզովը, հմտորեն խուսանավելով նախարարական պորտֆելների շուրջ ծագած կրքերի

¹ В.Горн, Гражданская война в Северо-Западной России (Юденич под Петроградом. Из белых мемуаров, Л., 1927г., стр. 61). Ռուս. թարգ. հեղ.:

² Նշվ. աշխ. էջ 68: Ռուս. թարգ. հեղ.:

մեջ, ցուցաբերելով հիրավի դիվանագիտական նրբանկատություն, ձեռնամուխ եղավ կառավարության ձևավորմանը:

Ամենից առաջ, չնայած բուռն ընդդիմությանը, նա պնդեց, որ ռազմական նախարար և զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար դառնա Յուդենիչը, այլապես Կուլչակը կհրաժարվեր ֆինանսական աջակցություն ցույց տալ:

Ի վերջո, մեծ դժվարությամբ, բազմաթիվ բանասարկություններ, խարդավանքներ, զզվոտոցներ հաղթահարելու գնով օգոստոսի 10-ին հաստատվեց ՀԱՀ կառավարության կազմը, որն ուներ հետևյալ տեսքը.

վարչապետ՝ Լիանոզով
 ռազմական նախարար՝ Յուդենիչ
 մշակույթի և ներքին գործերի նախարար՝ Եվսեն առետրի, մատակարարման և ժողովրդական առողջապահության նախարար՝ Մարգուլիես
 արդարադատության նախարար՝ Կեդրին
 պարենի նախարար՝ Էյշինսկի
 պետական վերահսկիչ՝ Գորն
 լուսավորության նախարար՝ Էրն
 հողագործության նախարար՝ Բոգդանով
 փոստի և հեռագրատների նախարար՝ Ֆիլիպպեո
 հասարակական խնամատարության նախարար՝ Պեշկով:
 Ընդ որում, քանի որ հարմար թեկնածուներ չկային, արտաքին գործերի և ֆինանսների նախարարների պաշտոնները ևս հանձնվեցին Ս.Լիանոզովին:

Հաջորդ իսկ օրը՝ 1919թ. օգոստոսի 11-ին, կառավարությունն ընդունեց և հրապարակեց պատմական մի փաստաթուղթ, որը ներկայացնում ենք ամբողջությամբ.

«*Նախնական հայտարարության վերջնական խմբագրումը կներկայացվի վաղը:*

Էստոնական կառավարությանը և Ռևելում Միացյալ Նահանգների, Ֆրանսիայի ու Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչներին:

Նկատի ունենալով ստիպողական անհրաժեշտությունը՝ կազմավորելու Ռուսաստանի Հյուսիսարևմտյան Մարզի համար ժողովրդավարական կառավարություն, ինչը միակն է, որի հետ էստոնական կառավարությունը համաձայն է բանակցություններ վարել՝ Պետրոգրադի, Պսկովի, Նովգորոդի նահանգները բոլշևիկյան բռնապետությունից ազատագրելու նպատակով ռուսական գործող բանակին աջակցություն ցուցաբերելու խնդրում, և Պետրոգրադում Սահմանադիր ժողով հրավիրելու, որը կամ կհաստատի, կամ իրավաբանական լեզվով ասած՝ կփոխի մեր համապատասխան նշանակումները որպես նախարարներ, որոնք ստիպված ստանձնել ենք՝ էլնելով մեզնից անկախ հանգամանքներից, մենք՝ ներքոստորագրյալներս, սույնով հայտարարում ենք, որ Ռուսաստանի Հյուսիսարևմտյան Կառավարությունը ձևավորված է, ինչպես նշված է ստորև: Որպես առաջին ակտ, ի շահ մեր երկրի, մենք ճանաչում ենք Էստոնիայի բացարձակ անկախությունը (ընդգծ. մերն է - Խ.Դ.) և խնդրում ենք Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների, Ֆրանսիայի ու Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչներին, որպեսզի հորդորեն իրենց կառավարություններին ճանաչելու Էստոնիայի բացարձակ անկախությունը:

Վարչապետ՝ Լիանոզով
 Նախարարներ՝ Մարգուլիես
 Իվանով
 Ալեքսանդրով
 Ֆիլիպպետ
 Գորն»¹:

Փաստենք. ստեղծվեց ռուսական նոր պետական կազմավորում, որն իր առաջին ակտով ճանաչեց Էստոնիայի բացարձակ անկախությունը:

Ս.Լիանոզովը գլխովին լծվեց զուտ պետականաշինական գործունեության: Ինչպես նշում է Վ.Գորնը. «Կառավարությունը

¹ В.Горн, Гражданская война на северо-западе России (Деникин, Юденич, Врангель. Мемуары), М.-Л., 1927г., стр. 313-314: Ռուս. թարգ. հեղ.:

լուսավոր, ուրախալի օրեր իսպառ չունեն: Գոյության առաջին իսկ օրերից սկսվեցին իրար տակ փոքելը, խարդավանքները, դավաճանությունը, խաբեությունը, կեղծիքը, զրպարտությունը և բանսարկությունները: Հետագայում գոյատևման դժոխքին ավելացան նաև դավադրությունները, և կառավարության անդամների մի մասը մյուս մասին սկսեց պարզապես հետապնդել»¹:

Ս.Լիանոզովն այս ամենից վեր էր, նա, կարծես, «անձեռնմխելի» լիներ: Մենք սա պնդում ենք ամենայն պատասխանատվությամբ, որովհետև կարդացել ենք նաև այլ մարդկանց հուշագրություններ (Մարգուլիես, Կիրդեցով, Իվանով. չմոռանանք՝ բոլշևիկյան խմբագրմամբ), և չենք հանդիպել նրա անձի վրա ստվեր ձգող գեթ մեկ տողի: Դրա պատճառը, ըստ մեզ, Ս.Լիանոզովի մարդկային կերպարն էր, նրա անձնական բարձր հատկանիշների ամբողջությունը: Ահա թե ինչպես է նրան բնութագրում Վ.Գորնը. «Կետածկան նշույլ իսկ չունեն, բարձրակիրթ, եվրոպական փայլով մարդ էր, որը գործնական հարաբերություններում իր հազվագյուտ նրբանկատությամբ և հակառակորդի հանդեպ հանդուրժողականությամբ համակրանք էր առաջացնում: ... Վարչապետի պաշտոնում Ս.Գ.-ին (անվան և հայրանվան սկզբնատառերն են - Խ.Դ.) բոլորը համարում էին միանգամայն հարմար՝ որոշակիորեն առաջադեմ է, հոչակագրի կողմնակից է, հիանալի կերպով կարողանում է պահպանել և իրականացնել նախարարների խորհրդի ընդհանուր միտումները և այդ փափկանկատ պաշտոնի համար ունի անհրաժեշտ անձնական նրբանկատություն: Հետագայում նա հրաշալի արդարացրեց այդ կարծիքը և գեներալներից բացի Կառավարության կազմում չհայտնվեց գեթ մեկը, ով բաժանվելով Ս.Գ.-ից՝ կարողանար որևէ հարցում կշտամբել նրան որպես վարչապետի ու գործընկերոջ»²:

Ահա այս անկշտամբելի մարդը ուներ իր հստակ ուղեգիծը, հանուն որի տքնում էր՝ ամրապնդել պետականությունը և ամեն ինչ անել, որպեսզի Պետրոգրադում տապալվի բոլշևիկյան

¹ Նշվ. աշխ., էջ 314: Ռուս. թարգ. հեղ.:

² В.Горн, Гражданская ... (Юденич стр. 95-96). Ռուս. թարգ. հեղ.:

իշխանությունը:

ՀԱՀ կայացման նպատակով նա ձեռնարկեց և իրականացրեց մի կարևորագույն գործ ևս՝ թողարկեց հանրապետության սեփական դրամական միավորը՝ նոր ռուբլի: Տնտեսության, ֆինանսների մասին տարրական գիտելիքներ ունեցողը կպատկերացնի, թե դա որքան բարդագույն ձեռնարկ էր, դա հո թուղթ չէ, որ տպագրես և շրջանառության մեջ դնես: Ս.Լիանոզովի հեղինակությունն այնքան մեծ էր համաշխարհային բիզնեսի գործարար շրջանակներում (մտաբերենք՝ աշխարհի երեք խոշոր նավթարդյունաբերողներից մեկն էր եղել), որ երբ նա դիմեց Անգլիական բանկին՝ վերջինս 400 հազար ֆունտ ստերլինգի երաշխավորված վճարման պաշտոնական երաշխիք տվեց: Դրա դիմաց Ս.Լիանոզովը Հելսինգֆորսում 1:10 հարաբերակցությամբ (կլխնդրեինք մտապահել այս թվերը) թողարկեց 4 մլն ռուբլի (այդ գումարի մասին պատկերացում տալու համար ասենք, որ Յուդենիչի բանակի զինվորի ամսական ռոճիկը 150ռ. էր): Ուշագրավ է, որ թղթադրամները ստացան «թևիկներ» մականունը («*крылышки*», պատճառը ռուսական երկզխաանի արծվի լայնատարած թևերն էին), իսկ դրանց վրա դրված էին Լիանոզովի ու Յուդենիչի ստորագրությունները:

Հյուսիսարևմտյան Հանրապետությունը, ավա՛ղ, կարճատև կյանք ունեցավ: 1919թ. սեպտեմբերին Յուդենիչը հաջող հարձակում սկսեց Պետրոգրադի վրա, բայց հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին նրա բանակը պարտվեց, իսկ մնացորդները հայտնվեցին Էստոնիայում: 1920թ. հունվարի 22-ին Յուդենիչը ստորագրեց միակտ, որով նրա բանակը, հետևաբար և ՀԱՀ-ը, դադարեց գոյություն ունենալուց:

Ս.Լիանոսյանը տարագրվեց Փարիզ, բայց այստեղ ևս չդարեց իր հակաբոլշևիկյան պայքարը: Գ.Նոբելի, Պ.Ռյաբոշինսկու, Ն.Դենիսովի, Լ.Մանթաշյանցի, Պոդոս և Աբրահամ Ղուկասյան եղբայրների հետ հիմնեց «Առևտրային, ֆինանսական և արդյունաբերական կոմիտեն» (կրճատ՝ «Տորգպրոմ») և մինչև 1940թ.

պայքար մղեց խորհրդային իշխանության դեմ: Երբ ֆաշիստական Գերմանիան գրավեց Փարիզը, Ս.Լիանոսյանը դադարեցրեց հակախորհրդային գործունեությունը և «*որդեգրեց հակազերմանական դիրքորոշում*»¹: Ստույգ ինչպիսի՛ չգիտենք: Մեզ այլևս ոչինչ հայտնի չէ...

Աղբյուրներից մեկում² նշված է Ս.Լիանոսյանի փարիզյան երկու հասցե՝ Շանգ Էլիզե թ.125 և Վագրամ պողոտա թ.133: Մենք չգիտենք, թե այս հասցեներից որում էր ապրում և որտեղ 1951թ.՝ 79 տարեկան հասակում, վախճանվեց: Մենք չգիտենք որ գերեզմանատանն է ամփոփված Ֆրանսիայի Պատվավոր լեգեոնի շքանշանի ասպետի աճյունը:

Մենք չգիտենք՝ մտաբերո՞ւմ էր, արդյոք, իր ժողովրդին: Հիշո՞ւմ էր, որ հիմնել էր աշխարհի խոշորագույն նավթարդյունաբերական կորպորացիաներից մեկը, Ռուսաստանում ստեղծել էր ռուսական պետություն և ճանաչել էր Հայաստանի պես փոքրիկ Էստոնիայի «բացարձակ անկախությունը»:

Բայց մենք գիտենք, որ նրա պապը, հայրը և ինքը Բաբվի Մարդասիրական ընկերության անդամներն էին և կանոնավորապես ֆինանսական նվիրատվություններ էին կատարում: Գիտենք, որ 1994թ. Փարիզի Սբ. Հովհաննես-Սկրտիչ հայոց եկեղեցու տիկնանց հանձնախմբի երկու անդամուհիներից մեկը Լիդիա Լիանոզովն էր: Ո՞վ էր տիկին Լիդիան՝ դո՞ւստրը, թո՞ռնուհի՞ն, զարմուհի՞ն...

* * *

Թուրք-ադրբեջանցի ցեղասպանների և բոլշևիկ ավերիչների պատճառով պայծառ բաբվահայոց խամրած ստվերներն անէացան օտարության մեջ, մատնվեցին անարդար մոռացության:

Բայց ողջ մնացին նրանց ժառանգները: Մենք:

¹ Советская историческая энциклопедия, т. 8, М., 1965г., стр. 613-614.

² Ֆրանսահայ տարեգիրք-1927, Բ տարի, Փարիզ, 1926թ.:

ՎԱՄՆ ԶԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ

Հակահայկականության, հայության դեմ մղվող տեղեկատվական պատերազմների անքակտելի բաղադրյալը զեղծարարությունն է՝ պատմական իրողությունների, փաստերի կանխամտածված խեղաթյուրումը, որի նպատակը ընթերցողին, ունկնդրին և ակնդրին հիմարացնելը, ձեռնասուն դարձնելն է:

Զեղծարարությունը շատ նման է քրեական իրավունքում *խարդախություն* որակվող երևույթին, բայց եթե վերջինս հետապնդում է անհատական կամ մարդկանց նեղ շրջանակի շահադիտական նպատակներ, ապա առաջինի ընդգրկումներն անհամեմատ մեծ են, այն հող է նախապատրաստում գործնական քայլերի համար, որոնք ուղղված են քաղաքական, տնտեսական և այլ խոշորածավալ խնդիրների լուծմանը:

Հայեր-Բաքու առնչությունները տարբեր ժամանակներում մշտապես ուղեկցվել են զեղծարարությամբ, ընդ որում, դրանց հեղինակները հետապնդել են զանազան նպատակներ, սակայն բոլորին միավորում է մեկ գերխնդիր՝ հայությանը տրոհել, կտրել պատմական արմատներից, ի չիք դարձնելու աստիճանի նսեմացնել հայության դերը Բաքվի կայացման ու զարգացման հարցում՝ դրանով հանդերձ մեզ գրկելով արդար պահանջի բարոյական զգացումից և ստեղծելով նոր, շինծու իրավատերեր:

ԽՍՀՄ փլուզումից և նորանկախ պետությունների առաջացումից հետո տեղեկատվական պատերազմի տեխնոլոգիաները փոփոխության ենթարկվեցին, ձեռք բերեցին նոր որակներ. իր դրսևորումը փոխեց, շատ ավելի նրբին բնույթ ստացավ նաև զեղծարարությունը:

Վերջին տասնամյակում Բաքվի նավթարդյունաբերության

պատմական հենքերի հանդեպ եռանդագին շահագրգռվածություն են ցուցաբերում ռուսաստանցի հեղինակները: Ռուսները պետական մակարդակով ձեռնամուխ են եղել ազգային ծրագրերի համալիր ստեղծելու իրականացմանը, որի բաղադրյալներից մեկը ռուսական կապիտալի դասականության գիտական ձևակերպումն է: Նախանձով ենք փաստում՝ փառք ու պատիվ իրենց նրանք գիտակցում են երևույթի կարևորությունը և առարկայորեն զբաղվում (մի բան, որից մենք՝ հայերս, լիովին գուրկ ենք):

Մեզ հայտնի են տասնյակ գիտնականների աշխատություններ, որոնց մի մասը հասու չէ, բայց մի մասն էլ հայթայթել ենք և ուսումնասիրել, ինչի արդյունքում ակնհայտորեն նկատել ենք հստակ միտում: Դա Բաքվի նավթարդյունաբերությունում հայերի դերակատարությունը *լրության մատնելն է*, ինչը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ զեղծարարության նորովի արտահայտություն: Իրենց շքեղ, պատկերազարդ, պոլիգրաֆիական ու հրատարակչական խոշոր գումարներ չխնայած գրքերին արժանահավատություն հաղորդելու համար հեղինակներից ոմանք մեկ-երկու տող գրում են Հովհ.Միրզոյանի մասին, որովհետև առանց նրա Բաքվի նավթարդյունաբերությունը պատկերացնել հնարավոր չէ: Մյուսները Միրզոյանին զրկում են այդ «պատվից», բայց փոխարենը կցկտուր տեղեկություններ են հաղորդում Ալ.Մանթաշյանցի ու Ս.Լիանոսյանի մասին կամ զետեղում են Լիանոսյանի ու Հովհ.Տեր-Հակոբյանի ֆիրմաների բաժնետոմսերի պատկերները: Սակայն հաճույքով գրում են ադրբեջանցի երեք քիչ թե շատ հայտնի նավթարդյունաբերողներից Հ.Թադիևի և Մ.Նադիևի մասին (զարմանալի է, որ աչքաթող են անում Շ.Ասադուլանին): Ո՞րն է դրա նպատակը. զեղծարարությունն ինքնին պարզունակ երևույթ է, և ռուսաստանցի հեղինակներն այդպես վարվելով՝ համահարթեցնում են մեզ ու ադրբեջանցիներին, այսինքն՝ կանխամտածված կերպով նվազեցնում հայերի դերակատարությունը, որպեսզի լիաթոք տարփողեն ռուս նավթարդյունաբերողների նվաղկուն ներդրումը:

Կհարցնեք՝ հապա ո՞ւր մնացին գիտնականի բարեխղճու-

թյունը, մարդկային խիղճը: Չէ՞ որ ամբողջ «նավթարդյունաբերական» գրականությունը՝ արխիվները, փաստաթղթերը, ֆինանսատնտեսական հաշվետվությունները և այլ վկայագրեր գտնվում են Սանկտ Պետերբուրգում ու Մոսկվայում: Բավական է մի քանի հիմնարար աշխատության հպանցիկ հայացք գցել, մի արխիվային գործ թերթել, և ճշմարտությունը պարզ կդառնա: Արդի ժամանակների տիպական դրսևորում է, սակայն ռուսաստանցի հեղինակները նման մոտեցմամբ պարզապես վնաս են հասցնում իրենց երկրի շահերին: Թեկուզ այն ակնհայտ պատճառով, որ պաշտոնական, իրավական տեսակետից հայ նավթարդյունաբերողները ռուսահպատակներն էին, Ռուսաստանի քաղաքացիներ, ռուսական իրականության ներկայացուցիչներ, և նրանց ամբողջ գործունեությունը միտված էր մեկ նպատակի՝ նպաստել Ռուսաստանի բարգավաճմանը, ինչպես նաև՝ սեփական ազգի պահպանմանը: Այսինքն, ազգությամբ հայ ռուսահպատակները ռուսական ազգային կապիտալի ձևավորողներն ու անբաժանելի բաղադրատարրն էին: Սրա մեջ նսեմացնող ի՞նչ կա:

Սակայն ստորև մենք կանդրադառնանք կոնկրետ մարդկանց և նրանց գրվածքներին: Եվ դա անելու ենք միմիայն այն պատճառով, որ ճշմարտությունը, առաջին հերթին, պետք է մեզ՝ հայերիս: Այդ ճշմարտությունն է նպաստելու մեր ազգային ինքնագիտակցության, ազգային արժանապատվության առաջընթացին:

Ռուս գրականության դասական Ալեքսեյ Տոլստոյը (1882-1945) 1919թ.՝ քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ տարագրվեց, ապա 1923-ին վերադարձավ Խորհրդային Ռուսաստան և «ակտիվորեն ներգրավվեց գրական ու հասարակական կյանքում»: Նա Ստալինի սիրեցյալներից էր, ուներ «կարմիր բարոն» մականունը և երեք անգամ՝ 1941թ., 1943թ., 1946թ. (հետմահու) արժանացավ ԽՍՀՄ պետական մրցանակի: Ա.Տոլստոյի գրական ժառանգությունից մեզ հետաքրքրում է «Վտարանդիները» (*«Эмигранты»*) վիպակը: Այն մեզ համար հետաքրքրություն է ներկայացնում այն բանով, որ հիշատակումներ է պարունակում

հայերի վերաբերյալ: Եվ եթե անձեռնմխելի Ս.Լիանոսյանի նկատմամբ Ա.Տոլստոյը ցուցաբերել է խիստ զուսպ, վերին աստիճանի զգուշավոր մոտեցում, ապա Լևոն Ալեքսանդրի Մանթաշյանցին անխնա ձաղկել է:

Ըստ նրա, 1912թ. Մոսկվայում սակարանային գների անակնկալ տատանման հետևանքով Լ.Մանթաշյանցի ձեռքն է ընկնում 8 մլն ռուբլի, և գրողը բացականչում է. *«Ուշ միլիոն՝ անբանին, վատնողին, խորոված ուտող հային»*¹: Ընդ որում, հուզմունքն այնքան կրքոտ է, ասես Լ.Մանթաշյանցը Ա.Տոլստոյի փողերն էր յուրացրել: Ապա գրողը նկարագրում է, թե այդ առթիվ նավթարդյունաբերողն ինչպիսի շքեղ ընթրիք էր կազմակերպել 100 հոգու համար: Մեկ առ մեկ թվարկում է նրբախորտիկները, նշում, որ դրանցից շատերը հայթայթելու համար հանրահայտ ֆրանսիացի խոհարար Օլիվեն (իբնությունը կրող աղանդերի հեղինակը) մեկնել էր Փարիզ, և տեղեկացնում, որ այդ ամենի վրա ծախսվել էր 200 հազար ռուբլի:

Ա.Տոլստոյն այսքանով չի բավարարվում, վտարանդի դարձած Լ.Մանթաշյանցին՝ «բարձրահասակ, գեղեցկատես ձիասերին» անդրադառնում է Փարիզում, 1919թ.: Պատմում է, որ նա ապրում էր Շանգ Էլիզեում գտնվող «Կարլտոն» նշանավոր հյուրանոցում, խրվել էր պարտքերի մեջ և կորցրել էր կյանքի շնորհներից մեկը՝ անհոգությունը: Հետո միանգամից բախտը բերեց՝ Հ.Դեյտերդինգին վաճառեց Բաքվի նավթադաշտերը, առձեռն ստացավ 19 մլն ֆրանկ, «Կարլտոնին» վճարեց 80 հազարի պարտքը և տեղափոխվեց քաղաքի ամենաշքեղ հյուրանոց՝ «Մաժեստիկ»: Ապա Մենայի ափին գնեց մի մոայլ պալատ՝ բազմաթիվ ննջարաններով, լողավազանով, մարզադահլիճներով (հավանաբար, նկատի ունի Վիկտոր Հյուգո պողոտայի թիվ 69 հասցեի պալատը): Իսկ բնակարանամուտի կերուխումին հրավիրեց 300 հյուր և ծախսեց 300 հազար ֆրանկ:

Ա.Տոլստոյը չի մոռանում հրնթացս նշել, որ Լ.Մանթաշյանցը

¹ А.Толстой, Эмигранты, М., 1982г., стр. 53. Ռուս. թարգ. հեղ.:

ազգային պատկանելությունից զուրկ, անբարոյական մարդ էր թե՛ կյանքում, թե՛ բիզնեսում և կաշառում էր ֆրանսիական մամուլը:

Ի՞նչ կարելի է այս ամենին պատասխանել: Նախ, ռուս գրողը որտեղի՞ց գիտեր Լ.Մանթաշյանցի միլիոնների ստույգ թվերը, նավթաբիզնեսում դա անհնար է, նման խոշոր գործարքների մասին տեղյակ է լինում շատ նեղ շրջանակ:

Երկրորդ, ընթերիքի, պալատի նկարագրություններն այնքան մանրակրկիտ, հավաստի են, որ մենք հավատում ենք՝ գրողը ներկա է եղել և անձամբ է տեսել: Բայց այդ դեպքում հարց է ծագում՝ որքանո՞վ է բարոյական մասնակից լինել ընդունելություններին և տեսածը հրապարակել, ընդ որում՝ խալխի գրպանի փողը հաշվելով:

Բայց մեզ հետաքրքրում է ավելի կարևոր հարց՝ իրո՞ք Լ.Մանթաշյանցը զուրկ էր ազգային պատկանելության զգացումից:

Նա 1914թ. 300 հազար ռուբլի նվիրաբերեց Թիֆլիսի Գայանյան օրիորդաց դպրոցին՝ նոր շենք կառուցելու համար, Բորչալվի գավառում 3 դեսյատին հողատարածք գնեց ու հատկացրեց գյուղատնտեսական գիտական փորձարկումներ կատարելու նպատակով, 20 հազար ռուբլի տրամադրեց Ներսիսյան ճեմարանին, 15 հազար ռուբլի՝ Հայկական դրամատիկական ընկերությանը¹, 1917թ. նույն ընկերությանը՝ 5000 ռուբլի՝ «կյանքի թանկացման պատճառով արտիստների ոռճիկը բարձրացնելու համար»: Իսկ 1918թ. նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության համար գնեց և որպես նվիրատվություն ուղարկեց մի ամբողջ սանիտարական գնացք, որը ճամփին անհետացավ և այդպես էլ տեղ չհասավ²:

Մա՛ է պատասխանը:

Լավ, Լ.Մանթաշյանցն ի՞նչ «վատություն» էր արել Ա.Տոլստոյին: Թերևս՝ ոչ մի: Պարզապես ռուս գրողը կատարում էր իր տիրոջ քաղաքական պատվերը, զբաղվել էր զեղծարարությամբ,

¹ Թեոդիկ, Ասենուն տարեցոյցը - 1915, Կ. Պոլիս, 1915թ., էջ 286:

² С.Гевинян, Мой Тифлис, Эчмиадзин, 2002г., стр. 62.

որի նպատակն էր «աշխատավոր» հայ ժողովրդին կտրել իր կապիտալիստից: Հիշում եք 1918թ. ադրբեջանցի նախարարի խոսքը՝ պոչը կտրել են, գլուխը՝ թողել: Տոլստոյի արածը շարունակություն էր. կոմունիստների նպատակն էր թույլ չտալ, որպեսզի կիսաոչնչացված պոչը հանկարծ հիշի իր չոչնչացված գլխին:

Մակայն Ալ.Մանթաշյանցի ու նրա որդիների սովերները շատերին հանգիստ չեն տվել: Հայկական սովետական հանրագիտարանում բառացիորեն կարդում ենք. «Մանթաշյաններ, Մանթաշեններ, Մանթաշովներ, խոշոր նավթարդյունաբերողներ Անդրկովկասում, XIXդ. վերջին և XXդ. սկզբին: Թավրիզցի, ապա թիֆլիսաբնակ հայ առևտրական Հովհաննեսի որդի Ալեքսանդրը (1849-1911) հոր մահից (1878) հետո Բաքվում զբաղվել է նավթարդյունաբերությամբ: Դարձել է «Թիֆլիսի առևտրական բանկ»-ի (մասնաճյուղեր է ունեցել Բաքվում ու Բաթումում) գլխավոր բաժնետերը, 1899-ին՝ հիմնել «Ա.Մանթաշյանց և ընկ. առևտրական տուն» բաժնետիրական ընկերությունը (կապիտալը 1899-ին՝ 22 մլն, 1916-ին՝ 30 մլն ռ.): Ռուս կառավարության հովանավորությամբ օտարերկրյա ընկերությունների հետ կատարել է մի շարք առևտրա-ֆինանսական գործարքներ և դարձել Ռուսաստանի մեծահարուստներից մեկը: Նրա ընկերությունը մասնաճյուղեր է ունեցել Ռուսաստանի, Լեհաստանի, Թուրքիայի, Ռումինիայի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Եգիպտոսի, Իրանի, Հնդկաստանի տարբեր քաղաքներում: Ունեցել է բազմաթիվ շոգենավեր, կալվածքներ, տներ: Բավականին գումարներ է ծախսել բարեգործական նպատակներով (Թիֆլիսում հիմնել է «Մանթաշյան առևտրական դպրոցը», կառուցել է Ներսիսյան դպրոցի նոր շենքը, վերանորոգել Մայր եկեղեցին): 1894-ին նվիրատվություն է կատարել Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությանը և ընտրվել նրա Կենտրոնական խորհրդի փոխնախագահ: Ալեքսանդրի մահից հետո որդիները (Հովհաննես, Լևոն, Հովսեփ, Գևորգ) «Ա.Մանթաշյանց և ընկ. առևտրական տան» բաժնետոմսերի մի մասը վաճառել են Պետերբուրգի ռուս. բանկերին, և 1913-ին ընկերության

վարչությունը Բաքվից (մինչև 1911-ի վերջը Թիֆլիսում էր) տեղափոխվել է Պետերբուրգ: Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունից հետո Մ. վտարանդվել են: Մ-ին հաջողվել է անգլո-հոլանդական «Ռոյալ դատչ-Շել» տրեստին 10 տարի ժամկետով վաճառել սովետական կառավարության դեկրետով ազգայնացված իրենց նախկին նավթահանքերի շահագործման իրավունքը: Հետագայում պայմանագիրը չեղյալ է հայտարարվել, և Մ. հեռացել են «գործարար աշխարհից»¹:

Այս բառ-հոդվածում այնքան սուտ, կեղծիք, անճշտություն ու սխալ կա, որ լռել անհնարին է: Ալ.Մանթաշյանը ծնվել է ոչ թե 1849-ին, այլ՝ 1842-ին և նավթարդյունաբերությամբ զբաղվել է ոչ թե 1879-ից, այլ՝ 1889-ից, ընդ որում, հոդվածի հեղինակը կամ հեղինակները չեն էլ հասկացել, թե ինչ տարբերություն կա «Ա.Մանթաշյանց առևտրային տան» ու «Ա.Մանթաշյանց և ընկ.» բաժնետիրական ընկերության միջև: Ալ.Մանթաշյանցի ֆիրման երբեք չի ունեցել 30 մլն ռ. հիմնադիր կապիտալ: Ընկերության վարչությունը Բաքվից Պետերբուրգ է փոխադրվել ոչ թե 1913-ին, այլ՝ 1912-ին: Եվ հետո, ինչ է նշանակում՝ ազգայնացված նավթահանքերը վաճառեցին «Ռոյալ Դատչ-Շելին»: Ինչ է, այդ ընկերության անդամները լուսնի ց էին իջել և ոչնչից տեղյակ չէին, Դետերդինգը հո խելապակաս չէր: Մա կատարյալ իդիոտիզմ է, ո՞վ կհավատա նման բանի իսկությանը:

Ոչ, իրականում խնդիրը զուտ գեղծարարական բնույթ ունի: Նախ, հանրագիտարանը գրքերի թագուհին է, որի բացարձակ ճշմարտությանը մարդիկ աներկբայորեն հավատում են, հետևաբար հալած յուրի տեղ կդնեն նաև սուտուկեղծիքը: Երկրորդ, ՀՍՀՆ-ում զետեղված այս բառ-հոդվածը... *Советская историческая энциклопедия*-ից բառացի թարգմանություն է: Հիմա արդեն հնարավոր չէ պարզել՝ ո՞ւմ ցանկությամբ կամ թելադրանքով է այդ հոդվածը տեղ գտել հայկական հանրագիտարանում, բայց նպատակը պարզ է: Բանն այն է, որ Ալ. Մանթաշյանը մեր բոլոր մեծերի պես առաս-

¹ ՀՍՀ, հտ. 7, Ե., 1981թ., էջ 221-222:

պել է, տասնամյակներ շարունակ մեր ժողովուրդը նրա անվան շուրջ լեզենդներ է հյուսել և դա արել է, որպեսզի իր մեծի շնորհիվ հաղթահարի սեփական խեղճությունը: Իսկ նման կեղծիք տպագրելով, այն էլ՝ հանրագիտարանում, ժողովրդին կտրում էին իր հերթական արմատից: Գլուխը պոչից էին անջատում:

Իսկ ի՞նչ էք կարծում, ո՞ւմ կարող է պատկանել հակահայկականության, զեղծարարության բացարձակ առաջնությունը: Անշուշտ, մեր սիրելի աղբբեջանցուն:

1990 թվականին (ուշադրություն դարձրեք այս տարեթվին) Բաքվում, ռուսերեն թարգմանությամբ, 35.000 օրինակ տպաքանակով լույս տեսավ Մանաֆ Ֆարաջ-օղլի Սուլեյմանովի «Անցած օրեր...» գիրքը: Առաջաբանում բանասիրական գիտությունների դոկտոր Բ.Թայիրբեկովը սիրային զեղումներ չի խնայում՝ հեղինակին ներկայացնելով ծննդյան օրվանից մինչև իր ժամանակը: Ո՞վ է Մ.Սուլեյմանովը. ծնվել է 1912թ., ավարտել է Աղբբեջանի նավթային ինստիտուտը, գիտության թեկնածու է, 50 տարուց ավելի նույն ինստիտուտում դասավանդել է նավթագազային հանքերի երկրաբանության և հետախուզման հիմունքներ: Նաև գրող է ու թարգմանիչ, «նավթային» թեմայով ստեղծագործությունները հրատարակվել են արտասահմանում: «Բաքընը բալասի»-ի («Բաքվի զավակի») այս գրքի աղբբեջաններեն հրատարակությունն անասելի հաջողություն է ունեցել և ստացել «Մանաֆըն քիթաբը» («Մանաֆի գիրք») պատվանունը: Առաջաբանի հեղինակն այն համեմատում է Գիլյարովսկու «Մոսկվան ու մոսկվացիները» և Օլդրիջի «Կահիրե: Քաղաքի կենսագրությունը» գրքերի հետ, ապա ասում. «Մանաֆ Սուլեյմանովն իսպառ գիտի այն, ինչի մասին գրում է»¹:

Տեսնենք իրո՞ք գիտի:

Նախ, ասենք՝ չենք բացառում, որ այստեղ ճշմարիտ բաներ կան՝ կապված Բաքվի նիստուկացի, կենցաղավարության, բարքերի, աղբբեջանցիների հետ, սակայն քանի որ այն ամենն, ինչ

¹ М.Сулейманов, Дни минувшие..., Баку, 1990г., стр. 4: Այս գրքից բոլոր ռուս. թարգ. հեղ.:

վերաբերում է հայերին՝ կեղծիք է, ապա մենք չենք հավատում այս գրքի ոչ մի տողի: Որովհետև ինչ-ինչ ճշմարիտ բաները զեղծարարության փաթեթավորման դեր են կատարում:

Հիմա տեսնենք, թե Մանաֆն իր «քիթաբում» ինչպիսի «գլուխգործոցներ» է գետեղել:

«Քաղաքում շատ լուսանկարչատներ կային: Ամենահայտնի լուսանկարիչներից էին Կուլիևը, Կակավիխինը և Դավիթ Ռոստոմյանը (ընդգծ. մերն է - Խ.Դ.): Նրանց հաճախորդներն էին նավթարդյունաբերողները, կալվածատերերը, հարուստ վաճառականները, նավատերերը, բարձրաստիճան պաշտոնյաները, մի խոսքով՝ ընտրյալների խավը:

...Դավիթ Ռոստոմյանի լուսանկարչատունը գտնվում էր Մարիինսկայա և Տորգովայա փողոցների* հատույթում, երկհարկանի առանձնատանը: Առաջին հարկում՝ լուսանկարելու տեղում, աշխատում էին Դավթի ծառայողները: ...Վերևում՝ վեց սենյակներից բաղկացած շքեղ բնակարանում, ապրում էր տերը: Այստեղ էլ հենց նա ընդունում էր առավել հարգարժան հաճախորդներին, անձամբ սպասարկում էր նրանց և լուսանկարում: Ցածրահասակ, մեծ գլխով ու վիթխարի փորով այդ մարդը ծիծաղելի տպավորություն էր թողնում: Միգուցե, այդ պատճառով էլ հենց չէր ամուսնացել: Դավիթը պարսկահպատակ էր և բարեկամություն էր անում հյուպատոսի հետ: Լուսանկարչին ծառայում էին վեց թե յոթ աղջիկներ, բոլորը՝ գեղեցկուհիներ...

Մի անգամ այդ աղջիկները Դավթի գլխին կատակ խաղացին: Վարպետը սովորություն ուներ գինի խմել արծաթագոծեղջյուրից: Աղջիկներն ինչ-որ տեղ այդպիսի եղջյուր պատրաստել տվեցին, բայց՝ ծայրը ծակ: Երեկույթներից մեկի ժամանակ, երբ ձերուկը մի լավ գինովցել էր, նրանք մատուցեցին իրենց եղջյուրը: Գինին թափվեց ու թրջեց Դավթի շալվարը: Սպասուհիները նրան տարան ննջարան և շորերը փոխելիս վարպետին լուսանկարեցին կիսամերկ վիճակում՝ առանց շալվարի ու գեղեցկուհիներով շրջապատված:

Դրանից հետո հենց որ Դավիթը բարկանում էր ու սպասում գործից ազատել, աղջիկը հանում էր վարկաբեկող լուսանկարը և խոստանում ուղարկել քաղաքի հարգարժան մարդկանց, այդ թվում և՝ հյուպատոսին: Դավիթն իսկույն ձայնը կտրում էր: Լուսանկարի հրապարակումը նրա համար հավասարազոր էր մահվան»¹:

Թիֆլիսցի բժիշկ, Մարդասիրական ընկերության հիմնման նախաձեռնող Դավիթ Ռոստոմյանը դարձել է իրանահպատակ, ծեր, անբարոյական լուսանկարիչ: Զարմանալի ոչինչ չկա, Մանաֆն «իսպառ գիտի ինչ է գրում»: Եթե ճշմարտություն գրեր, պիտի ասեր նաև, թե ինչ բան է Մարդասիրականը և ինչ կատարվեց այդ ընկերության հետ:

Նա շարունակում է. «Շատ տարիներ առաջ Բաբլի նավթը գտնվում էր Միրզոնի կապալառության ներքո: Երբ կապալատվությունը վերացվեց, հողը բաժանեցին մասերի ու հանձնեցին անհատ անձանց՝ ի գործածություն»²: Նավթային գործի «մասնագետը» գիտի ինչ է անում. եթե ասեր, որ 1872թ. Հովհ. Միրզոյանը 1 մլն 220 հազար ռուբլով գնել էր նավթատարածքները և այդ հողը նրա սեփականությունն էր, ապա դրա տակից ինչպե՞ս էր դուրս գալու:

Բայց Մանաֆն ավելի ստոր հարված է հասցնում. «Նախարարական գրասենյակներում, վարչություններում, անգամ սուլթանի պալատում գործում էին անգլիական հետախուզության գործակալներ: Օրինակ, «Ինթելիջենս սերվիսից» էր Գալուստ Մարգիս Գյուլբենկյանը՝ սուլթան Աբդուլ Համիդի հատուկ խորհրդականը օգտակար հանաժոների գծով: Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Պողոս Նուրար փաշան նույնպես գաղտնի համագործակցում էր անգլիացիների հետ»³:

«Գիտնականը» Պողոս Նուրարին «դարձնում» է Թուրքիայի արտգործնախարար մի պարզ նպատակով՝ որպեսզի հասկացնի,

¹Նշվ. աշխ., էջ 47-48:

²Նշվ. աշխ., էջ 65:

³Նշվ. աշխ., էջ 78:

թե հայն ինչ դավաճան էր, թուրքական նախարար էր և համագործակցում էր անգլիացիների հետ:

Սուլեյմանովը լավ է անում: Երբ մենք 2001թ. թերթերից մեկում հոդված տպագրեցինք և խնդրեցինք, կոչ արեցինք մի որևէ հանդիսավոր նիստով, որևէ միջոցառմամբ նշել Պ.Նուբարի ծննդյան 150-ամյակը՝ ոչ ոք բանի տեղ չդրեց: Է, եթե այդպես է, եթե մենք չենք մեծարում մեր ժողովրդի մեծագույն զավակներից մեկին, ուրեմն աղբբեջանցուց ի՞նչ ենք պահանջում: Լավ է անում: Ինքը կարևորում է Պ.Նուբարին ու մեզ «խսիում»:

Մանաֆը Գ.Գյուլբենկյանի թեման շարունակում է. «Գյուլբենկյանն իր ժամանակվա հետաքրքիր դեմքերից մեկն էր: 16 տարեկան հասակում նա ընդունվում է Լոնդոնի արքայական քոլեջ, ստանում հանքաբանության և լեռնային գործի մասնագետի դիպլոմ: Մանրակրկիտ կերպով ուսումնասիրում է ռուսական նավթարդյունաբերությունում տիրող իրավիճակը, հետաքրքրվում է արտասահմանյան նավթարդյունաբերական ընկերությունների գործունեությամբ և, իհարկե, հրաշալի տեղյակ է, թե ինչ է կատարվում այդ բնագավառում Թուրքիայում ու Միջագետքում: XIX դարի վերջերից, որպես Օսմանյան կայսրության կառավարության ֆինանսական ներկայացուցիչ, նա հաճախ մեկնում է Փարիզ ու Լոնդոն:

Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին պայքար բռնկվեց մեծ տերությունների միջև հանուն մերձավորարևելյան նավթի: Գյուլբենկյանը մտավ խաղի մեջ: Նա մերձենում է Դետերդինգի հետ, եռանդուն մասնակցություն ունենում «Թուրքիչ փեթրոլեում բոմփանիի» ստեղծման գործում (այն հիմնվել է 1912թ.): Այդ մենատիրությունը միավորում էր «Շելլը», «Անգլո-պարսկական նավթային ընկերությունը» և «Գերմանական բանկը»: Հաշվի առնելով Գյուլբենկյանի վաստակը, միջոտրությունը և հիմնարար գիտելիքները՝ նրան տրամադրվեց ընդհանուր շահույթի 5%-ը, ինչի համար նա նույնիսկ ստացավ «Պարոն հինգ տոկոս» մականունը: Նա առհասարակ կարևոր տեղ է զբաղեցնում միջազգային նավ-

թային միությունների գործունեության մեջ: Մասնակցել է բազմաթիվ կոնցեսիաների գործերի: Եվ արդյունքում դարձավ 3 միլիարդ ֆունտ ստերլինգի տեր (ի դեպ, ոմանք էլ նրա կարողությունը գնահատում էին 20 մլրդ ֆունտ ստերլինգ - Խ.Դ.): Եվրոպական շատ մայրաքաղաքներում նա ուներ սեփական պալատներ, բանկեր ու գրասենյակներ: Թուրքական կառավարությունը Գյուլբենկյանին պարգևատրեց փաշայի տիտղոսով և նշանակեց Լոնդոնում պատվավոր դեսպան: Ի դեպ, Իրանի շահը հետագայում նրան «շնորհեց» խանի տիտղոս: (Գյուլբենկյան փաշա՝ Գյուլբենկյան խա ն: Ինչե՞ր ասես, որ չեն անի փողերը...)¹:

Այսբանից հետո Մանաֆը մի ենթախորագիր է դնում՝ «Սերը և նավթը» ու պատմում, թե ինչպես, իբր, Գյուլբենկյանն ու Դետերդինգը սիրահարվում են միևնույն ռուս գեղեցկուհու, ինչի հետևանքով նրանց փոխհարաբերությունները լրջորեն սրվում են: «Երկու միլիարդատեր, որոնք երկար ժամանակ համաշխարհային ասպարեզում որպես զինակիցներ համատեղ պայքար էին մղում Ռոկֆելերի դեմ, դարձան երդվյալ թշնամիներ: Գյուլբենկյանն ամեն կերպ աշխատում էր վնաս հասցնել Դետերդինգին, նսեմացնել նրա ֆիրմայի հեղինակությունը՝ այդ նպատակով նույնիսկ համագործակցության մեջ մտնելով Ռոկֆելերի մարդկանց հետ: Մակայն էական վնաս նրան այդպես էլ չհաջողվեց հասցնել»²:

Մանաֆի այս աղբակույտը բանի տեղ չէինք դնի, բայց Գ.Գյուլբենկյանին անդրադառնալու ենք, որովհետև դա, կրկնում ենք, առաջին հերթին պետք է մեզ՝ նրա ազգակիցներին:

Գալուստ Մարգսի Գյուլբենկյանը (1869, Կ. Պոլիս - 1955, Լիսաբոն) այն եզակի մարդկանցից էր, ով լիովին և լավագույնս իրացրեց ճակատագրի ընձեռած հնարավորությունը. վերջինս զուգակցեց իր բնատուր խելքի, հրաշալի կրթության, ազնվագարմության հետ և հասավ փայլուն արդյունքների: Ավելի քան կես

¹ Նշվ. աշխ., էջ 78-79:

² Նշվ. աշխ., էջ 80:

դար նա աշխարհի և ժամանակի հզորագույն մարդկանցից մեկն էր, առանց նրա մասնակցության միջազգային որևիցե խոշոր նավթարդյունաբերական գործարք չէր կայանում: Նա առաջինն էր, որ մասնագիտական ունակությունների շնորհիվ կանխագուշակեց Թուրքիայի, Իրաքի, Արաբական թերակղզու, Պարսից ծոցի նավթային խոշորագույն պաշարների գոյությունն ու եվրոպական առաջատար երկրներին ներգրավեց դրանց շահագործման մեջ: Դրանով հանդերձ նա ուղղակիորեն վերափոխեց աշխարհի կայացած կացութիւնը և անուղղակիորեն խառնեց համաշխարհային քաղաքականության խաղաթղթերը: Որովհետև Մերձավոր Արևելքի, Արաբական թերակղզու նավթի երևան գալուն զուգընթաց սկսեցին խարխիվել ամերիկյան ու ռուսական (իմա՝ Բաքվի) նավթարդյունաբերության տիրապետող դիրքերը:

Գ.Գյուլբենկյանը նախնական կրթությունն ստացել է Կ.Պոլսի Արամյան-Ունճյան վարժարանում և Մեն-ժոզեֆ ֆրանսիական դպրոցում: Ֆրանսերենը կատարելագործելու նպատակով մեկնել է Մարսել, ապա տեղափոխվել ծնողների մոտ՝ Լոնդոն, ուր 1887-ին գերագնացությամբ ավարտել է Քինգզ քոլեջը՝ ստանալով ճարտարագետի մասնագիտություն: Ապա տեղի ունեցավ մի իրադարձություն, որը կանխանշեց երիտասարդի հետագա կենսուղին. «22 տարեկանին՝ Գ.Կիլպենկեան գնաց Անդրկովկաս և շրջեցաւ Պաքուի քարիւղային վայրերը: Այս ճամփորդութիւնն անոր առիթն ընձեռեց հեղինակելու «La Transcaucasie et la Peninsule d'Apcheron - Souvenirs de Voyage («Անդրկովկասը և Ապչերոնի թերակղզին. ճամփորդական նոթեր» - Խ.Դ.) և գրելու զանազան յօդուածներ Revue des Deux Mondes թերթին համար»¹: Այս մասնագիտական գրքույկն ու հոդվածները պատճառ հանդիսացան, որ Օսմանյան Թուրքիայի հանքերի նախարարը իր երկրի հպատակին առաջարկի ուսումնասիրել և տեղեկագիր պատրաստել կայսրության և հատկապես Միջագետքի նավթի ենթադրյալ պաշարների վերաբերյալ, ինչն էլ Գ.Գյուլ-

բենկյանը փայլուն կերպով կատարեց:

Սակայն հարց է ծագում՝ Լոնդոնում ապահով կյանքով ապրող 22-ամյա երիտասարդն ինչպե՞ս հանկարծ վեր կացավ-գնաց օտար մի երկիր, այն էլ՝ Անդրկովկաս, Բաքու: Բանն այն է, որ Գ.Գյուլբենկյանը նավթարդյունաբերությամբ սկսեց հետաքրքրվել ու զբաղվել *Ալեքսանդր Մանթաշյանցի* շնորհիվ: Եվ Աստծո կամոք նրան ներգրավելով նավթարդյունաբերության մեջ՝ Մանթաշյանցը Գյուլբենկյանին հանձնեց մի բան, որն ավելին էր, քան բիզնեսը: Հանձնեց ազգ պահելու պարտականությունն ու պատիվը:

Նրանց առնչության վերաբերյալ ականավոր պատմաբան Ա.Ալպոյաճյանը նշում է, որ Մանթաշյանցը Գյուլբենկյանի հետ ծանոթացել է Մանչեստրում ու երիտասարդի ուշադրությունը հրավիրել նավթարդյունաբերության վրա: Վերջինս էլ «*Անհրաժեշտ գիտելիքներ ձեռք բերելու և գործն ուսումնասիրելու համար 1890-1891թթ. մեկնել է Կովկաս, հատկապես՝ Բաքու, ուր որոշ ժամանակ աշխատել է Ալ.Մանթաշյանցի մոտ*»¹:

Բաքվի նավթարդյունաբերությունում արդեն լայն ճանաչում ունեցող Մանթաշյանցն ինչո՞ւ որոշեց հենց Գյուլբենկյանին հովանավորել՝ հրավիրել իր մոտ ու «տիրություն անել»: Դրդապատճառը հետվից է գալիս. Կեսարիայի Թալաս գյուղաքաղաքը հիմնադրել են յոթ հայ ընտանիքներ, այդ թվում՝ Եսայաններն ու Գյուլբենկյանները, որոնք դարեր շարունակ միմյանց հետ գտնվում էին խնամիական կապերի մեջ (ի դեպ, Գ.Գյուլբենկյանի կինը Նվարդ Եսայանն էր): 1870-ական թթ. Մանթաշյանցը Մանչեստրից մանուֆակտուրա էր առաքում հորը և ցկյանս բարեկամական հարաբերություններ հաստատեց Եսայան եղբայրների հետ: Ուրեմն տրամաբանական է ենթադրել, որ փայլուն կրթություն ստացած, խելացի Գյուլբենկյանին Անդրկովկաս հրավիրելը, նավթարդյունաբերությանը ծանոթացնելը կատարվել է Եսայանների խնդրանքով:

Ինչևէ, մեկնարկը տրված էր, և համաշխարհային նավթար-

¹ Գալուստ Սարգիս Կիլպենկեան. մարդը եւ իր գործը, Լիսաբոն, 1999թ., էջ 13:

¹ Ա.Ալպոյաճեան, Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, Կահիրե, 1937թ., էջ 2013:

դյունաբերությունն ունեցավ իր պատմության մեծագույն գործիչներից մեկին: Դեռևս 1898թ. նշանակվելով Թուրքիայի դեսպանատների տնտեսական խորհրդական Փարիզում ու Լոնդոնում, իսկ 1902-ին ստանալով բրիտանական հպատակություն՝ Գյուլբենկյանը Ֆրանսիայի և Անգլիայի ուշադրությունը հրավիրեց մերձավորարևելյան նավթարդյունահանման վրա: Նրա ջանքերով Իրաքի նավթապաշարների շահագործման նպատակով 1912-ին (այն թվականին, երբ Ս.Լիանոսյանը հիմնեց իր հոշակավոր «Օյլը») ստեղծված «Թուրքական նավթային ընկերության» մեջ 35% բաժնեմասը պատկանում էր Թուրքիայի Ազգային բանկին, 25-ը՝ «Ռոյալ Դատչ Շելլին», 25-ը՝ Գերմանական բանկին («Դոյչե բանկ»), իսկ 15%-ը՝ անձամբ իրեն:

Սակայն աշխարհը չէր կարող համակերպվել նոր իրողությունների հետ: Մի կողմից Եվրոպայում գերիշխանության տիրող Գերմանիան խորացնում էր ռազմաքաղաքական ու տնտեսական հարաբերությունները Օսմանյան Թուրքիայի հետ (այդ ժամանակ նույնիսկ յուրատեսակ «սև հումոր» կար. ասում էին՝ Վիլիելմ II-ը մահմեդականություն է ընդունել), մյուս կողմից՝ դա անհանդուրժելի էր Պարսկաստանում «խրված» Անգլիայի համար: «Անգլո-պարսկական նավթային ընկերության», նույնն է թե՛ սեփական շահերից ելնելով՝ բրիտանական կառավարությունը «Թուրքական նավթային ընկերությանն» ստիպեց վերաբաշխել մասնաբաժինները: Այդ բարդ թնջուկի հարթումը վերապահվեց բրիտանահպատակ Գ.Գյուլբենկյանին: 1913-1914թթ. նա իր բանակցային, դիվանագիտական բացառիկ տաղանդով կարողացավ այնպես անել, որ Թուրքիայի Ազգային բանկի մասնաբաժիններն անցնեն «Անգլո-պարսկական նավթային ընկերությանը», սակայն նվազեց նաև սեփական մասնաբաժինը՝ հասնելով 5%-ի: Այդ տոկոսադրույքը ընդմշտական ամրագրում ստացավ, ինչի հետևանքով էլ նա համաշխարհային բիզնեսի պատմության մեջ մնաց «Պարոն 5%» մականվամբ:

Սկսվեց Առաջին համաշխարհային աղետը, և առայսօր

դժվար է ասել՝ պատերազմը ծագեց նավթի՞ն տիրելու համար, թե՞ նավթը միջոց էր: Իսկ գուցե ն թե՛ մեկն էր, թե՛ մյուսը:

1915թ. թուրքերը ցեղասպանության ենթարկեցին 1,5 միլիոն հայերի, 1918թ. թուրքերն ու ադրբեջանցիները հայոց ցեղասպանություն իրականացրին Բաքվում, բայց փլուզվեց նաև Օսմանյան կայսրությունը: Աշխարհի քարտեզի վրա երևան եկան նոր երկրներ, ինչն անխուսափելիորեն հանգեցրեց նաև տնտեսական շահերի վերաբաշխման: 1928-ին Գ.Գյուլբենկյանի մտահղացմամբ «գծագրվեց» նավթային մի նոր քարտեզ՝ հանրահայտ «Կարմիր գիծը», որտեղ նորաստեղծ «Իրաքի նավթային ընկերության» մեջ իրենց մասնաբաժիններն ունեցան «Անգլո-պարսկական նավթային ընկերությունը», «Ռոյալ Դատչ Շելլը», «Ֆրանսիական նավթային ընկերությունը» և ամերիկյան վեց խոշոր նավթային ընկերությունների միակցությունը՝ «Մերձավոր Արևելքի զարգացման կորպորացիան»:

Մենք այս ամենը շարադրեցինք ամենևին ոչ ադրբեջանցի գեղծարարին պատասխանելու համար, պարզապես ցանկանում էինք հպանցիկ ցույց տալ, թե ինչպիսի մեծություն, հեղինակություն էր Գ.Գյուլբենկյանը նավթաշխարհում:

Սակայն կա մեկ այլ կարևոր հանգամանք: Լինելով մեր ժողովրդի ամենաազգանվեր գերդաստաններից մեկի ժառանգորդը՝ Գ.Գյուլբենկյանը չէր կարող զերծ մնալ հայոց գործերից: Եվ դա, առաջին հերթին, արտահայտվում էր բարերարությամբ: 1906-ին նա Կ. Պոլսի Մբ. Փրկչյան ազգային հիվանդանոցում կառուցել է իր անունը կրող վիրաբուժարանը, հինգ տարի շարունակ 500-ական օսմանյան ոսկի է հատկացրել Կեսարիայի որբերին: 1920-1940թթ. օժանդակել է Թուրքիայի, Սիրիայի, Լիբանանի, Իրաքի, Հորդանանի հայկական դպրոցներին ու բուժական հաստատություններին, նպաստել Իրաքի ու Լիբանանի բազմաթիվ հայկական եկեղեցիների կառուցմանը: 1922-ին, ի հիշատակ հոր, Լոնդոնում կառուցել է Մբ. Սարգիս եկեղեցին, 1929-ին Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանի տարածքում կառուցել է Դուրյան մա-

տենադարանը, նորոգել Սբ. Գերեզմանի եկեղեցին և պատրիարքարանին նվիրել անտիկ իրերի իր աշխարհահռչակ հավաքածուի հայկական հին արվեստի նմուշների մեծ մասը: Սբ. Էջմիածնի Մայր տաճարի զանգակատան վերանորոգման համար հատկացրել է 400 հազար դոլար: Բարերարությունների այս ցանկը խիստ մոտավոր է ու թերի, որովհետև Գ. Գյուլբենկյանը շատ բան ստիպված էր անել գաղտնի, միջնորդների անունով: Քանզի համաշխարհային բիզնեսի արքա նորին մեծությունն անվթը սարսափելի չի սիրում ազգային պատկանելություն:

Գալուստ Գյուլբենկյանը «գոհ» գնաց թուրքերի և կոմունիստների խարդավանքին, հերթական անգամ վերջիններիս շահերը համընկան, իսկ տուժեց հայը:

Պողոս Նուբարի մահից հետո 1930թ. Գ.Գյուլբենկյանն ընտրվեց Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միության (ՀԲԸՄ) նախագահ, այսինքն՝ սփյուռքահայության հիմնական պահապանի ու պատվարի դեկավար: Հունահայ 30 հազար գաղթականներ գտնվում էին ծայրաստիճան անմխիթար վիճակում, ըստ պաշտոնական տվյալների, նրանց 30%-ը գործազուրկ էր, անոթի և անօթևան: Ձգտելով այդ տարաբախտներին փրկել՝ Գյուլբենկյանը գաղափար հղացավ նրանց վերաբնակեցնել Սիրիայում և աշխատանք տրամադրել Մոսուլ-Բաղդադից մինչև Տրիպոլի ու Հայֆա ձգվող նավթային խողովակաշարի շինարարությունում: Այդ նպատակով նա կառուցեց յոթ գյուղակ, ուր հազիվ կտեղավորվեր 2-2,5 հազար գաղթական: Եվ ի՞նչ... Թուրքիան միջազգային մակարդակի վայնասուն բարձրացրեց՝ օգտագործելով թե՛ պետական-դիվանագիտական, թե՛ քարոզչական լծակները, թե՛ հատուկ ծառայություններին: Գյուլբենկյանին մեղադրում էին այն բանում, թե, իբր, սահմանի մոտ ստեղծում է «հայկական օջախ»՝ հարմար պահի Թուրքիա ներխուժում իրականացնելու համար: Գաղթականները պետք է ներխուժեին Թուրքիա... Այս հրեշավոր կեղծիքը, սադրանքը կլինե՞ր պարզապես ծիծաղելի, եթե չունենար աղետաբեր հետևանքներ:

Թուրքիային ձայնակցեց... ՀԽՍՀ կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ա.Խանջյանը: 1931թ. հոկտեմբերի 14-ին նա հանդես եկավ մի զեկուցմամբ, որտեղ «հայկական օջախի» ստեղծումը որակեց որպես իմպերիալիստական ինտերվենցիայի պատվար ԽՍՀՄ-ի ու Թուրքիայի դեմ: Այս զազրախոսությամբ սկիզբ դրվեց հակազուլբենկյանական մի ամբողջ քարոզարշավի: Սփյուռքից Հայաստան հղված բազմաթիվ դիմումներ, այցելություններ մնացին անարձագանք. Խանջյանը դիրքորոշումը չփոխեց (թերևս, չէր էլ կարող. պատվիրատուն թույլ չէր տա): Եվ խիստ վիրավորված, խոցված Գյուլբենկյանը վճռեց թողնել ՀԲԸՄ նախագահի պաշտոնն ու 1932թ. ապրիլին հրաժարական տվեց¹:

Գյուլբենկյանը 1953թ. իր ողջ ունեցվածքն ու նավթատոկոսները կտակեց Պորտուգալիային: Պիրենեյան թերակղզու այս երկիրը տեղ կանգնեց կտակին՝ 1956թ. ընդունելով կառավարական հատուկ որոշում, և ստեղծվեց հոչակավոր «Գալուստ Գյուլբենկյան» պորտուգալական հիմնադրամը: Այդ գիտական, կրթական, մշակութային հաստատությունից, որն այսօր աշխարհի նմանատիպ վեց լավագույն կառույցներից մեկն է, օգտվում են ավելի քան 70 երկրներ, այդ թվում և Հայաստանը:

Այս ամենի մասին չգիտե՞ր Սուլեյմանովը: Դա մեզ չի էլ հետաքրքրում, մեզ համար պարզ է նրա նպատակը՝ Գ.Գյուլբենկյանի նման մեծ մարդուն ներկայացնել Թուրքիայի դավաճանի և սիրախաղով զբաղվողի տեսքով:

Սակայն Մանաֆն այսքանով չի բավարարվում, նա անդրադառնում է 1905թ. դեպքերին և գրում. «Այդ տարի, երբ սկսվեցին ցարական իշխանությունների հրահրած հայ-մուսուլմանական (ուշադրություն դարձրեք՝ հայ-մուսուլմանական, այլ ոչ թե՛ հայ-ադրբեջանական - Խ.Դ.) ընդհարումները, Շուշի տանող բոլոր ճանապարհները փակվել էին, և քաղաքի մուսուլմանական բնակչությունը պարենի կարիք ուներ: Շեյխուլիսլամը, մուֆթին ու

¹ Խնդրի վերաբերյալ ավելի մանրամասն տե՛ս Կ.Դավլաթյան, Հ.Բ.Ը. Միության նախագահ Գ.Գյուլբենկյանի հրաժարականի շուրջ, Ե., 1996թ.:

դազին ճանապարհվում են Թիֆլիս՝ փոխարքայի մոտ ընդունելության, նրան խնդրում օգնել շուշեցիներին: Վորոնցով-Դաշկովը հրաժարվում է պատվիրականությանն ընդունել, հայտարարելով, թե մուսուլմաններին այդպես էլ պետք է: Փոխարքայի հակաադրբեջանական տրամադրությունները բորբոքում էր նրա կինը՝ ազգությամբ հայ Լիզա Գրիգորևնան, որի շնորհիվ Թիֆլիսի արդյունաբերության և առևտրի բոլոր առանցքային պաշտոնները տրվել էին հայ գործարարներին:

Այս կապակցությամբ չի կարելի չհիշել մի ծիծաղաշարժ դրվագ:

XX դարասկզբին Բաքու է այցելում հայերի կաթողիկոսը: Դիտում է քաղաքի տեսարժան վայրերը: Նրան հարցնում են, թե ինչպիսի տպավորություններով է մեկնում Բաքվից: Կաթողիկոսը հոգոց քաշելով պատասխանում է, թե անասելի հիասթափված է: Ինքը ենթադրում էր, թե Բաքուն Թիֆլիսի նման հայկական քաղաք է, այնինչ պարզվում է, որ այստեղ տերուտնօրինում են մուսուլմանները: «Այդ դառնությունն ինձ կսպանի», - ավելացնում է կաթողիկոսը¹:

Պարզունակ ադրբեջանցու զեղծարարություն: Գիտե՞ք ինչու չի տալիս կաթողիկոսի անունը, որովհետև Խրիմյան Հայրիկը պատմական դեմք է, և բնական հարց է ծագում՝ Մանաֆ, որտեղի՞ց գիտես, որտե՞ղ է գրված: Բայց դա Մանաֆին պետք էլ չէ, նրա նպատակը պարզապես ցեխ շարտելն է:

Բայց եթե Վորոնցով-Դաշկովն իմանար, որ իր կինը հայուհի է, գերեզմանում շուռ կգար: Եթե իմանար, թե Թիֆլիսը կնոջ թելադրանքով հայերին է հանձնել, շուռ կգար երկրորդ անգամ: Այն նույն կոմսը, որ 1901թ. Բաքվում 10 դեսյատին նավթատարածք ձեռք գցեց և «Նոբել եղբայրներ» ֆիրմայի միջոցով 1903թ. հիմնեց սեփական բիզնեսը²: Այն նույն փոխարքան, որ 1907թ. Նիկոլայ II-ին հղված զեկույցում հայոց գործունեությունը որակում էր «թշնամական և ակնհայտ աչառու»³:

¹ М. Сулейманов, Дни ..., стр. 81.

² Монополистический капитал ..., стр. 672.

³ Դ. Անանուն, Բուսահայերի ..., հտ. Գ, էջ 213:

Եթե Սուլեյմանովը ծնվել է 1912թ., ապա հիմա հավանաբար ոչ ևս է (չնայած, բացառված չէ, որ ողջ լինի. ախր, ըստ նախաբանի հեղինակ Թայիրբեկովի՝ ծծկեր տարիքում անասունի արյամբ է կերակրվել): Եթե դա այդպես է, ուրեմն Վորոնցով-Դաշկովը «էն կինը մը» Մանաֆից հաշիվ կպահանջի:

Նորից ենք կրկնում, մեր նպատակը չէ Սուլեյմանովին պատասխանելը (ադրբեջանցի զեղծարարների հետ «մեջլիս» մտնելը ժամանակի անիմաստ վատնում է), մենք ցանկանում ենք նրան օգտագործելով ճշմարտությունն ասել մեր ազգակիցներին: Այդ պատճառով Մանաֆի մտքի մի «փայլատակման» էլ անդրադառնանք և վերջացնենք:

Նավթային գործի «գիտակը», «գիտնական-դասախոսը» գրում է. «Մանթաշևը Բաքվի նավթից հարյուրավոր միլիոն ռուբլու եկամուտ էր ստանում, չնայած քառորդ դարի ընթացքում Բաքվում ոչ մի քիչ թե շատ աչքի ընկնող շենք չկառուցեց: Դրա փոխարեն հանքերում կառուցեց գորանոցներ, որոնք բանտից ավելի չարագույժ տեսք ունեին: Հեղափոխական իրադարձությունների ժամանակ նա փախավ արտասահման, իսկ 20 թվականին, հույսը կտրելով երբևէ Բաքու վերադառնալուց, Սուրախանի, Մաբունչիի ու Բիբի-Հեյրաթի նավթահանքերը 7 միլիոն ֆրանկով վաճառեց Դեստերդինգին»⁴:

Այն, որ հայր ու որդի Մանթաշևանցների մասին պատկերացում չունի (Ալ. Մանթաշևանցը վախճանվել է 1911-ին և 20 թվին չէր կարող փախչել արտասահման), զարմանալի բան չկա, նրա նպատակն ուրիշ է:

Սուլեյմանովը խոսում է 7 մլն ֆրանկի մասին, իսկ Ա. Տոլստոյը նշում էր 19 մլն թիվը, ում հավատալ. ոչ մեկին, երկուսն էլ ստում են:

Մանաֆը ճիշտ էր ասում՝ Ալ. Մանթաշևանցը Բաքվում ոչ մի շենք չի կառուցել և այդպես վարվել է, թերևս, Աստծո թելադրանքով, այլապես մյուս հայերի կառուցած բազմաթիվ շինություն-

⁴ М. Сулейманов, Дни ..., стр. 152.

ների նման ադրբեջանցիները դա էլ կսեփականացնեն: Ինչպես նույն Ալ.Մանթաշյանցի՝ Թիֆլիսի Առևտրային բանկի Բաքվի մասնաճյուղի շենքը, որը դարձավ «Մանկական աշխարհ» հանրախանութ, Մարդասիրականի գրադարանը՝ Հանրապետական հանրային գրադարան, Մայիլյանի թատրոնը՝ Օպերայի և բալետի թատրոն, Առևտրային ուսումնարանը՝ Ադրբեջանի մանկավարժական ինստիտուտ, Ղուկասյան եղբայրների «Կասպից ընկերակցության» շենքը՝ Ռ.Մուստաֆանի անվան կերպարվեստի թանգարան, Գ.Թումայանի և Ս.Մալխասյանի «Մետրոպոլ» հյուրանոցը՝ Նիզամու թանգարան...

Բայց ինչ նկատի ունի «գորանոց» ասելով. իհարկե, նավթագործարանի շենքը: Եկեք ծանոթանանք մի փաստաթղթի: Քանի որ Սուլեյմանովն իր գրքում ներբողներ է հյուսում Թադիևի հասցեին, տեսնենք, թե վերջինիս ֆաբրիկայի (նավթարդյունաբերությունից դուրս էր եկել և հիմնել տեքստիլ ֆաբրիկա) մասին ինչ էր գրված ՌՄԴԲԿ Կովկասի միության Բաքվի կազմակերպության Սպիտակ քաղաքի շրջանային կոմիտեի 1904թ. սեպտեմբերի 7-ի թողուցիկում. «Թադիևի ֆաբրիկա: Այստեղ իսկական բանտ է կամ, ավելի ճիշտ, բանվորական կալանատուն: Այստեղ ամեն ինչ սեփական է՝ սեփական ուստիկանություն, սեփական կամայականություն, սեփական օրենքներ:

Այստեղ ողջ-ողջ թաղված բանվորներն ու բանվորուհիները գրկված են ֆաբրիկայից դուրս գալու հնարավորությունից ոչ միայն առանց «ինժեների», այսպես կոչված՝ կառավարչի, այլև նույնիսկ դոնապանի, պահակի թույլտվության: Միայն տեղացի ուստիկաններին է մուտքը թույլատրված, անգամ՝ գիշերը, եթե նրանք, հարբած, ցանկանում են «զվարճանալ օրիորդների» հետ: Աշխատավարձն այնքան ցածր է, հատկապես՝ բանվորուհիներին, որ նրանք ստիպված են պոռնկությամբ փող վաստակել, ինչին վարչակազմը, բնականաբար, չի խոչընդոտում:

Այստեղ սովորական բաներ են նաև բռունցքի միջոցով հաշվեհարդար տեսնելը և այլ կոպտությունները»¹:

Սա ադրբեջանական ժողովրդի պատմության միակ քիչ թե շատ արժեք ներկայացնող կապիտալիստի անձի բնութագիրն է: Պատշար Թադիևի, որը Սարգսյան եղբայրների շնորհիվ մարդամեջ մտավ, նրա, որի ներկայությամբ ու լուռ համաձայնությամբ իր ազգակիցները մորթեցին իր գործընկերների ազգակիցներին:

Սուլեյմանովի գիրքը հեղեղված է Թադիևի և տասներորդական կարգի ադրբեջանցի կապիտալիստների հասցեին ուղղված փառաբանություններով: Գրում է, թե ինչպես Թադիևի փողերով ուսանած ընկեր Նարիմանովը ոչ միայն նրան ձեռք չտվեց, չնեղացրեց, այլև նրան թողեց Մարդակյանում գտնվող շքեղ առանձնատունը: Առաջին սերնդի հայ կոմունիստ պետական գործիչներից ո՞ր մեկն այդպես վարվեց ազգակից կապիտալիստների հետ...

1903թ. կրոնուսույց Ախունդ-Յուսուֆ Թալիֆգադեն Թադիևի փողերով մի քերականություն հրատարակեց և գրքի սկզբում գրեց.

«Բոլոր տերերի տեր, ընտրեալներից ընտրեալ, փառքի արեգակ, գթութեան աղբիւր, ողորմութեան ճառագայթ, խելքի ծով, գանձարան մեծահոգութեան, աննման տեր Հաջի Ջէյնալ-Աբդին Թադիևի բարձրագոյն հրամանով: Հէնց որ ես, այս ոչնչագոյն ծառայս, Ախունդ-Իսուֆ Թալիֆգադէս, ազգային ուսումնարաններում կրօնուսոյցի պաշտօն ստացայ, սկսեցի հետևել ողորմած աղայի, այդ բարձրեալ և ամենակարող տերի, ընտրեալ բոլոր հաջիներից՝ Հաջի Ջէյնալ-Աբդին Թադիևի գործունէութեանը: Ես ապշած էի մնացել, ընկճած նրա փայլից, ինչպէս յաղթահարում է գիշերային թիթեռը անուշահոտ մումից, և ահա ես շշմեած՝ անդադար գլխազլոր եմ լինում հիացման յորձանքում և թափառում դիրթականութեան անապատում... Նրա առատագոյն տուրքը, ինչպէս գարնանային հեղեղ, անվերջ թափում է անխտիր՝ բոլորի - և հարուստների ու խեղճերի, և փոքրերի ու մեծերի գլխին...»: Ապա խոսելով Թադիևի հիմնած տեքստիլ գործարանի մասին, Թալիֆգադեն բացականչեց. «Կցանկանայի ունենալ մի բերան՝ որի բացւածքը երկնակամարի պէս լայն լինէր, որպէսզի այդ զօրեղ բերանով միայն կարողանայի զովք անել մեր երկնային»

¹ Монополистический капитал ..., стр. 315. Ռուս. թարգ. հեղ.:

հրեշտակապետին, գործարան հիմնողին»¹:

Որ հայ մտավորականն իրեն նման ինքնաստորացում, ինքնառչնչացում թույլ կտար: Իսկական հայ մտավորականը մտածում է, որ իսկական դրամատերը պարտավոր է իրեն աջակցել և հարկ չի համարում անգամ երախտիքի խոսք ասել: Բայց Ալ.Շիրվանզադեն Ալ.Մանթաշյանցի մահվան առթիվ գրեց. «Մույն կորուստը, որ այսօր կրում է հայ ժողովուրդը, անփոխարինելի է: Գումարների ահագին քանակությունը չէր, որ առատաձեռնորեն զոհում էր նա բարեգործություն կոչված սրբազան տաճարին, որ երկրային տաճարների թագուհին է: Միրտը՝ ահա այն, որ կատարում էր միակ դերը. և վեհ դերը Մանթաշյանցի բարերարությունների մեջ: Նա տալիս էր առանց հետին հաշիվների, սին փառամոլության, տալիս էր, որովհետև այդպես էր թելադրում նրա զգայուն հոգին: Նրա բարերարությունը կրում էր բուն քրիստոնեության դրոշմ, որ աջ ձեռքը տալիս՝ ձախը չիմանա: Դա նրա համեստությունն էր, որ այնքա ն հազվագյուտ է ներկայիս:

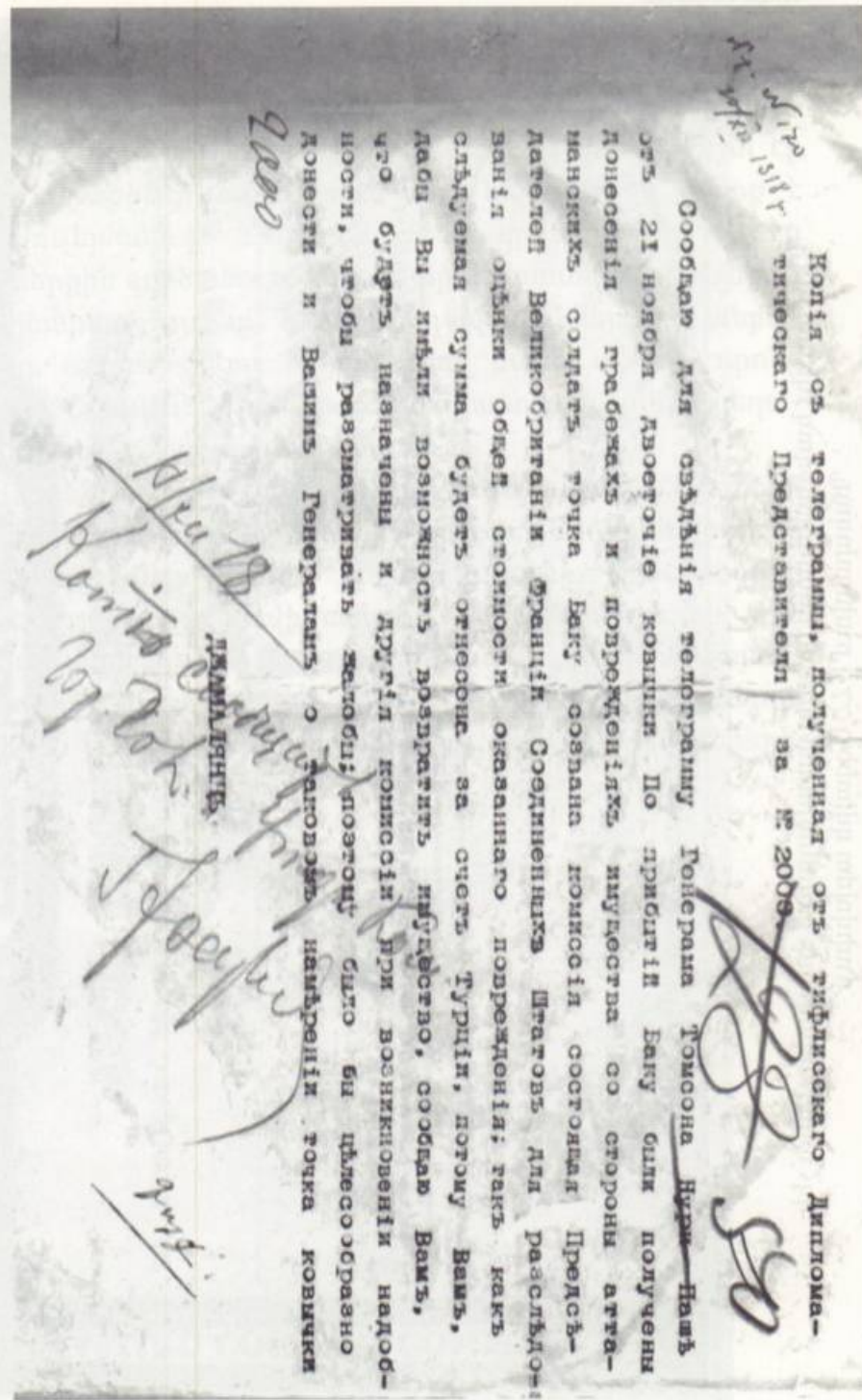
...Ազգին է մնում միայն իր խորին երախտագիտությամբ զնահատել այսպիսի սիրտը: Եվ նա անշուշտ կզնահատե ու շատ բարձր կզնահատե իր ապագա պատմության մեջ»²:

Ի վերջո, ինչո՞ւ մենք այսքան տեղ հատկացրինք և անդրադարձանք Մ.Սուլեյմանովի գրքին: Միայն մեկ պատճառով. այդ հորինվածքը լույս է տեսել 1990 թվականին, շարվածքի է հանձնվել 20.12.1989թ., տպագրվել է 19.09.1990թ.: Այսինքն, Սումգայիթում արդեն իրականացրել էին հայոց մորթը և համոզվել, որ սպանդի առաջին երեք օրերը «օրինականորեն» պատկանում են իրենց, քանզի խորհրդային զինված ուժերը չէին միջամտել և, Դ.Անանունի խոսքերով, ջարդը թույլ էին տվել «մինչև հոգնածություն և ուժերի սպառում»: Տպագրվել է այն ժամանակ, երբ արդեն այրել էին Մբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, իսկ 1990-ի հունվարին սպանություններով Բաքվից վռնդել հայությանը: Այն ժամա-

¹ «Մշակ», թ. 33, 1903թ.:

² «Հորիզոն», թ. 82, 1911թ.:

Գեներալ Թովստի հեռագրի պատճենը:
Տրամադրել է 22 Ազգային արխիվը

նակ, երբ նախապատրաստում էին Լեոնային Ղարաբաղի բնա-
ջնջումը, երբ «մակընթացությանը հաջորդել էր տեղատվությունը»
և նոր, լայնածավալ եղեռնագործության համար անհրաժեշտ էր
«ուժերի ու միջոցների հավաքում»: Այդ նպատակին պետք է
ծառայեին Սուլեյմանովի և նրա նմանների գրվածքները: Ի՞նչ էր
քարոզում ներքին գործաձույթի համար նախատեսված «Անցած
օրեր...» զեղծարարությունը. հայերը դավաճաններ են, անբա-
րոյականներ, աղբբեջանցու արյուն ծծող մանր տիգեր, որոնց
պետք է ջնջել, վերացնել, վնասել: Ջեղծարարությունը նոր ցեղա-
սպանության հող էր նախապատրաստում:

ԽՍՀՄ . դեկավարության և Աղբբեջանական ԽՍՀ շահերը
դեռ մեկ անգամ էլ պիտի համընկնեին, ու խորհրդային զինուժը
պիտի իրականացներ «Կոլցո» գործողությունը, բռնագավթեր
Դաշտային Ղարաբաղը և նվիրաբերեր աղբբեջանցիներին: Դեռ
պիտի պատերազմ սկսեին Արցախի դեմ և հարձակվեին Հայաս-
տանի սահմանների վրա: Դեռ պետք է «Գրադ» կայաններով
ոմբակոծեին և ինչպես 1918 թվականին՝ իսկին անմեղ ծերերի,
կանանց ու երեխաների կյանքը:

Վերստուգիչ հանձնաժողովի կողմից տրամադրված փոխապատրաստման չեկ:
Պահպանվում է ՀՀ Ազգային արխիվում

ԵԶՐԱՀԱՆԳՈՒՄՆԵՐ

Ընթերցողն, անշուշտ, հիշում է, որ 1918թ. դեկտեմբերին Անգլիայի, Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի կողմից Բաքվում ստեղծվեց «Դաշնակից տերությունների վերստուգիչ հանձնաժողով»։ Այն իր բնույթով պաշտոնական էր, միջազգային, ինտերնացիոնալ, և կազմի մեջ ընդգրկված էին ընդամենը 7 հայեր։ Հանձնաժողովը Բաքվի բնակչությանն առաջարկեց ներկայացնել ցուցակ-նախահաշիվներ՝ նյութական փոխհատուցում կատարելու նպատակով։ Ապա սկսեց այդ ցուցակների իսկությունը ստուգել, 1919թ. ապրիլին վերջացրեց ու հրապարակեց ամփոփիչ տվյալները։ *Օրինական վճարման ենթակա ճանաչվեց. հայերին՝ 453 մլն 184.126 ռուբլի, ռուսներին և այլ ազգերի ներկայացուցիչներին՝ 48 մլն 824.531 ռ., վրացիներին՝ 3 մլն 995.049 ռ., մուսուլմաններին՝ 2 մլն 226.822 ռ., հիմնարկ-ձեռնարկություններին՝ 83 մլն 871.114 ռ.։* Ընդ որում, յուրաքանչյուր ցուցակատիրոջ տրամադրվեց համապատասխան չեկ։

Ո՞վ պետք է վճարեր այդ գումարները։ Ըստ հանձնաժողովի՝ Թուրքիան։ ՀՀ Ազգային արխիվում պահպանվում է բառի բուն իմաստով, թանկարժեք մի փաստաթուղթ (Ֆ. 200, ց. 1, գ. 39, թ. 50)։ դա Վրաստանում ՀՀ գործերի հավատարմատար Ա. Ջամալյանի 1918թ. նոյեմբերի 29-ի հեռագիրն է, որով նա Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարին հղել է գեներալ Թոմսոնի՝ նոյեմբերի 21-ին Նուրի փաշային ուղղված հետևյալ հեռագրի տեքստը. «*Բաքու ժամանելուն պես զեկույցներ են ստացվել օսմանյան զինվորների կողմից թալանի և ունեցվածքին հասցված վնասների մասին։ Բաքվում Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Միացյալ Նահանգների ներկայացուցիչներից կազմվել է հանձնա-*

ժողով՝ ապացուցված վնասների ընդհանուր արժեքի գնահատումը հետաքննելու համար։ Քանի որ ապագա գումարը պետք է փակվի Թուրքիայի հաշվին, Ձեզ գրում եմ, որպեսզի հնարավորություն ունենաք վերադարձնելու ունեցվածքը։ Հայտնում եմ Ձեզ, որ անհրաժեշտություն ծագելու դեպքում կձևավորվեն այլ հանձնաժողովներ՝ բողոքները քննարկելու համար։ Այդ իսկ պատճառով նպատակահարմար է Ձեզ և Ձեր գեներալներին տեղեկացնել սույն մտադրության մասին»¹։

Ո՞րն է այս փաստաթղթի արժեքը։ 1919թ. հայոց Ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբարը հայ և օտարազգի մասնագետներից կազմված մի հանձնախումբ ուղարկեց Թուրքիա, որի նպատակն էր պարզել ցեղասպանության հետևանքով արևմտահայության կրած նյութական վնասի չափը։ Երկարատև և մանրակրկիտ ուսումնասիրությունից հետո հանձնախումբը միաձայն հանգեց այն եզրակացության, որ հայությունից Թուրքիայի յուրացրած նյութական ունեցվածքի արժեքը կազմում է 3 մլրդ 350 մլն դոլար²։ Այն, որ երբ նյութական փոխհատուցման ժամանակը վրա հասնի (իսկ այդ ժամանակը վաղ թե ուշ անպայման գալու է) Թուրքիան կվիճարկի այս թվի իսկությունը՝ կասկած չունենա։ Չուտ այն բանի համար, որ Պ. Նուբարն է հանձնախումբը կազմել։

1918թ. Բաքվի հայոց ցեղասպանության պարագայում իրավիճակը միանգամայն այլ է. հանձնաժողովն ստեղծել էին դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչները, գեներալ Թոմսոնն ուղղակի մատնացույց է արել պատասխանատվություն կրողին, և 1 ռուբլու ճշգրտությամբ հրապարակվել են փոխհատուցման ենթակա գումարների չափերը։

Սակայն այստեղ առկա է քաղաքական ենթատեքստ ունեցող մի մոտեցում. դաշնակից պետությունները և հատկապես Անգլիան փոխհատուցման պատասխանատու էին ճանաչում Թուրքիային, որովհետև իրենց պետք էր Բաքվի նավթը։ Այնինչ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 152։ Ռուս. թարգ. հեղ.։

² Ե. Խաթանասեան, Հայոց թիւր, Բոստոն, 1965թ., էջ 22։

հավասարաչափ պատասխանատվություն պետք է կրեր Ադրբեջանի թուրքաստեղծ Հանրապետությունը, որը Բաքուն հռչակել էր մայրաքաղաք, ուներ կառավարություն, մեջլիս-խորհրդարան և որի տարածքում կատարվել էր ցեղասպանությունն ու յուրացվել հայերի ունեցվածքը: Սա իրավական հիմքերից մեկն է: }

Կա նաև երկրորդ իրավական հիմնավորումը: 1991թ. հոկտեմբերի 18-ին նախագահ Ա.Մութալիբովի ստորագրությամբ ընդունվել է «Ադրբեջանական Հանրապետության սահմանադրական ակտը Ադրբեջանական Հանրապետության պետական անկախությունը վերականգնելու մասին»: Այդ ակտի նախաբանում կան տիպիկ ադրբեջանական այսպիսի պոռոտախոսություններ.

«1918 թվականի մայիսի 28-ին Ադրբեջանի Ազգային խորհուրդն ընդունեց Անկախության մասին հռչակագիր, դրանով հանդերձ վերականգնելով ադրբեջանական ժողովրդի պետականության բազմադարյա ավանդույթները (ընդգծ. մերն է - Խ.Դ.):

...ՌԽՖՍՀ-ը... օկուպացրեց ինքնիշխան Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքը, բռնի կերպով տապալեց օրինականորեն ընտրված (ընդգծ. մերն է - Խ.Դ.) իշխանության մարմինները և վերջ դրեց ադրբեջանական ժողովրդի մեծաքանակ զոհերի գնով ձեռք բերած անկախությանը»:

Բանից պարզվում է, որ ադրբեջանական ժողովուրդը ոչ միայն գոյություն է ունեցել դարեր շարունակ, այլև ունեցել է «պետականության բազմադարյա ավանդույթներ»: Բանից պարզվում է, որ ունեցել են «օրինականորեն ընտրված» իշխանության մարմիններ: Ե՛րբ է արվել նման ընտրություն, երբ Հայոց ազգային խորհուրդը հրաժարվեց պատգամավորներ գործուղել մեջլիս՝ իրավացիորեն պատճառաբանելով, որ չի ցանկանում մասնակցել և դրանով հանդերձ օրինականացնել ցեղասպանների գազանությունները:

Բայց՝ քարն իրենց գլուխը, ինձ հետաքրքրում է այդ սահմանադրական ակտի հոդվածներից մեկը, որն ունի այսպիսի տեքստ.

«Հոդված 2.

Ադրբեջանական Հանրապետությունը հանդիսանում է 1918 թվականի մայիսի 28-ից մինչև 1920 թվականի ապրիլի 28-ը գոյատևած Ադրբեջանական Հանրապետության ժառանգորդը»¹:

Այս հոդվածը ադրբեջանցու բերանից երբևէ դուրս թռած ամենաճշմարտացի բառերն են: Ներկայիս Ադրբեջանն անկեղծորեն, առանց այլևայլության ընդունում է, որ ինքը ցեղասպանների, թալանչիների, բռնացողների ու բռնաբարոդների ժառանգորդն է: Մրանով թե՛ մենք՝ հայերս, թե՛ օտարերկրացիները պետք է իմանան, թե ում հետ գործ ունեն:

Այս հոդվածով Ադրբեջանն ընդունում է հայերի փաստարկներից ևս մեկը, ըստ որի Լեռնային Ղարաբաղը երևի չի եղել իր կազմում, որովհետև Արցախն Ադրբեջանին բռնակցվել է 1921 թվականին: }

Այս հոդվածով, ի վերջո, ժառանգորդն ստանձնում է իր նախնիների գործած ցեղասպանության ողջ պատասխանատվությունը:

Ես այնքան միամիտ չեմ, որ մտածեմ, թե վաղն ևեթ Ադրբեջանը կընդունի ցեղասպանությունը, բայց եթե նրա հետ անիմաստ է բարոյական արժեքների մասին խոսել՝ իր իսկ «թերաբժեքության» պատճառով, ապա պարտավոր է նախ, ֆինանսապես փոխհատուցել:

Ես կատարել եմ մի հաշվարկ, ընդ որում՝ ոչ խիստ մասնագիտական, թվերը կլորացնելով հոգուտ ադրբեջանցիների, ինչի արդյունքներն էլ ուզում եմ ստորև ներկայացնել:

Հաշվարկ կատարելու համար, նախ, հարկ էր որոշել ուրբու արտարժութային համարժեքը, որովհետև Ռուսաստանում մոլեգնող քաղաքացիական պատերազմը, քայքայված տնտեսությունը հանգեցրել էին վիթխարի արժեզրկման, բացի այդ, երկրում ծնվող ու մեռնող շուրջ 200 «հանրապետություններից» գրեթե յուրաքանչյուրը սեփական դրամական միավորն էր թողարկում: Ինձ չհա-

¹ Այս ակտից արված բոլոր թարգ. հեղ.: «Ժառանգորդ» բառը ուսերեն՝ «преемница»:

շողվեց պարզել 1918 թվականին ռուբլու և ֆունտ ստերլինգի, ֆրանկի, մարկի կամ դոլարի փոխարժեքները:՝ Այդժամ հիմք ընդունեցի Ստեփան Լիանոսյանի գործողությունը. ընթերցողն, անշուշտ, հիշում է, որ 1919թ. աշնանը նա Անգլիական բանկից ստացավ 400.000 ֆունտ ստերլինգի ապահովված վճարման երաշխիք և 1:10 հարաբերակցությամբ թողարկեց Հյուսիսարևմտյան Հանրապետության 4 մլն ռուբլի: Եթե նկատի ունենանք, որ 1919թ. ռուբլու արժեքը կումն ավելի մեծ էր, քան 1918-ին, ապա ավելի քան ընդունելի է նույն հարաբերակցությունը կիրառել նաև օրինականորեն վճարման ենթակա ճանաչված փոխհատուցման գումարների հանդեպ:

Այդ գումարները նվազեցնելով 10 անգամ և վերածելով ֆունտ ստերլինգի՝ ստանում ենք հետևյալ թվերը. հայերին պետք է վճարվեր 45 մլն 318.412 ֆունտ ստերլինգ, ռուսներին և այլ ազգերի ներկայացուցիչներին՝ 4 մլն 882.453, վրացիներին՝ 399.504, մուսուլմաններին՝ 222.682, հավաքական սեփականատեր հիմնարկ-ձեռնարկություններին՝ 8 մլն 387.111:

Ադրբեջանական կառավարության հետ թուրքական գործը Բաքու է մտել և տեղի ադրբեջանցիների հետ թալանն ու ավարառությունն սկսել 1918թ. սեպտեմբերի 15-ից. հաշվարկի մեկնակետ ընդունել են նոյեմբերի 1-ը:

Կա ևս մեկ կարևոր պահ. ժամանակի համաշխարհային բանկային պրակտիկայում գոյություն ունեւ հետևյալ սկզբունքը՝ եթե չկային պայմանագրային հարաբերություններով ամրագրված որոշակի տոկոսադրույքներ, ապա նվազագույն դրույք էր համարվում 5%-ը: (Ես ունեմ սույնը հաստատող բազմաթիվ տվյալներ):

Եվ այսպես, 1991թ. հոկտեմբերի 18-ին Ադրբեջանը սահմանադրական ակտով իրեն հռչակել է 1918թ. մայիսի 28-ից մինչև 1920թ. ապրիլի 28-ը գոյատևած Ադրբեջանի Հանրապետության ժառանգորդ, հետևաբար ստանձնել է նաև ֆինանսական փոխհատուցում կատարելու պարտականությունը:

Ժամանակահատվածը, որի համար Ադրբեջանը պիտի վճարի, ընդգրկում է 1918թ. նոյեմբեր, դեկտեմբեր ամիսները, 1919թ. ամբողջությամբ, 1920թ. առաջին չորս ամիսները, 1991թ. վերջին երեք ամիսները, 1992-2006 թվականները: Յուրաքանչյուր տարվա և ամիսների վրա հաշվելով բանկային 5% դրույքաչափը, ստացել են հետևյալ պատկերը: *Ադրբեջանը ներկայումս պարտք է հայերին՝ 102 մլն 674.461 ֆունտ ստերլինգ, ռուսներին և այլ ազգերի ներկայացուցիչներին (գերմանացիներ, ավստրիացիներ, հրեաներ, լեհեր, չեխեր, ֆրանսիացիներ, լատվիացիներ և այլք)՝ 11 մլն 062.275, վրացիներին՝ 905.159, մուսուլմաններին (ադրբեջանցիներ, պարսիկներ, լեզգիներ և այլք)՝ 504.529, հիմնարկ-ձեռնարկություններին՝ 19 մլն 002.855:*

Ընդ որում, պետք է ընդգծեմ, որ հավաքական սեփականատերերի մեջ ես ազգային պատկանելության տարբերակում չեմ դրել (օրինակ, միայն Մարդասիրական ընկերության ճանաչված նյութական վնասների գումարը 308.777ռ. 50 կոպեկ էր), այնինչ դրանց զգալի մասը ինձ հայտնի է, և պատրաստ եմ տվյալները տրամադրել այս գործին հետամուտ պատկան մարմին:

Այսպիսով, ներկայիս *Ադրբեջանը՝* Ադրբեջանի առաջին Հանրապետության ժառանգորդը, 1918թ. Բաքվում սպանված կամ չսպանված, բայց թալանված բնակիչների ժառանգորդներին *պարտք է 134 մլն 149.279 ֆունտ ստերլինգ:*

Սակայն անգլիացի զեներալ Թոմսոնն իր պատմական հեռագրով ուղղակի մատնացույց էր անում մեղավորին և պարտապան էր ճանաչում Թուրքիային:

Ես կատարել եմ ևս մի հաշվարկ՝ նույն սկզբունքներով: Սակայն, ի տարբերություն Ադրբեջանի, Թուրքիայի պարտքի գումարի ձևավորման ժամանակահատվածն ընդգրկում է 1918թ. վերջին երեք ամիսները և 1919-2006 թվականները: Վերստուգիչ հանձնաժողովի կողմից Թուրքիայի պաշտոնական պարտքը ճանաչվել է 59 մլն 210.165 ֆունտ ստերլինգ: Այս գումարին ամեն տարի ավելացրեք բանկային 5% դրույք, և կստացվի, որ *ներկայումս*

Թուրքիայի նյութական փոխհատուցման գումարը կազմում է 4 միլիարդ 552 միլիոն 032.960 ֆունտ ստերլինգ, որից հայերի մասնաբաժինն է 3 միլիարդ 518 միլիոն 847.403 ֆունտ ստերլինգ:

Ինչ եմ առաջարկում: Հույս ունենալ, թե Թուրքիան և Ադրբեջանը առանց ստիպելու կընդունեն իրենց պատմական մեղսագործությունը, առաջինը՝ 1915թ. Արևմտյան Հայաստանում 1,5 միլիոն հայերի ցեղասպանությունը, առաջինը և երկրորդը՝ 1918թ. Բաքվում իրականացրած հայոց ցեղասպանությունը, անհուսալի գործ է: Որովհետև ցեղասպանությունների ճանաչումը բարոյական կատեգորիա է, իսկ այդ երկրներն ապացուցել են, որ իրենք «բարոյապես թերարժեք» են: Նրանց հետ պետք է խոսել իրավաբանության լեզվով, հարկ է միջազգային համապատասխան ատյաններում իրավական հետապնդման գործընթաց սկսել՝ Բաքվում կատարվածի ֆինանսական փոխհատուցումը ստանալու ուղղությամբ:

Թուրքիան և Ադրբեջանը որքան ուզում են թող չճանաչեն հայոց ցեղասպանությունը, բայց ինչպե՞ս պիտի հրաժարվեն նյութական փոխհատուցումից, երբ առկա են իրավական բոլոր հիմքերը:

Անգլիան և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, ի տարբերություն Ֆրանսիայի, կարող են չճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը, բայց ինչպե՞ս պիտի չընդունեն իրենց իսկ նախաձեռնությամբ իրենց իսկ ստեղծած հանձնաժողովի որոշման հավաստիությունը...

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Էջ 7 - Դրանցից մեկը պահպանվել է մինչև մեր օրերը և հանդիսանում է Բաքվի պատմամշակութային արժեք:

Էջ 7-1 փութը = 16,2 կգ:

Էջ 8 - Դավիթ Անանուն (իսկական ազգանունը՝ Տեր-Միքայելյան, 1879թ., Ղարաբաղ - 1942թ., Աստրախան) - տնտեսագետ, պատմաբան, հասարակական-քաղաքական գործիչ: Նախնական կրթությունն ստացել է Գանձակում, ապա զբաղվել է ինքնակրթությամբ: Հարել է հնչակյաններին, դաշնակցականներին, 1905-ից՝ Սոցիալ-դեմոկրատական հայկական բանվորական կուսակցությանը (ՄԴՀԲԿ), դարձել վերջինիս գաղափարախոսներից: 1920-1926թթ.՝ Երևանի հեղափոխության թանգարանի տնօրեն:

Էջ 12 - Վ.Ս.Կոկորև (1817-1889) - 1857թ. բարոն Ն.Ե.Տորնատի, Կասպից ծովով ու Վոլգայով նավարկություն իրականացնող «Կավկազ ի Մերկուրի» խոշորագույն բաժնետիրական ընկերության վարչության նախագահ Ն.Ա.Նովոսելսկու հետ հիմնել է «Անդրկասպյան առևտրական ընկերությունը», որը հետագայում վերանվանվել է «Բաքվի նավթային ընկերություն»: 1870թ. Պ.Ի.Գուբոնիևի հետ հիմնադրել է Վոլգա-Կամյան-առևտրային բաժնետիրական բանկը: Որոշ աղբյուրներով, Կոկորևը Բաքվում կերոսինի գործարանը հիմնել է 1858թ., այլ աղբյուրներով՝ 1859-ին:

Էջ 12 - Բուն Բաքու բնակավայրը կոչվում էր «Սպիտակ քաղաք», իսկ նավթարդյունահանման հատվածը՝ «Սև քաղաք», որը բաղկացած էր Սուրախան, Բալախան, Ռոման, Բիբի-Շեյբաթ (Շիխովո) և այլ նավթատեղամասերից:

Էջ 13-1 դեսյատինը = 1,092 հա:

Էջ 18 - Նոբելներ: Էմանուել Ն. (1801-1872), ստորջրյա ականների գյուտարար, Պետերբուրգում հիմնել է մեխանիկական գործարան: Ալֆրեդ Էմանուելի Ն. (1833-1896), Նոբելյան մրցանակների հիմնադիր, դինամի-

տի (1867) և բալիստիտի (1888) գյուտարար: Լյուդվիգ Էմանուելի Ն. (1831-1888), հաստոցների կոնստրուկտոր: Էմանուել Լյուդվիգի Ն. (1859-1932), եղբայրների՝ Գուստավի և Էմիլի հետ Բաքվում հիմնել է «Նոբել եղբայրների ընկերակցություն» ֆիրման: Մինչև 1917թ. բոլշևիկյան հեղափոխությունը գլխավորել է ընտանիքի բոլոր ձեռնարկությունները Ռուսաստանում, բնակություն է հաստատել Շվեդիայում:

«Նոբել եղբայրներ» նավթարդյունաբերական և առևտրային ընկերությունը Բաքվի ամենախոշոր և արդիական ձեռնարկությունն էր: Ֆիրմայի նախնական բաժնետիրական կապիտալը կազմել է 3 մլն ռ., 1882-ին՝ 10 մլն, 1884-ին՝ 15 մլն: 1884թ. բոլոր հիմնական կապիտալների համախառն գումարը կազմել է 21,7 մլն ռ.: Ընկերությանն է պատկանել նավթարդյունահանման և Ռուսաստանի ներքին շուկայում նավթամթերքների իրացման առաջնությունը: Ամբողջ նավթարդյունաբերության բացարձակ մենատեր դառնալ չի հաջողվել Ալ. Մանթաշյանցի և այլ հայ ձեռնարկատերերի հակազդեցության պատճառով:

Էջ 19 - «Կասպից-սևծովյան նավթարդյունաբերական և առևտրային ընկերությունը» (*Каспийско-Черноморское нефтепромышленное и торговое общество*) ծագել է «Բաթումի նավթարդյունաբերական և առևտրային ընկերության» (ԲՆԻՏՕ) հենքի վրա: Վերջինս 1883թ. հիմնել էին Բաքու-Թիֆլիս երկաթգծի կառուցողներ, ճարտարագետներ Ա.Բունզեն և Ս.Պալաշկովսկին: Սակայն հենց սկզբից ԲՆԻՏՕ-ն ֆինանսական միջոցների սուր պակաս է զգացել. աջակցության խնդրանքով դիմումները ռուսական կառավարությանը և ռուս կապիտալիստներին՝ մնացել են անարձագանք: Ձեռնարկության ֆինանսական դրությունն այնքան էր խարխիվել, որ բաժնետոմսերը ստիպված գրավադրվել են բանկերին, այդ թվում և՛ «Ռոտշիլդ եղբայրներին»: 1885թ. ԲՆԻՏՕ-ն վերանվանվել է «Կասպից-սևծովյան ընկերություն», որի կապիտալը կազմում էր 6 մլն ռ.: 1886թ. Ռոտշիլդները ձեռք են բերել ընկերության ստուգիչ փաթեթը: Հետագայում նրանք հիմնել են նաև «Մագուր» ընկերությունը: Ռոտշիլդները Բաթումով Բաքվի նավթի արտահանման առաջատարներ էին, սակայն բացարձակ մենատերեր դառնալ չի հաջողվել Ալ. Մանթաշյանցի և այլ հայ ձեռնարկատերերի հակազդեցության պատճառով:

Էջ 19 - Մամվել Հովհաննեսի Բաղիրյանը Բաքվի «Մբ. Գրիգոր Լուսավորչի անվան հայոց մարդասիրական ընկերության» վարչության նախագահն էր (1879-1882), Բաքվի Մարիինսկայա իգական գիմնազիայի պատվավոր հոգաբարձու, հայկական արական երկդասյա դպրոցի հոգաբարձական խորհրդի անդամ (ինչպես և Հ.Մադաթյանը): 1886թ. Բաքու այցելած ականավոր գիտնական Դ.Մենդելեևը նրա մասին գրել է. «Բաղիրյանը շատ բարեխիղճ հայ է»:

Էջ 20 - «Բաքվի նավթարդյունաբերողների համագումարների» (ԲՆՀ) (*Съезды бакинских нефтепромышленников*) իրավասության ներքո են գտնվել նավթարդյունաբերության կազմակերպման, կանոնակարգման, նավթահանքերում տեխնիկական վերահսկողության իրականացման, նավթամթերքներն արտահանելու համար երկաթուղային վագոն-ցիստերնների բաշխման և այլ կարևորության հարցեր: ԲՆՀ-ն ուներ զգալի ֆինանսական միջոցներ (Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին՝ 3 մլն ռ.), որոնք տրամադրում էր բանվորների կարիքները հոգալուն, նրանց առողջապահական սպասարկմանը, ուսումնառությանը, կացարաններով ապահովելուն՝ դրանով հանդերձ «Սև քաղաքում» ստանձնելով քաղաքային և հողային ինքնակառավարման գործառույթներ: Համագումարները կայանում էին կանոնավորապես, տարեկան առնվազն մեկ անգամ: ԲՆՀ խորհրդի անդամները մասնակցում էին զանազան միջոցառումների խորհրդակցությունների, հանձնաժողովների նիստերի՝ կառավարության առջև պաշտպանելով նավթարդյունաբերողների շահերը: ԲՆՀ գրեթե ամբողջ աշխատակազմը հայեր էին: ԲՆՀ-ն կանոնավոր կերպով հրատարակում էր «Нефтяное дело» երկշաբաթյա հանդեսը, տարեկան «Обзоры бакинской нефтяной промышленности», համագումարների սղագրական հաշվետվությունները՝ «Труды съездов нефтепромышленников в г.Баку» և այլ պարբերականներ, և գրեթե բոլորի խմբագիրները հայեր էին:

Էջ 25 - «Ստանդարտ օյլ» (*Standart Oil Co*) - ԱՄՆ նավթային մենատիրական ընկերություն, որ 1870թ. հիմնել է Ջոն Ռոկֆելերը: 1870-ական թթ. վերջերին ընկերությունն իր ձեռքն է վերցրել նավթագոյի ձեռնարկությունները, նավթամուղերը, վերահսկողություն է սահմանել երկաթուղային փոխադրումների նկատմամբ և տիրել հյուսիսամերիկյան վերա-

մշակված նավթի իրացման 90-95%-ին: 1882թ. ընկերությունը վերակազմավորվել է տրեստի՝ 70 մլն դոլար կապիտալով, որից 46 մլն դոլարը պատկանում էր 9 վստահված անձանց՝ Ջ.Ռոկֆելերի գլխավորությամբ:

Էջ 27 - 1938թ. Լ.Բերիայի հրամանով քանդվեց և հողին հավասարեցվեց Թիֆլիսի Վանքի (Խոջիվանքի) հայկական գերեզմանատան զգալի մասը, ուր գտնվում էին բազմաթիվ ականավոր մարդկանց (այդ թվում՝ Մ.Արամյանցի և Ալ.Մանթաշյանցի) գերեզմանները:

Էջ 28 - 1 սաժենը = 2,1336 մետրի:

Էջ 28 - 1 վերստը = 2,1336 կիլոմետրի:

Էջ 30 - Ալ.Մանթաշյանցը ձեռք էր բերել «Ա.Ծատուրյան և այլք» ֆիրմայի՝ Ա.Ծատուրյանին և Գ.Առափեյանին պատկանող բաժնեմասերը: Սակայն դա չի նշանակում, թե վերջիններս նավթարդյունաբերությունից դուրս էին եկել. իրենց բաժնեմասերի դիմաց ստացած գումարներով նրանք հիմնել էին նոր բիզնես:

Էջ 30 - Ագուլեցի Մկրտիչ Քալանթարյանի օրինակը հայոց տնտեսական տաղանդի դրսևորման լավագույն նմուշներից է: Պատանի տարիքում՝ 1875-ին, գալով Բաքու՝ որպես գործակատար աշխատանքի է անցնում մի հայ վաճառականի խանութում՝ տարեկան 150ռ. ռոճիկով: Ապա զբաղվում է նավթարդյունաբերությամբ և բնատուր ձիրքի, աներևակայելի աշխատասիրության շնորհիվ հասնում աներկբա հաջողությունների: 1906թ., հայ-ադրբեջանական ընդհարումներից հետո, տեղափոխվում է Թիֆլիս և սկսում աստիճանաբար վաճառել Բաքվի իր նավթարդյունաբերական ձեռնարկությունները: Երբ 1912թ. վերջնականապես հեռանում է բիզնեսից՝ մի քանի միլիոն ռուբլու տեր էր:

Էջ 31 - Մ.Մ.Շիրաքը կտորեղենի արտադրության մոսկովյան խոշոր ֆաբրիկանտ էր: 1878թ. նա այցելել էր Բաքու և հիմնել ձմեռաթթվի արտադրության մի փոքրիկ ձեռնարկություն:

Էջ 31 - Ալեքսանդր Հովհաննեսի Հախվերդյան (*Александр Иванович Ахвердов*) - ռուսացած հայ, որը ոչ մի առնչություն չի ունեցել հայկականության և հայ իրականության հետ: Երդվյալ առենակալ, մայոր, ազնվական, 1880-ական թթ. եղել է Ստավրոպոլի գավառի ազնվականության առաջնորդ, հաշտարար դատավորների համաժողովի նախագահ, Ստավրոպոլի նահանգի բանտերի խնամակալական կոմիտեի անդամ: Թերեքի կազակական զորքերին պատկանող հողերում հայտնաբերել է նավթաբյուրներ, 1896թ. հիմնել «Ա.Հ.Հախվերդյան և ընկ.» (*«А.И.Ахвердов и К^o»*) ֆիրման և դարձել Գրոզնու նավթարդյունաբերության բացարձակ առաջատարը՝ արտադրելով ամբողջ նավթի շուրջ 50%-ը: Ընկերության բաժնետոմսերը գտնվում էին 28 մլն ֆրանկ դրամազխով բելգիական *Societe Amonyme des Petroles de Groznui* ֆիրմայի ձեռքում:

Էջ 33 - Ալ.Մանթաշյանցն ուներ 4 որդի՝ Հովհաննես, Լևոն, Հովսեփ, Գևորգ և 4 դուստր՝ Աննա, Նադեժդա, Վարվարա, Թամարա:

Էջ 41 - Ինդոնեզիան XVIIդ. - 1949թ. հանդիսացել է Հոլանդիայի գաղութը և կոչվել է Նիդերլանդական Հնդկաստան:

Էջ 53 - Այս գումարի մասին պատկերացում կազմելու համար ասենք, որ 1904թ. Բաքվում բացվեց Կիսլովոդսկի շքեղ ռեստորաններից մեկի մասնաճյուղը, որտեղ կարելի էր 1 ռուբլով ճաշակել չորս խորտիկ:

Էջ 55 - 1 ֆունտը = 400 գրամի:

Էջ 59 - Ի՞նչ է նշանակում՝ ֆինանսավորել-պահել: Բաքվի բոլոր ուսումնական հաստատությունները ղեկավարում էին հոգաբարձական խորհուրդները, որոնց կազմի մեջ մտնող կապիտալիստների դրամական կանոնավոր նվիրատվությունների շնորհիվ էլ հիմնականում գոյատևում էին կրթօջախները: Տեքստում հիշատակված բոլոր հաստատությունների հոգաբարձական խորհուրդների նախագահներ կամ անդամներ էին հայ դրամատերերը: (Մենք ունենք «Ազգային կապիտալ և կրթություն» անտիպ մի աշխատություն, որի «Ադրբեջան» գլխում ամեն ինչ մանրամասն նշված է):

Ջջ 60 - Կրասիլնիկյանները Շուշիից էին եկել և դարձել Բաքվի ամենանշանավոր հայ գերդաստաններից մեկը: Ըստ մեզ, նրանց ազգանունը Ներկարարյան էր, որը հեշտ արտաբերելու համար թարգմանել էին ռուսերեն:

Ջջ 61 - Չճշտված տեղեկությունների համաձայն, օպերային թատրոնի կառուցման պատճառը հանդիսացել է 1,5 մլն ռուբլու գրազը՝ Մայիլյանի և Թադիևի միջև: Մայիլյանը խոստացել է մեկ տարում ավարտել շինարարությունը, Թադիևը չի հավատացել: Թատրոնը կառուցվել է 8 ամսում, և Մայիլյանը շահել է գրազը:

Ջջ 73 - Մենք ունենք երկու անտիպ աշխատանք՝ «Եկեղեցանպաստ վաճառականներ» և «Հայոց կտակներ», որտեղ ամեն ինչ ավելի հիմնավոր է ներկայացված:

Ջջ 83 - Գոյություն ունի հանրահայտ տեսություն առ այն, թե որ ուժի կողմից են հորինվել ու ներդրվել պանիլամիզմը և պանթուրիզմը: Մենք հարկ չենք համարում դրան անդրադառնալ, համարելով, որ դա մեր գրքի բուն նյութից դուրս է:

Ջջ 89 - Մեկ այլ հեղինակ՝ «Սոուչաստնիկի» նավթարդյունաբերական ֆիրմայի տնօրեն-կառավարիչ Բոգդան Դոլուխանյանը, «*Санкт-Петербургские ведомости*» թերթում այլ թվեր է ներկայացրել. սպանված հայ՝ 205, վիրավորված՝ 121, սպանված ադրբեջանցի՝ 111, վիրավորված՝ 128: Սպանված հայերից 7-ը կին էին, 20-ը՝ երեխա (մինչև 14 տարեկան), 13-ը՝ ծեր (55 տարեկանից բարձր): Սպանված ադրբեջանցիներից 2-ը կին էին, որոնցից մեկը գոհվել էր ռուս զինվորի գնդակից:

Ջջ 93 - Ուշագրավ է, որ ՉՅԴ-ին պաշտպանեցին խոշոր կապիտալի ներկայացուցիչները, այն դասը, որը նաև Դաշնակցության թիրախն էր: 1902թ. դեկտեմբերի 15-ին Մոսկվայում սպանվեց «Ժամհարյան եղբայրներ» նշանավոր բանկի համատեր Բսահակ Ժամհարյանը, 1903թ. ապրիլի 22-ին Բաքվում՝ «Ալ.Մանթաշյանց և ընկ.» ֆիրմայի վարիչ, ճարտարագետ Միքայել Քալանթարյանը, նույն թվականի օգոստոսի 18-ին Թիֆլիսում մահափորձ կատարվեց ականավոր ծխախոտարդյունաբերող,

կայսերական արքունիքի մատակարար Նիկողայոս Բոգարջյանցի նկատմամբ, 1904թ. հունիսի 10-ին Բաքվում սպանվեց նավթարդյունաբերող Հարություն Ադամյանը և այլն: Բաքվի նահանգապետի մոտ Դաշնակցությանը պաշտպանելը վկայում էր, որ հայ կապիտալիստները ազգային շահը վեր էին դասում դասակարգային հակասություններից:

Ջջ 94 - Թիֆլիսահայոց ինքնապաշտպանությունը կազմակերպել ու գլխավորել է դաշնակցական Գարեգին Հարությունի Փաստրմաճյանը, նույնիսկը՝ Արմեն Գարոն (1872, Կարին - 1923, Շնն), ինչի շնորհիվ ադրբեջանցիները գլխովին ջախջախվել են: Արմեն Գարոն՝ խմբի գլուխ անցած, 1896թ. օգոստոսի 14-ին գրավել է Կ.Պոլսի «Օսմանյան բանկը», 1920թ. նշանակվել է ՀՀ դեսպան ԱՄՆ-ում:

Ջջ 99 - Մենք ունենք «Հայերը և Թիֆլիսը» անտիպ աշխատություն, որտեղ ասվածն ապացուցել ենք:

Ջջ 99 - Արամայիս Հարությունի Երզնկյան (1879-1938) - 1898թ. ավարտել է Թիֆլիսի Ներսիսյան ճեմարանը, նույն թվականին դարձել ՌՄԴԲԿ անդամ: 1903-1920թթ. հարել է մենշևիզմին, մասնակցել ՌՄԴԲԿ V համագումարին (1907): 1916թ. ընտրվել է Թիֆլիսի քաղաքային դումայի պատգամավոր, 1917թ. փետրվարյան հեղափոխությունից հետո՝ բանվորական խորհրդի, ապա Անդրկովկասյան սեյմի անդամ: 1920-1930թթ.՝ ՀԽՍՀ հողժողովում, 1931-1933թթ.՝ Երևանի քաղխորհրդի գործկոմի նախագահ: Ստալինյան բռնաճնշումների գոհ, մահացել է բանտում:

Ջջ 105 - Գեներալի մասին սուղ տվյալները ժողովել ենք մեծ դժվարությամբ: Ափսոսում ենք, որ զանազան հնարավորությունների բացակայության պատճառով ավելին անել չենք կարողացել:

Ջջ 119 - Լազար Ֆյոդորովիչ Բիչերախով (1882-1934-ից հետո) - Թերեքի կազակական զորքի գնդապետ, Առաջին աշխարհամարտի մասնակից: 1918թ. սկզբին Թերեքի կազակների ջոկատի գլուխն անցած՝ գտնվել է Պարսկաստանում, հունիսի 27-ին Էնզելիում պայմանագիր է ստորագրել անգլիացի գեներալ Լ.Դենստերվիլի հետ՝ համատեղ գործողություններ ծավալելու վերաբերյալ: Հուլիսի 1-ին ասի է իջել Բաքվից 35 կմ

հեռավորության վրա, համաձայնություն կայացրել Բաքվի Ժողկոմխորհի հետ և ցանկություն հայտնելով համագործակցել խորհրդային իշխանության հետ՝ իր ջոկատով մտել կոմունայի զինված ուժերի կազմի մեջ: Խորհրդային իշխանության տապալումից հետո, 1918թ. օգոստոսից եղել է «Ցենտրոկասայան դիկտատուրայի» զորքերի գլխավոր հրամանատարը, պարզևատրվել է Մեծ Բրիտանիայի 2 բարձրագույն շքանշաններով, արժանացել է անգլիական բանակի գեներալի կոչման: Գրավել է Դերբենտը, Պետրովսկ (Մախաչկալա) նավահանգիստը, կապ է հաստատել Կոլչակի ու Դենիկինի հետ, ստեղծել է «Կովկասյան-կասպյան դաշնակցային կառավարությունը»: 1918թ. նոյեմբերին իր զորքով Պետրովսկ նավահանգստից տեղափոխվել և հաստատվել է Բաքվում, որտեղ 1919թ. սկզբին անգլիացիները կազմալուծել են նրա զորամիավորումը: Հետագայում մեկնել է Մեծ Բրիտանիա:

Լ.Բիչերախովը 1919թ. փետրվարի սկզբին 175.000ռ. է նվիրաբերել հոգուտ Բաքվի հայ փախստականների:

Էջ 120 - Մեզ չի հաջողվել պարզել, թե ՀՅԴ-ից ովքեր են եղել «Ցենտրոկասայան դիկտատուրայի» կազմում:

Էջ 125 - Հայության զանգվածային կոտորածները կազմակերպելու և իրականացնելու համար վրիժառու Արամ Երկանյանը 1920թ. հուլիսի 19-ին Թիֆլիսում գնդակահարեց Խան-Խոյսկուն:

Էջ 134 - 1921թ. հունիսի 19-ին Միսաք Թորլազյանը Կ.Պոլսում գնդակահարեց այդ սադիստին: Հայ վրիժառուն ձերբակալվեց, սակայն բրիտանական դատարանն արդարացրեց նրան:

Էջ 150 - Վրացիներին առանձին անդրադատնալը պայմանավորված էր Բ.Իշխանյանի՝ Վրաստանում իշխանության գլուխ անցած մենշևիկների, սոցիալ-դեմոկրատների նկատմամբ խիստ քննադատական վերաբերմունքով:

Էջ 158 - Մենք գիտենք: 1918թ. սեպտեմբերի 22-ին թուրքերը 765 հայ ռազմագերի Բաքվից տարել են Ալյաթ կայարան: Այստեղ աշխատեցրել են երկաթգծի շինարարության վրա, յուրաքանչյուրին օրական տվել են

ծովի ջրով թխված 100 գրամ հաց: Ամենօրյա զազանությունների, սարսափելի ծեծուջարդի հետևանքով 2,5 ամսում մահացել է 465 մարդ: Մյուսներին գնացքով տարել են Քյուրդամիր. ճանապարհին մահացել է 20 հոգի, որոնց դիակներն ընթացքի ժամանակ վագոններից դուրս են նետել: Ողջ մնացածներին Գանձակում հանձնել են Հայոց ազգային խորհրդին:

Էջ 163 - Դիզակը, Վարանդը, Խաչենը, Ջիվանշիրը ներկայիս ԼՂՀ Հադրուրի, Ասկերանի, Մարտունու, Մարտակերտի շրջաններն են:

Էջ 174 - Չնայած այս մարդու հայրանունը ռուսական աղբյուրներում նշվում էր *Сергеевич (Степан Сергеевич Тагианосов)*, բայց կարծում ենք, որ նրա հոր անունն իրականում Սուքիաս էր, որովհետև 1850-ական թթ. Սուքիաս Ստեփանի Թաղիանոսյանը հանդիսանում էր Սր. Էջմիածնի Մյունհոդոսի առենադարի օգնականը: Բացի այդ, 1917թ. Բաքվում լույս տեսնող «Գործ» պարբերականի խմբագրակազմի անդամ էր Երվանդ Թաղիանոսյանը, որը, հավանաբար, մեր գրքի հերոսի եղբայրն էր:

Էջ 177 - ՀՀ ԳԱԱ տնտեսագիտության ինստիտուտի տնօրեն, ակադեմիկոս Վ.Խոջաբեկյանը տողերիս հեղինակին պատմել է, թե ինչպես են իր աշխատությունից անխնա ջնջել Բ.Իշխանյանի վերաբերյալ որևէ հիշատակում:

Էջ 178 - Դժբախտաբար, չկարողացանք հայթայթել 1919թ. Ռևելում (Տալլին) լույս ընծայված էստոնական «*Waba Maa*» և ռուսական «*Свободная Россия*» թերթերի հավաքածուները: Անհասու է նաև 1925-1940թթ. Փարիզում հրատարակված «*Возрождение*» թերթը: Բայց, միևնույն է, մեր որոնումները շարունակելու ենք:

Էջ 179 - Նիկոլայ Նիկոլանիչ Յուդենիչ (1862-1933) - ցարական բանակի գեներալ (1915), 1915-1916թթ. Կովկասյան բանակի հրամանատար, 1917-ից՝ Կովկասյան ռազմաճակատի զորքերի գլխավոր հրամանատար: Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո տարագրվել է Ֆինլանդիա:

Էջ 180 - Մարշը մի քանի տարի եղել էր Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին առընթեր անգլիական ռազմական առաքելության կցորդը:

Այս փաստը մեզ հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Լիանոսյանը, Յուդենիչը և Մարշը միմյանց անձնապես ճանաչում էին Թիֆլիսից:

Էջ 194 - Մարիինսկայան հետազայում վերանվանվել է Կորգանովի, Տորգովայան՝ Նիգամու: Հիմա ինչպես են կոչվում՝ չգիտենք:

Էջ 214 - Իմ խնդրանքով «Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամը ներդրություն կրեց ու դիմեց Ռուսաստանի Կենտրոնական բանկին և Անգլիական բանկին: Առաջինը հարկ չհամարեց պատասխանել, իսկ երկրորդը խուսազրություն ուղարկեց: Չէի կարծում, թե փոխարժեքների վերաբերյալ տվյալները «գաղտնի» են...

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Աբրահամյան Ռ., Թումանյան Բ., Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ս., Անանիա Շիրակացի, Ե., 1958թ.:
2. Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, Կահիրե, 1937թ.:
3. Անանուն Դ., Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը XIX դարում (1800-1870), հտ. Ա, Թիֆլիս, 1916թ.:
4. Անանուն Դ., Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը (1870-1900), հտ. Բ, Էջմիածին, 1922թ.:
5. Անանուն Դ., Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը (1901-1918), հտ. Գ, Վենետիկ, 1926թ.:
6. «Արօր»-ի օրացոյց 1894թ., Բարուն, 1893թ.:
7. Բաբայան Լ., Հակոբյան Վ., Հակոբ Մանանդյան, Ե., 1974թ.:
8. Գալստեանց Ա., Նկարագրութիւն հանդիսի Բագուայ Հայոց Մարդասիրական ընկերութեան քսան և հինգ ամեայ յոբելեանի, Մոսկվա, 1891թ.:
9. Գալստեանց Ա., Պատմական համառոտ տեսութիւն Բագուայ Հայոց Մարդասիրական ընկերութեան քսան և հինգ ամեայ յոբելեանի, Մոսկվա, 1891թ.:
10. Գալուստ Սարգիս Կիւլպենկեան. մարդը և իր գործը, Լիսաբոն, 1999թ.:
11. Գեղամեանց Ե., Տաճիկները Կովկասում և Բագուի անկումը, Բարուն, 1919թ.:
12. Դադայան Խ., 10 կապիտալիստ, Ե., 2003թ.:
13. Դադայան Խ., Հայեր և բանկեր, Ե., 2005թ.:
14. Դադայան Խ., «Հայկական ծխախոտ» («Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթ, 12 հուլիսի, 2003թ.):
15. Դալլաքյան Կ., Հ.Բ.Ը. Միության նախագահ Գ. Կյուլպենկյանի հրաժարականի շուրջ, Ե., 1996թ.:
16. Եսայան Ա., Հայաստանի միջազգային իրավական դրությունը (1920-1922թթ.), Ե., 1967թ.:
17. Երիցեան Ա., Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւնը և Կովկասի հայք, մասն Ա, Թիֆլիս, 1895թ.:
18. Թեոդիկ, Ամենուն տարեցոյցը - 1915, Կ. Պոլիս, 1915թ.:
19. Թորոսեան Գ., Սուրբ Յովհաննէս-Մկրտիչ Փարիզի Մայր տաճարը, Փարիզ, 1994թ.:

20. Թովչեան Ե., Լոյս պատկերագարդ օրացոյց հանդէս 1904թ., Թիֆլիս, 1903թ.:
21. Իշխանեան Բ., Բագուի մեծ սարսափները, Թիֆլիս, 1920թ.:
22. Իշխանեան Բ., Վիճակագրական ուսումնասիրութիւն անդրկովկասեան ժողովուրդների, Բաքու, 1919թ.:
23. Խաթանասեան Ե., Հայոց թիւը, Բուստոն, 1965թ.:
24. Կարապետյան Ս., Թիֆլիսի քաղաքագլուխները, Ե., 2003թ.:
25. Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920թթ.): Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Ե., 2004թ.:
26. Հայ սփյուռք. հանրագիտարան, Ե., 2003թ.:
27. Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920թթ.: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Ե., 2003թ.:
28. «Հորիզոն», թ. 82, 1911թ.:
29. ՀՄԷ, հտ. 2, Ե., 1976թ.:
30. ՀՄԷ, հտ. 7, Ե., 1981թ.:
31. «Մշակ», թ. 33, 1903թ.:
32. Սարուխան Ա., Աղեքսանդր Մանթաշեանց մեծ վաճառականն ու բարեգործը: Հիշողութիւններ իր մահուան 20-ամեակի առթիւ, Վիեննա, 1931թ.:
33. Սմբատեանց Ս., Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի և միւս վանօրէից և ուխտատեղեաց, ևս և քաղաքացն և գիւղօրէից որք ի Շամախոյ թեմի, Թիֆլիս, 1896թ.:
34. Ստեփանյան Հ., Հայ քարտեզագրական հրատարակությունները 260 տարում (1695-1955), Ե., 1957թ.:
35. Ստեփանյան Ս., Հայ առևտրական բուրժուազիան Իրանի տնտեսական կյանքում (XIXդ. վերջ - XXդ. սկիզբ), Ե., 1992թ.:
36. Վարշամեանց Ս., Հաշիւ կամ համառօտ նկատողութիւն Մարդասիրական ընկերութեան, Բաքու, 1873թ.:
37. Ֆրանսահայ տարեգիրք-1927, Բ տարի, Փարիզ, 1926թ.:
38. Баку и его окрестности, Тифлис, 1891г.
39. Благотворительные учреждения России, СПб, 1912г.
40. Весь Кавказ, Баку, 1914г.
41. Всеподданнейшая записка, содержащая главнейшие выводы отчета о произведенной в 1905 году, по Высочайшему повелению, сенатором Кузминским ревизии города Баку и Бакинской губернии, СПб., 1905г.

42. Всероссийская промышленно-художественная выставка 1882г. в Москве. Список экспонатов, удостоенных похвальных грамот, М., 1882г.
43. Гевенян С., Мой Тифлис, Эчмиадзин, 2002г.
44. Горн В., Гражданская война в Северо-Западной России (Юденич под Петроградом. Из белых мемуаров), Л., 1927г.
45. Горн В., Гражданская война на северо-западе России (Деникин, Врангель, Юденич. Мемуары), М.-Л., 1927г.
46. Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия, М., 1987г.
47. Гулишамбаров Ст., Очерк развития и современное состояние нефтяной промышленности Бакинского района (Сборник сведений о Кавказе, т. VII, Тифлис, 1880г.).
48. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1919г.
49. Ежегодник Баку и его район - 1912, Баку, 1912г.
50. Зив В., Иностраннные капиталы в русской нефтяной промышленности, Пгр., 1916г.
51. Зубов П., Картина Кавказского края, принадлежащего России и сопредельных оному земель; ч. первая, СПб., 1834г.
52. "Кавказский запрос", СПб., 1908г.
53. Кавказский календарь на 1852г., Тифлис, 1851г.
54. Кавказский календарь на 1854г., Тифлис, 1853г.
55. Кавказский календарь на 1856г., Тифлис, 1855г.
56. Кавказский календарь на 1863г., Тифлис, 1862г.
57. Кавказский календарь на 1874г., Тифлис, 1873г.
58. Кавказский календарь на 1878г., Тифлис, 1877г.
59. Кавказский календарь на 1882г., Тифлис, 1881г.
60. Кавказский календарь на 1884г., Тифлис, 1883г.
61. Кавказский календарь на 1895г., Тифлис, 1894г.
62. Кавказский календарь на 1901г., Тифлис, 1900г.
63. Кавказский календарь на 1908г., Тифлис, 1907г.
64. Кавказский календарь на 1915г., Тифлис, 1914г.
65. Кавказский календарь на 1917г., Тифлис, 1916г.
66. Калустянц А., Краткий исторический очерк состояния и деятельности Бакинского Человеколюбивого Общества во имя Св. Григория

- Просветителя Армении с 1864 по 1896г., Баку, 1896г.
67. Лукомский А., Деникин и Антанта (Деникин, Врангель, Юденич. Мемуары), М.-Л., 1927г.
 68. Макаров А., Закавказье в торговом отношении, М., 1884г.
 69. Миллер Б., Об армянских надписях в Болгаре и Казани, М., 1919г.
 70. Монополистический капитал в нефтяной промышленности России (1883-1914). Документы и материалы, М.-Л., 1961г.
 71. Обзор Бакинской нефтяной промышленности за два года национализации 1920-1922гг., (б.м.и г.).
 72. Обзор Бакинской нефтяной промышленности за 1896г., Баку, 1897г.
 73. Обзор Бакинской нефтяной промышленности за 1904г., т. I, Баку, 1905г.
 74. Обзор Бакинской нефтяной промышленности за 1907г., т. I, Баку, 1908г.
 75. Обзор Бакинской нефтяной промышленности за 1913г., т. I, Баку, 1914г.
 76. Обзор Бакинской нефтяной промышленности и сведения о нефтяной промышленности в Америке за 1894г., Баку, 1895г.
 77. Отчет о деятельности Армянского Человеколюбивого общества во имя Св. Григория Просветителя за 1914 год, Баку, 1916г.
 78. Русские биржевые ценности 1914-15гг., Пгр., 1915г.
 79. Сборник сведений о Кавказе, т. II, Тифлис, 1872г.
 80. Сборник сведений о Кавказе, т. V, Тифлис, 1879г.
 81. Сборник сведений о Кавказе, т. VI, Тифлис, 1880г.
 82. Сборник сведений о Кавказе, т. VII, Тифлис, 1880г.
 83. Сборник статистических сведений о русской и американской нефтяной промышленности, Баку, 1890г.
 84. Советская историческая энциклопедия, т. 8, М., 1965г.
 85. Списки населенных мест Российской Империи по Кавказскому краю. Бакинская губерния, Тифлис, 1870г.
 86. Сулейманов М., Дни минувшие..., Баку, 1990г.
 87. Толстой А., Эмигранты, М., 1982г.
 88. Устав нефтепромышленного и торгового общества "А.И. Манташев и К^о", СПб., 1899г.
 89. Устав нефтепромышленного и торгового товарищества "Братьев Мирзоевых и К^о", Тифлис, 1901г.
 90. Фарманов И., Записки о фирме "Наследники Г.С. Лианозова", Астрахань, 1914г.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նախաբանի փոխարեն	3
Վասն Բաքվի նավթի	6
Վասն այն ամենի, ինչն առնչություն չունի նավթի հետ	47
Վասն Բաքվի հայոց էության	65
Վասն հակահայկականության և հայի արյան համտեսության	75
Վասն բաքվահայոց ցեղասպանության	103
Վասն բաքվահայոց ստվերների	170
Վասն զեղծարարության	186
Եզրահանգումներ	210
Ծանոթագրություններ	217
Օգտագործված գրականության ցանկ	227

Խաչատուր Դադայան

ՀԱՅԵՐԸ ԵՎ ԲԱՔՈՒՆ
(1850-ական թթ. - 1920թ.)

Տեխնիկական խմբագիր՝ Խ.Քարաուղլանյան
Շարվածքի պատասխանատու՝ Լ.Բաղդամյան

«Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամ
ՀՀ, 375106 Երևան, Գարեգին Նժդեհի 23/1
Կայք՝ www.noravank.am
Էլ.-փոստ՝ office@noravank.am
Հեռախոս/ֆաքս՝ + (374 10) 44 04 73

Թուղթը՝ օֆսետ, ֆորմատը՝ 60X84 1/16:
Տպարանակը՝ 400: Տառատեսակը՝ Sylfaen:
Տպագրվել է «Գասպրինտ» ՍՊԸ տպարանում: